Һидајәт Әфәндијев

М. Ф. Ахундов реалист-сатирик нәсринин давамчылары

Һидајәт
Әфәндијев

8Аз1
Ә92

М. Ф. АХУНДОВ РЕАЛИСТ-САТИРИК НӘСРИНИН ДАВАМЧЫЛАРЫ

140055

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
Дөвләт КИТАБХАНАСЫ

АЗӘРБАЈҸАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ · 1974

Эфендиев Идаят Али оглы

ПРОДОЛЖАТЕЛИ РЕАЛИСТИЧЕСКИ-САТИРИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ
М. Ф. АХУНДОВА

$\frac{7-2-2}{172-73}$

© Азәрнәшр, 1974

КИРИШ

1861-чи илин кәндли ислаһаты илә бағлы олараг рус капитализминин сүр'әтлә инкишафа башламасы, өз тә'сир даирәсини кенишләндирәрәк учгар əјаләтләрә вә о чүмләдән Азәрбајчана да нүфуз етмәси халгымызын ичтимаи-игтисади вә сијаси һәјатында бир сыра јениликләрин вә диггәтәлајиг тарихи һадисәләрин јаранмасына сәбәб олур.

Капитализм үнсүрләри биринчи нөвбәдә Бакыда көк салараг, нефт сәнајесинин инкишафына вә фәһлә синфинин јаранмасына тәкан верди. 80-чи илләрдә Загафгазија дәмирјолунун чәкилмәси, Бакы—Батуми нефт кәмәринин, Бакы—Һәштәрхан тичарәт јолунун ишә салынмасы Бакынын игтисади вә ичтимаи әһәмијјәтини артырараг, ону дүнја әмтәә тәдавүлүнә чәлб етди. 1863-чү илдә анчаг 14 мин әһалиси олан бу хырда шәһәр 1897-чи илдә 112 мин әһалијә малик олан бөјүк бир шәһәрә чеврилди. Нефт сәнајесиндә ишләјән фәһләләрин сајы 1879-чу илдә анчаг 1800 нәфәр олдуғу һалда, 1904-чү илдә 64 минә чатды. Бу сүр'әтли инкишаф просеси Бакыны Загафгазијанын вә Русијанын мүһүм сәнаје мәркәзләриндән биринә чеврирди.

Нефт истеһсалынын артмасы илә әлагәдар олараг сәнајенин башга саһәләри дә инкишаф едир, тичарәт кенишләнир. Петровск-Владигафгаз-Ростов дәмирјолунун чәкилмәсилә Бакы тичарәт лиманы олараг даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Игтисади инкишаф ејни заманда Азәрбајчан кәндинин тәбәгәләшмәсинә сәбәб олур, синфи зиддијјәтләр кәс-

кинләшир, кәндли күтләләринин јохсуллашмасы просеси сүр'әтләнир. Феодал мүнасибәтләрин әсасынын сарсылмасы күчләнир ки, бу да өз нөвбәсиндә көһнәлијә гаршы мүбаризә руһуну гүввәтләндирир.

Бүтүн бу тарихи, ичтимаи-игтисади вә сијаси просес халгымызын мә'нәви һәјатына, маариф вә мәдәнијјәтинә дә мүәјјән тә'сир көстәрәрәк, ону әввәлки дөврүн ағыр вә сакит инкишафындан чыхарыб, даһа сүр'әтли јүксәлиш јолуна истигамәтләндирир. Елм, инчәсәнәт вә әдәбијјат саһәсиндә хүсуси бир чанланма әмәлә кәлир. Мәктәбләрин сајы артыр, тә'лим вә тәрбијә үсуллары дәјишир. Мәктәбләрдә әрәб вә фарс дили, шәриәт дәрсләри илә јанашы ана дили, рус дили, тарих, чоғрафија, тәбиәт дәрсләри тәдрис олунмаға башлајыр. Русијада тәһсил алан, рус мәдәнијјәтинин габагчыл вә мүтәрәгги ән'әнәләри әсасында тәрбијәләнән маарифпәрвәр вә тәрәггипәрвәр зијалыларын сајы әввәлки илләрә нисбәтән хејли артыр, рус әдәбијјатына мараг вә һәвәс күчләнир, рус—Азәрбајчан мәдәни вә әдәби әлагәләри кенишләнир, рус классикләринин әсәрләри Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунмаға башлајыр.

Рус әдәбијјаты илә танышлыг вә хүсусилә тәрчүмәчилик фәалијјәти јазычыларымызын көрүш даирәсинин кенишләнмәсинә, онларда јени естетик зөвгүн, әдәби јарадычылыға јени бахышын, јени вәрдишләрин јаранмасына сәбәб олур, әдәбијјатымызда реализмин, ичтимаи сатиранын чанланмасына вә күчләнмәсинә мүәјјән тә'сир көстәрир, јени әдәби жанр вә формалара мејл артыр. Рус мәдәнијјәтинин вә ичтимаи фикринин тә'сири илә өлкәдә бир сыра мәдәни мүәссисәләр јараныр, милли мәтбуат, милли театр тә'сис олунур.

Анчаг бүтүн бунлара бахмајараг, XIX әсрин биринчи јарысында олдуғу кими, икинчи јарысында да ше'р һәлә узун мүддәт әдәбијјатымызда истигамәтләндиричи вә һәлледичи бир форма олараг галыр. Тәнгиди реализм, ичтимаи сатира, халгилик вә демократизм мејлләри өз тә'сир даирәсини кенишләндирир вә күчләнирсә дә, әдәби инкишафын әсас хәттини дәјишдирә билмир, ше'р өз истигамәтверичи ролуну башга жанр вә формалара тәрк етмәк истәмир.

1875-чи илин 22 ијулунда мәдәнијјәт вә маариф тарихимиздә әламәтдар бир һадисә баш верир. Халгымызын ичтимаи шүурунун инкишафында вә көзүнүн ачылмасында чох бөјүк вә тарихи рол ојнамыш олан «Әкинчи» гәзети нәшр олунмаға башлајыр.

Илк Азәрбајчан гәзети олан «Әкинчи», демократик әһвали-руһијјәли, маарифпәрвәр јазычылары өз әтрафына топлајараг халгын рифаһ вә сәадәти, мәдәнијјәт вә тәрәггиси уғрунда фәал мүбаризәјә киришир.

Феодал ганун вә гајдалара, Шәрг деспотизминә, зүлм вә истисмара, чәһаләт вә мөвһумата кәскин атәш ачан «Әкинчи» нәзәри вә публисист мәгаләләрлә јанашы, өз сәһифәләриндә дил, әдәбијјат, инчәсәнәт, елм вә маариф мәсәләләринә дә кениш јер верир. Гәзетин девизи белә иди: «Көһнә гајдалар јени гајдаларла әвәз олунмалыдыр». «Әкинчи»нин илк нөмрәсиндә биз ашағыдакы сөзләри охујуруг: «Пәс олмаз ки, дүнјада һәмишә бир гајда илә рәфтар олсун. Бизим замана дәјишилмәји тәләб едир. Әлбәттә, һәр анлајан кәс [illegible]лумдур ки, замананын дәјишилмәји бизим илә дејил, [illegible] нәмчинин биз гадир дејилик ки, заманәни дәјишилмәкдән сахлајаг. Ол кәсләр ки, һәмишә е'тибар едиб бизим сөзләримизә әмәл едибләр, заманә дәјишилдијинә көрә күн-күндән тәрәгги едиб ирәли кедирләр. Онларын белә ирәли кетмәјинә мане олмаг, јә'ни онлары кечән заманәнин гајдасы үзрә сахламаг мәсләһәт дејил, она көрә ки, о јолу онлар бизсиз дә кедәчәкләр»[1].

Гәзет әдәбијјат вә инчәсәнәт мәсәләләринә дә мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән јанашыр, јазычылары көһнә гәзәл вә гәсидә формасындан әл чәкмәјә, заманә илә ајаглашан, дөврүн тәләбләрилә сәсләшән јени әдәби үсуллара, јени жанр вә формалара кечмәјә чағырыр.

«Әкинчи»нин 1877-чи ил онунчу нөмрәсиндә, дөврүн мәшһур драматургу вә публисисти Нәчәф бәј Вәзиров гәзәл, гәсидә, мәрсијә, һәчв шаирләринә мүрачиәтлә ашағыдакы сәтирләри јазырды: «Инди јазылан һәчвләр мәст олан чәкмәчи данышығына охшадығындан нәинки онлары чап етмәк олмајыр, һәтта адам олан кәс ону охујанда әти үрпәрир. Чүнки, бизим заманә тәрәгги заманыдыр вә тәрәгги етмәјән тајфа күнү-күндән тәнәззүл едиб ахырда пуч олачаг. Она бинаән бизим шүәра гардашларымыздан ки, онлар әлһәгг халгын көзчүсүдүрләр, илтимас едирик тәгазаји-заманәјә мүвафиг халгын көзүнү ачмаға сә'ј ет-

---

[1] *Һ. Б. Зәрдаби.* «Әкинчи», № 1, 1875.

синләр. Јохса һәдјан данышмаг бир чәтин зад дејил вә ондан һеч кимсәјә бир нәф, јохдур»[1].

Н. Б. Вәзиров, Әскәрағa Корани, Әһсәнүл Гәваид, Сејид Әзим Ширвани кими ачыг фикирли, тәрәггипәрвәр јазычыларын јени һәјат тәрзи, јени зөвг, јени әдәби форма, јени жанр уғрундакы мүбаризәсинә гәзетин редактору, көркәмли маарифчи, биринчи Азәрбајчан журналисти, дарвинист алим Һәсән бәј Зәрдаби өзү истигамәт верирди. Онун бүтүн мәгалә вә чыхышлары өз мөвзусундан асылы олмајараг мүасирлик һиссилә, јенилијә еһтирaслы чағырыш руһу илә руһланмышдыр. Дөврүн елә мүһүм, елә актуал вә тә'хирәсалынмаз мәсәләси јохдур ки, Һәсән бәј Зәрдаби ондан јазмасын. О, өз мәгаләләрилә реалист әдәбијјатымызын инкишафына бөјүк хидмәт көстәрир. Зәрдаби өз талејини билаваситә бәдии јарадычылыгла бағламаса да, гәлбән, руһән, тәбиәти е'тибары илә әдәбијјатчы олмушдур. О, көһнәликлә мүбаризәдә, халгын шүурунун вә мә'нәвијјатынын сафлашдырылмасында вә јени нәслин тәрбијәсиндә бәдии әдәбијјатын ојнадығы мүһүм ролу дериндән дәрк етмишдир. Феодал-патриархал һәјатын вә јашајыш тәрзинин дәјишдирилмәси тәләби илә мејдана атылан бөјүк маарифчи, еjни заманда әдәбијјатын, әдәби форма вә үсулларын да дәјишдирилмәсини өз мүасирләринә төвсијә етмишдир. Әдәбијјат мејданынын көһнә вә јарамаз мејлләрдән, формалист-мистик ән'әнәләрдән, тәглидчилик, нәзирәчилик, мәрсијәчилик вә һәчвкулугдан тәмизләнмәсиндә Зәрдабинин чох бөјүк хидмәти олмушдур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Ахундовдан сонракы дөвр әдәбијјатымызда илк дәфә бәдии нәср жанрына чидди әһәмијјәт верән вә онун инкишафы јолунда чалышан Зәрдаби олмушдур. Онун гәләминин мәһсулу олан сајсыз мәгалә вә очеркләр ичәрисиндә биз мараглы бир һекајәјә дә раст кәлирик ки, бу да бөјүк маарифчинин реалист нәср жанрыны садәчә тәблиғ етмәклә кифајәтләнмәдијини, билаваситә бу жанра гошулараг, Ахундов тәрәфиндән әсасы гојулмуш реалист-сатирик нәср ән'әнәләрини давам етдирмәк әзминдә олдуғуну көстәрир.

[1] Нәчәф Вәзирзадә. «Әкинчи», № 10, 12 мај 1877.

М. Ф. АХУНДОВ НӘСРИНИН ИЛК ДАВАМЧЫСЫ ҺӘСӘН БӘЈ ЗӘРДАБИ

«Әкинчи» гәзетинин 1876-чы ил 17-чи нөмрәсиндә «Көчәри зиндәканлығы»[1] сәрлөвһәси илә дәрч едилән һекајә бизә Һәсән бәј Зәрдабини ејни заманда бир әдиб, истеʼдадлы бир һекајәнәвис кими нәзәрдән кечирмәјә һагг верир. «Көчәри зиндәканлығы» «Алданмыш кәвакиб»дән сонра јаранмыш илк мәтбу бәдии нәср әсәридир.

Бу һекајә һәләлик Зәрдабинин бәдии ирсиндән әлимизә кечән илк әсәрдир. Анчаг онун јазылыш тәрзи, бәдии хүсусијјәтләри, үслубу, дили бизә ајдын көстәрир ки, о, јазычынын илк гәләм тәчрүбәси дејилдир. Еһтимал ки, Зәрдаби бу жанрла чидди мәшғул олмушдур. Лакин тәәссүф ки, нә онун шәхси архивиндә вә нә дә мәтбу әсәрләри ичәрисиндә биз һәләлик башга нәср әсәрләринә тәсадүф етмирик.

«Көчәри зиндәканлығы» о дөвр үчүн чох мүһүм вә актуал олан бир мөвзуја һәср едилмишдир. Бу мөвзу илә јазычынын маарифпәрвәрлик вә тәрәггипәрвәрлик идејалары арасында јахын бир бағлылыг вә дахили сәсләшмә вардыр. Бир публисист кими өмрү боју феодал-патриархал мүнасибәтләр әлејһинә, авамлыға вә чәһаләтә, мөвһумата вә эталәтә гаршы мүбаризә апаран, доғма халгынын маарифләнмәси вә дүнја мәдәнијјәтинин наилијјәтләринә јијәләнмәси үчүн јорулмадан чалышан бөјүк вәтәнпәрвәр бу әсәриндә дә тәнгид атәшини көһнә адәт вә ән'әнәләрә гаршы чевирмиш, өз һәмвәтәнләрини мәдәни һәјат јолларына чыхмаға чағырмышдыр.

[1] *Һ. Б. Зәрдаби.* «Көчәри зиндәканлығы», «Әкинчи», № 17, 1876.

Публисист мәгаләләриндә башлыча олараг Азәрбајҹан кәндиндән, зәһмәткеш кәндлиләрин һәјат вә мәишәтинлән данышан Зәрдаби, өз һекајәсиндә дә кәндли мәсәләдән данышан Зәрдаби, өз һекајәсиндә дә кәндли мәсәләсинә тохунмуш, кәндин ән керидә галмыш һиссәси олан көчәриләрин «зиндәканлығындан» бәһс етмишдир. Јер алтында, торпаг газмаларда, рүтубәт вә чирк-пасаг ичәрисиндә, мал-гара илә бир јердә күзәран кечирән, «тәгазаји-заманәдән» бихәбәр, көзубағлы вә ҹаһил көчәриләрин кечирдији ағыр вә мәшәггәтли һәјат јенилик вә мүасирлик һисси илә јашајан јазычыда тәбии олараг дәрин тәәссүф вә пешманчылыг һисси ојатмышдыр. О, Нуһ әјјамындан галма гајда вә ганунлардан әл чәкмәк истәмәјән вә һәлә дә аширәт вә газма мәишәтини давам етдирән көчәриләри јени вә ишыглы һәјата, мәдәнијјәт вә тәрәгги јолуна чағырмышдыр.

Мүәллиф тәсвир објектинә гаршы өз наразылығыны вә тәәссүф һиссини әсәриндә ачы сөзләр, тәкдиредиҹи ифадәләр, кәскин е'тираз нидалары илә дејил, реалистик тәсвир, көстәрмә јолу илә билдирмишдир. О, көзүмүз гаршысында көчәри һәјатынын елә типик, елә реал вә инандырыҹы бир мәнзәрәсини ҹанландырмышдыр ки, биз бу һәјатын јарамазлығыны вә дөзүлмәзлијини мүәллифин гәтијјән мүдахиләси олмадан вә һеч бир әлавә тәфсилата еһтијаҹ һисс етмәдән өзүмүз бүтүн ағырлығы илә дујуруг.

Зәрдаби әсәриндә бизи јалныз бир обанын, бир газманын һәјаты илә таныш етмишдир. Анҹаг онун тәсвириндә газма, аширәт мәишәтилә јашајан бүтүн көчәриләрин «зиндәканлығы» әкс олунмушдур. Бу хырдаҹа һекајәдә јазычы кениш бир бәдии үмумиләшдирмә јаратмаға мүвәффәг олмушдур.

«Көчәри зиндәканлығы» чохпланлы, мүрәккәб композисијалы әсәр дејилдир. Сүжет чох садә бир һадисә, даһа доғрусу бир епизод үзәриндә гурулмушдур. Бу епизод әдибин өзбашына кәлән бир һадисә илә бағлыдыр. Бу, һекајәјә бир нөв автобиографик характер вермишдир. Тәһкијә биринчи шәхсин адындан апарылыр.

Һекајә «Гафгаз вилајәтинин адыны ешидиб өзүнү көрмәјәнләрә», кәндлиләримизин, хүсусилә көчәри халгынын аранда вә гышлагда кечирдији ағыр вә дөзүлмәз һәјат шәраити илә таныш олмајанлара, көчәриләрин «азад тәбиәт гојнунда ҹәннәтдә олан кими гајғысыз бир өмүр сүрдүкләрини вә кеф-дамагла мәшғул олдугларыны» күман едән охучулара хитабән јазылмышдыр.

Әһвалатын шәрһинә Зәрдаби ики ҹүмләдән ибарәт олан гыса киришдән сонра кечир вә охучунун көзү гаршысында оба вә газма һәјатынын олдугча тәбии вә реал бир сәһнәсини ҹанландырыр: «Гыш чилләсиндә, ахшам дүшүб, обанын газмаларыны тамам гар басыб. Ора-бурадан гар ичиндән түстү чыхыр. Мал-гара гајыдыб газмалара кәлиб. Обанын әһли өврәт кишијә гарышыб; кими әлиндә күрәк гар атыр, кими төвләјә мал сүрүр, кими көпәкләрә јал биширир, кими гурд јаралајан малларын јарасына бахыр, кими көтүрүм дүшән маллары газмаја сүрүјүр, хүласә, бөјүкдән кичијә гәдәр һәрә бир ишлә мәшғулдур. Гаранлыг дүшүнҹән халг маллары раһатлајыб газмалара чәкилир. Бирҹә көпәкләр чөлдә галыб чаггалын сәсини ешидиб, ағыз-ағыза вериб ағлашма ағлајан кими улашырлар. Човғун шиддәт едир».

Бу лөвһә бизә һәр шејдән әввәл әдибин тәсвир етдији һәјата нә гәдәр јахындан бәләд олдуғуну, кәндлиләрин јашајыш тәрзини, мәишәтини, әһвали-руһијјәсини нә гәдәр дәриндән билдијини, нечә инҹә бир мүшаһидә габилијјәтинә вә зәнкин һәјат тәҹрүбәсинә малик олдуғуну ајдын көстәрир.

Охучуда көчәри һәјаты һаггында там тәсәввүр јаранмасы үчүн мүәллиф бу сәһнәни кафи һесаб етмәмиш, обанын заһири көрүнүшүнүн тәсвириндән онун дахилинә кечмиш, газма вә дахмалардакы вәзијјәти бизә бүтүн инҹәликләринә гәдәр ачыб көстәрмишдир: «...Будур, биз Кирвә Һачынын газмасынын ичәрисиндәјик. Дар, сојуг, уфунәтли газманын бир күнҹүндә һис верә-верә өлкүн шуалы бир нефт чырағы ишылдајыр. О бири күнҹүндә бухары јаныр ки, һәрдән күләк онун түстүсүнү ичәри долдурур, бир күнҹүндә бир јаралы кечи вә ики тәзә доғулмуш бузов бағланыб; бир күнҹүндә ганчыг ешшәк јаны хотуглу бағланыб; бир күнҹүндә Һачынын туласы доғуб өз күчүкләрини әмиздирир; диварын үстә, көндәлән бәркидилмиш ағаҹын үстә беш-алты тојуг јатыб».

Зәрдабинин тәсвирләриндә нәзәрә чарпан реализм, һәјатилик, тәбиилик, инандырыҹылыг онун сурәтләри үчүн дә ејни дәрәҹәдә сәҹијјәвидир. Буну биз хүсусилә һекајәнин әсас гәһрәманы олан Кирвә Һачы һаггында дејә биләрик.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Кирвә Һачы бизим баша

дүшдүјүмүз мә'нада тип, характер дејилдир. Мүәллиф ону бизә кениш планда көстәрмәмишдир. Онун һәјатыны, дүшүнчә тәрзини, әһвали-руһијјәсини дәриндән ачмамышдыр. Бизи онун тәбиәтиндән доған фәрди кејфијјәтләрлә, һадисәләрә бахышы, адамлара мүнасибәти илә әтрафлы таныш етмәмишдир. Әдиб онун ичтимаи вәзијјәтиндән дә бир кәлмә олсун данышмамышдыр. Ону бизә анчаг һекајәнин сон һиссәсиндә, өтәри бир һалда көстәрмишдир.

Бу сурәти әсәринә салмагла Зәрдаби конкрет бир мәгсәд изләмишдир. О, феодал-патриархал һәјат шәраитинин, керилик вә наданлығын, күтлүк вә дурғунлуғун адамларда атиллик вә кәсаләт әмәлә кәтирдијини, онларын шүуруну зәһәрләдијини, онлары мәдәнијјәт вә тәрәггидән узаглашдырдығыны, пассивләшдирдијини гејд етмәк истәмишдир. Зәрдаби буну әсәр гәһрәманынын тәбиәтиндән доған бирчә чизки илә, хырдача бир штрихлә нүмајиш етдирмәјә мүвәффәг олмушдур.

Кирвә Һачынын тәсвириндән биз онун да Мәммәдһәсән әми, Новрузәли, Уста Зејнал (Ч. Мәммәдгулузадә) кими ачиз, мәһкум, анчаг тәмизүрәкли, таныша, доста вә аилә үзвләринә меһрибан, садә, сәмими, гонагпәрвәр бир адам олдуғуну өјрәнирик. Онун анчаг бирчә гүсуру вардыр ки, о да сон дәрәчә диндар, мөвһуматчы вә авам олмасыдыр. Бу, онун гүсуру дејил, бәлкә фачиәсидир. Чүнки мөвһумат вә хурафат онун көзләрини бағлајыб, ону дүнја ишығындан, чалышмаг, чарпышмаг, хошбәхт олмаг арзусундан тамамилә мәһрум етмишдир. Ахирәт горхусу, аллаһа, пејғәмбәрә, чинә, шејтана, әзрајыла кор-коранә е'тигад онда дүшүнмәк габилијјәтини тамамилә мәһв етмиш, дүнја ишләринә бир лагејдлик, үмидсизлик вә биканәлик јаратмышдыр. О, һеч кәсә, һәтта өзүнә белә архајын дејилдир. Она белә кәлир ки, «бир ан ичәрисиндә бүтүн мәхлугаты ахирәт дүнјасына көндәрмәјә гадир олан аллаһ», даим адамларын башы үзәриндә дајанмышдыр. Һәр ан инсанларын чаныны алмаға амадә олан «бојну сынмыш әзрајыл», «јајда чамаат дағда олан заман онун өврәти рәһмәтлик Шаһпәрини бир ан ичәрисиндә ахирәт дүнјасына чәкиб апардығы кими» һеч көзләнилмәдән онун да чаныны ала биләр.

Јаныглы бир дилләә өз талејиндән шикајәтләнән Кирвә Һачынын сөзләри онун дахили аләмини бүтүн ајдынлығы илә ачыб бизә көстәрир: «Һачы бухарынын габағында чөмбәлиб габаг гәлјаны раһлајыб, башына од гојуб, бизә

вериб данышыр. О чүмләдән өз өврәти Шаһпәри вәфат етдијини белә нәгл едир:

— Бу ил јајда биз дағда олан заман рәһмәтлик Шаһпәри нахошлајыб кечә налә едирди. Бизим гыз да јатмышды. Көрдүм чөлдә итләр бәрк басыр. Нә гәдәр сәсләдим олмады. Чөлә чыхыб, һеч кәси көрмәјиб итләрә ачыгланыб, ичәри кириб көрдүм башына дөндүјүм Шаһпәри аллаһ рәһмәтинә кедиб. Мән еви јыхылмыш һеч билмәмишәм ки, итләр басан әзрајыл имиш. Чыхыб итләрин ағзындан ону гуртармышам. О бојну сынмыш алачығын о бири тәрәфиндән кириб Шаһпәринин чаныны алыб кедир...»

Кирвә Һачынын бу сөзләри тәкчә онун үчүн дејил, онун тәмсил етдији бүтүн ичтимаи зүмрә үчүн, мөвһуматын вә хурафатын мә'нәвијјатча шикәст етдији јүзләр вә минләрлә авам кәндлиләр үчүн сәчијјәвидир.

Јазычы әсәрин сонунда, тәсвир етдији һәјатын ағырлығындан, «көчәри зиндәканлығынын» дөзүлмәзлијиндән вә јарамазлығындан, көчәри кәндлиләрин авамлығындан вә наданлығындан дујдуғу ағыр һиссләри кизләјә билмир, өз «сакитлијини» вә тәмкинини позур, һадисәләрин кедишинә вә сурәтләрин хәтти-һәрәкәтинә ачыгдан-ачыға мүдахилә едир, реплика верир, тәәссүф вә пешманчылыг һиссләрини ашкара чыхарыр, мәзәммәтедичи ачы сөзләр ишләдир. Бурада биз охујуруг: «Еј бу кәлмәләри охујан, дәхи бәсдир. Бизим Һачынын башга данышдығы сөзләрдән вә гызы Түкәзин биширдији ашдан данышмырам. Амма буну әрз едим ки, аллаһ о ашы һеч кәсә нәсиб вә Һачыны һеч кимсәјә һәмсөһбәт етмәсин».

Јазычы бизи Кирвәнин һәјаты, тәрчүмеји-һалы, тәбиәти, адамларла мүнасибәти илә дәриндән таныш етмәдији кими, заһири шәкли-симасы, боју, гијафәси, һәрәкәт тәрзи вә әдалары илә дә таныш етмәмишдир. Биз әсәрдән анчаг ону өјрәнирик ки, Кирвә Һачы «газмадан кәнара чыханда башына өкүз чулу атыр, газманын дахилиндә исә даима бухарынын габағында чөмбәлиб гәлјан чәкир».

Мүәллиф Кирвә Һачынын гызы Түкәзин тәсвириндә дә бу јолла кедир вә бу гыз һаггында да бизә олдугча гыса мә'лумат верир. Әдиб анчаг ону дејир ки, Түкәз «он једди јашында, гырмызыјанаг, гәшәнк бир гыздыр». Бу, ачыг көстәрир ки, Зәрдаби нәсри үчүн, үмумијјәтлә, портретчилик характерик дејилдир. О, сурәти дахилдән ачмағы даһа үстүн тутур; онун тәбиәтинин истигамәтверичи бир

мејлини вә бу мејлә мүвафиг һәрәкәт тәрзини әсас тутараг ону изләјир.

Гәһрәманын габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдырмаг үчүн она сөнүк, гејри-тәбии, ујдурма бојалар вурмаг Зәрдабинин типикләшдирмә үсулуна јабанчыдыр.

Сурәтин тәсвириндә јазычы васитәли хасиј̌јәтнамәдән даһа кениш истифадә едир, јә'ни гәһрәманы әһатә едән мүһитин вә шәраитин, адамларын вә әшјаларын дәгиг вә мүфәссәл шәклини вермәклә онун сәчиј̌јәсинин мә'лум бир чәһәтини ишыгландырмаға чалышыр. Кирвә Һачынын газмасынын тәсвири бу чәһәтдән чох характерикдир. Биз гәһрәманын дарысгал вә рүтубәтли, чиркли вә үфунәтли, һисли вә һавасыз дахмада, һејванларла бир јердә өмүр сүрдүјүнү көрдүкдә, бу, өз-өзлүјүндә, јазычынын әлавә шәрһинә еһтијач олмадан биздә Кирвә Һачы һаггында мүәј̌јән тәсәввүр јарадыр. Бу тәсәввүр бизим бу сурәтдән алдығымыз илк тәәссүраты тамамлајыр, онун даһа да чанланмасына вә гүввәтләнмәсинә сәбәб олур. Әсәрдә верилән бүтүн деталлар демәк олар ки, бу вәзифәни дашыјыр. Буна көрә дә бунлара кәрәксиз, лүзумсуз бир үнсүр кими бахмаг олмаз. Бу, јазычынын бәдии тәсвир үсулу илә билаваситә бағлы олан бир хүсусиј̌јәтдир.

Әсәр боју һүгугсузлуг вә авамлыг нәтичәсиндә мүасир һәјатдан кери галмыш кирвә һачылара вә түкәзләрә ачыачы күлән мүәллиф, ејни заманда онларын һалына үрәкдән јандығыны билдирир. Зәрдаби онлары мә'нәвиј̌јатча шикәст едиб белә мискин вә заваллы һала салан ичтимаи сәбәбләри ајдын көрә билмәсә дә, мөвчуд вәзиј̌јәтә гаршы өз е'тиразыны билдирир.

Әсәрин сүжети чох мүхтәсәр, чох јығчамдыр; һадисә анчаг бир хәтлә башлајыб, ејни хәтлә дә битир. Һекајәдә биз һадисәнин тәбии ахынына мане олан һеч бир әлавә мотивә раст кәлмирик.

Әсәрин композисијасы да онун сүжетинә мүвафиг олараг чох садә гурулмушдур. Һекајә өлкә, онун вәзиј̌јәти вә халгын јашајыш тәрзилә таныш олмајан охучулара мүрачиәтлә верилмиш кичик бир парча илә башлајыр. Бунун мәзмунла билаваситә әлагәси јохдур, риторик изаһатдан ибарәтдир вә охучуну нәгл едиләчәк һадисәјә габагчадан һазырламаг, онда бу һадисәнин баш верәчәји мәкан вә заман һаггында тәсәввүр ојатмаг мәгсәдини изләјир.

«Көчәри зиндәканлығы»нын ахырында да биз белә

бир парчаја раст кәлирик. Бунун да, башда верилән парча кими, нәгл едилән әһвалатла билаваситә әлагәси јохдур. Анчаг бу, изаһат характери дејил, нәтичә, епилог характери дашыјыр. Мәсәләнин охучуја ајдын олдуғуну гәт едән мүәллиф: «Еј бу кәлмәләри охујан, дәхи бәсдир»—дејәрәк мәтләби артыг узатмаға еһтијач һисс етмәдијини билдирәрәк, тәһкијәни дајандырыр вә һекајәни битирир.

Доғрудур, јазычы белә һесаб едир ки, онун нәзәрдә тутдуғу мәгсәд охучу үчүн тамамилә ајдындыр вә буна көрә дә һадисәләрин архасыны давам етдирмәмәк вә һекајәни битирмәк олар. Анчаг белә дејилдир. Сөһбәтин мараглы јериндә мүәллифин тәһкијәни һеч көзләнилмәдән кәсмәси вә һекајәни гуртармасы биздә мүәј̌јән дәрәчәдә натамамлыг вә јарымчыглыг тә'сири ојатмыш вә әсәрдән алдығымыз тәәссүратын зәифләмәсинә сәбәб олмушдур. Әкәр мүәллиф өз гаршысына гојдуғу мәгсәди кениш планда ачмыш олса иди, һадисәләри бир кәнд, бир газма, бир оба чәрчивәсиндән кениш һәјат мејданына чыхараг давам етдирсә иди вә сурәтләри бизә статик һалда дејил, һәрәкәт вә фәалиј̌јәтдә көстәрсә иди, һеч шүбһәсиз, әсәр бундан хејли газанмыш оларды.

Әсәрин композисијасынын икинчи үнсүрүнү көчәри јатағынын гыш мәнзәрәси, үчүнчү үнсүрүнү әсәр гәһрәманы илә көрүш сәһнәси, дөрдүнчү үнсүрүнү газманын дахили гурулушунун тәсвири, нәһајәт, бешинчи үнсүрүнү исә Кирвә Һачынын сөһбәти тәшкил едир.

Бу үнсүрләр арасында рабитәсизлик вә гырыглыг һисс олунмур. Бунлар бизә бир зәнчирин ајры-ајры һәлгәләрини хатырладыр. Һәр бир һиссәнин сону о бири һиссәнин башланғычыны тәшкил едир. Бунлар бир-бирини давам вә инкишаф етдирәрәк, ваһид бир силсилә әмәлә кәтирир.

«Көчәри зиндәканлығы»нда тәбиәт тәсвирләринә дә тәсадүф олунур. Буну јазычы әсәринә заһири бәзәк вә еффект хатири үчүн салмамыш, бундан өз бәдии ниј̌јәтини ачмаг вә сурәтләрин хасиј̌јәтнамәсини дәгигләшдирмәк вә ајдынлашдырмаг мәгсәдилә истифадә етмәк истәмишдир. Зәрдабинин тәбиәт тәсвири гыса, јығчам олмагла бәрабәр, чох конкрет, пластик вә габарыгдыр, о һәр јердә бир гајда олараг тәсвир едилән һадисә вә сурәтлә јахындан бағлыдыр. Бунлар тәсвир едилән мәнзәрини бизә ән инчә чизкиләринә гәдәр һисс етдирир вә бизи дәриндән тә'сирләндирир, биздә чанлы, гүввәтли емосијалар јара-

дыр. Бунлар бизи Азәрбајҹан тәбиәтинин мүәјјән бир саһәси вә ја илин мүәјјән бир фәсли илә јахындан таныш етмәклә галмајараг, биздә доғма вәтәнимизә, онун зәнкин тәбиәтинә олан мәһәббәти даһа да гүввәтләндирир вә дәринләшдирир. Бунлар бизә мүәллифин инҹә зөвгә, дәрин мүшаһидә габилијјәтинә малик олдуғуну, тәбиәти вә онун көзәлликләрини үрәкдән дујдуғуну көстәрир. Бунлар ејни заманда јазычынын Азәрбајҹаны гарыш-гарыш кәздијини, онун дағларыны вә дүзләрини, чајларыны вә мешәләрини јахындан билдијини, онун кәндләринә вә обаларына, гышлагларына вә јајлагларына чох јахшы бәләд олдуғуну нүмајиш етдирир. Бунлардан биз ән үмдә бир чәһәти дә өјрәнирик ки, о да Зәрдабинин өз доғма вәтәнини вә онун зәнкин тәбиәтини бөјүк бир мәһббәтлә севмәси, она үрәкдән бағлы олмасыдыр.

«Көчәри зиндәканлығы» әсәрин мөвзусуна мүвафиг олараг садә, тәбии бир дилдә јазылмышдыр. Бурадакы нидә, суал, хитаб ҹүмләләри һекајәни сон дәрәҹә ифадәли етмиш, ону данышыг дилинә јахынлашдырмышдыр. Һекајәдә биз узун, долашыг, мүрәккәб ифадәләрә, кениш күтләләрин баша дүшә билмәдији әрәб-фарс сөзләринә раст кәлмирик. Мүәллиф мүасир дилдә аз јајылмыш, классик әдәбијјатымызда исә өзүнү чох сых-сых көстәрән фе'ли бағламаларла зәнкин ҹүмлә типләриндән кениш истифадә едир. Һәтта мүстәгил фе'л ишләнмәси лазым кәлән јердә белә Зәрдаби фе'ли бағламаја мүраҹиәт едир. Мәсәлән, «...Чөлә чыхыб, һеч кәси көрмәјиб, итләрә ачыгланыб, ичәри кириб көрдүм башына дөндүјүм Шаһпәри аллаһ рәһмәтинә кедиб». Јахуд: «Һачы... чөлә чыхыб, бизи таныјыб, газмаја кәтириб өз гызы Түкәзә дејир». Өз мәгаләләриндә олдуғу кими, һекајәсиндә дә Зәрдаби ҹанлы халг дилинә әсасланмышдыр.

Доғрудур, Зәрдабинин һекајәсиндә дөврүн иҹтимаи ҹәһәтдән ваҹиб вә актуал мәсәләсинә тохунулмамыш, ҹидди мәсәләләр ирәли сүрүлмәмишдир. Анҹаг буна бахмајараг, бу кичик һекајә өз мөвзусу, идејасы, үслубу вә дили илә XIX әср бәдии нәсримиз үчүн вә еләҹә дә Һәсән бәј Зәрдабинин өз јарадыҹылығы үчүн әламәтдар бир һадисәдир. Бу һекајә М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әсасы гојулан реалист-сатирик нәср ән'әнәләринин XIX әсрин икинҹи јарысында нә кими бир шәкил алдығыны, һансы истигамәтдә, һансы бәдии хүсусијјәтләр хәттилә инкишаф етдијини ајдын бир сурәтдә бизә көстәрир.

□□□

«Әкинчи»нин бағланмасындан сәккиз ил сонра, 1883-ҹү илин јанварындан Тифлисдә «Зија» мәтбәәсиндә, Ҹәлал Үнсизадәнин редакторлуғу илә «Кәшкүл» адлы ајлыг әдәби вә сијаси бир мәҹмуә нәшр олунмаға башлајыр. 1884-ҹү илин март ајында бу мәҹмуә гәзетә чеврилир.

«Әкинчи»нин нәҹиб вә мүсбәт ән'әнәләрини давам етдирмәјә чалышан «Кәшкүл», мәһдуд вә чатышмајан ҹәһәтләринә бахмајараг, өз сәһифәләриндә иҹтимаи вә сијаси мәсәләләрә кениш јер верир. Гәзет илк күндән керилијә, ҹәһаләтә вә наданлыға гаршы дүшмән ҹәбһә тутараг халгын көзүнү ачмаг, ону мәдәнијјәт вә маарифин кениш јолларына чыхармаг үчүн бүтүн өз имкан вә васитәләрини ишә салыр.

«Кәшкүл» иҹтимаи вә мәдәни-маариф мәсәләләриндә олдуғу кими, инҹәсәнәт, әдәбијјат, дил мәсәләләриндә дә мүтәрәгги ҹәбһә тутур. О да, «Әкинчи» кими, өз бәдии идраки әһәмијјәтини итирмиш көһнә гәзәл, гәсидә, мәрсијә ше'ринә гаршы чыхараг, дөврүн бүтүн гәләм саһибләрини мүасир һәјатын руһуна ујғун әсәрләр јазмаға чағырыр.

Дөврүн әдәбијјатына фәал тә'сир көстәрмәјә, она јенилик руһу ашыламаға ҹан атан «Кәшкүл», бүтүн габагҹыл дүшүнҹәли маарифпәрвәр, тәрәггипәрвәр зијалылары әтрафына топламаға чалышыр, өз сәһифәләриндә јерли һәјаты әкс етдирән бәдии материаллара кениш јер верир. Гәзет, 1887-ҹи ил 43,44, 45-ҹи нөмрәләриндә М. Ф. Ахундовун өз әлилә јаздығы тәрҹүмеји-һалыны, 1883-ҹү ил 1 вә 2-ҹи нөмрәләриндә XIX әсрин танынмыш алими вә јазычысы А. Бакыхановун фарс дилиндә јаздығы «Тәһзибүл-әхлаг» әсәрини, 1885-ҹи ил 29-ҹу нөмрәсиндә Күлмәһәммәдбәј Кәнкәрлинин көһнә әдәбијјат әлејһинә јаздығы мәктубу дәрҹ едир.

«Кәшкүл» өз гаршысына охуҹулары јалныз Азәрбајҹан әдәбијјаты илә дејил, ејни заманда рус, Гәрби Авропа вә Јахын Шәрг өлкәләри халгларынын әдәбијјаты илә дә јахындан таныш етмәк кими нәҹиб бир мәгсәд гојур. О, бу ишә өз сәһифәләриндә мәшһур рус јазычысы А. Н. Некрасовун «Нравственный человек» ше'ринин Азәрбајҹанҹаја тәрҹүмәсини, Фүзулинин «Лејли вә Мәҹнун» әсәринин русҹаја тәрҹүмәсини, Хәјјамын рус дилинә тәрҹүмә олунмуш рүбаиләрини, Һафиз вә Сә'динин тәрҹүмеји-һалларыны дәрҹ етмәклә башлајыр.

«Кәшкүл» өзүнүн әдәбијјатымызын инкишафындакы ролуну јалныз Азәрбајчан, рус, Јахын Шәрг вә Гәрби Авропа классикләрини охучулара танытмагла вә онларын әсәрләринин тәрчүмәсини чап етмәклә мәһдудлашдырмыр. О, ејни заманда классик бәдии нәсримизин инкишафына да диггәт јетирир. «Кәшкүл» ше'рләр, поемалар, елмә, маарифә, мәдәнијјәтә, инчәсәнәтә, әдәбијјата вә дилә даир нәзәри вә публисист мәгаләләрлә јанашы, өз сәһифәләриндә очерк вә һекајә дә чап едир. Буна чанлы мисал олараг биз 1889-чу илдә «Кәшкүл»үн 83 вә 84-чү нөмрәләриндә имзасыз дәрч едилән бир һекајәни көстәрә биләрик.

«Фатма вә Әсәд» ады илә «Кәшкүл»үн анчаг ики нөмрәсиндә дәрч олунан бу һекајәнин мәшһур ермәни јазычысы Александр Ширванзадә тәрәфиндән јазылдығы мүәјјән едилмишдир.

Чох тәәссүф ки, «Кәшкүл» һекајәни бүтүнлүклә чап етмәјәрәк, ондан анчаг икичә хырда парча вермишдир. Бу парчалар чох гыса вә мүхтәсәр олдуглары үчүн әсәрин мәзмуну вә идејасы һаггында охучуда там тәсәввүр ојатмыр. Анчаг һекајәнин орижиналы илә танышлыг[1] бизә онун сон дәрәчә мараглы бир мөвзуја һәср едилдијини, дәрин мәзмуна, актуал идејаја һәср едилдијини, ширин бир дил, садә бир үслубла јазылдығыны көстәрир.

Һекајәдә мүәллиф кечән әсрин сонунда Азәрбајчанда тичарәт шәһәри кими шөһрәт тапмыш Шамахыда баш верән мараглы бир һадисәдән данышыр.

Гәзетин анчаг ики нөмрәсиндә чап олунан парчалар һекајәнин кириш һиссәсини тәшкил едир вә јухарыда гејд етдијимиз кими, бизлә онун нә мәзмуну вә нә дә идејасы һаггында там вә долғун тәсәввүр ојадыр.

Бундан әлавә, бу парчалары биз әсәрин ермәни вә еләчә дә рус вариантлары илә мүгајисә етдикдә арада мүхтәлиф характерли бир чох чидди вә әсаслы нүсхә фәргләри олдуғу мејдана чыхыр.

---

[1] Әсәрин «Кәшкүл» редаксијасына һансы дилдә тәгдим едилдији вә Азәрбајчан дилинә ким тәрәфиндән тәрчүмә олундуғу бизә дәгиг олараг мә'лум дејилдир.

Һекајәнин орижиналы илк дәфә 1889-чу илдә Тифлисдә ермәни дилиндә нәшр олунан һәфтәлик «Артсаган» («Әкс-сәда») гәзетинин 9 вә 10-чу нөмрәләриндә дәрч едилмишдир. Әсәр рус дилинә бир нечә дәфә тәрчүмә олунмушдур. Әдибин «Известија» нәшријјаты тәрәфиндән (1957-чи ил, Москва) бурахылмыш Сечилмиш әсәрләринин биринчи чилдиндә чап олунан тәрчүмәни (мүтәрчими Ј. Хачатурјансдыр) биз ән камил тәрчүмә һесаб едирик.

Икинчи фәсил

НӘЧӘФ БӘЈ ВӘЗИРОВ БИР ҺЕКАЈӘНӘВИС КИМИ

Ахундов нәсринин мүтәрәгги ән'әнәләрини XIX әсрин икинчи јарысында давам вә инкишаф етдирмәјә чалышан гәләм саһибләриндән бири дә мәшһур драматург, танынмыш публисист вә ичтимаи хадим Нәчәф бәј Вәзиров олмушдур.

Әдәбијјатшүнаслыг елмимиз вә әдәби тәнгидимиз индијә гәдәр Н. Вәзировдан анчаг М. Ф. Ахундов әдәби мәктәбинин исте'дадлы давамчысы кими, бир драматург вә публисист кими данышмышдыр. Бир насир кими, бир һекајәнәвис кими ондан бу күнә гәдәр һәлә һеч кәс мүфәссәл бәһс етмәмишдир.

Һалбуки, јазычы вахтилә драматуркија вә публисистика илә јанашы өз јарадычылығында бәдии нәсрә дә мүәјјән јер вермиш, онун реализм јолу илә инкишафы үчүн чидди тәшәббүс көстәрмишдир. Буну бөјүк драматургун мүасири вә мәсләк досту Һәсән бәј Зәрдабинин шәхси архивиндә сахланылан бир әлјазмасы бүтүн ајдынлығы илә сүбут етмәкдәдир.

Бу әлјазмасы Вәзировун 1875-чи илин 28 августунда хырдача бир мәктубла «Әкинчи» гәзетиндә чап олунмаг үчүн Москвадан Зәрдабинин адына көндәрдији «Ағычы Бәдирчаһан» адлы кичик һекајәдән ибарәтдир.[1]

Һекајә бизә мә'лум олмајан сәбәбләрә көрә «Әкинчи»-дә чап олунмамышдыр. Узун заман тәдгигатчыларын вә әдәбијјатшүнасларын нәзәриндән гачан бу әсәр илк дәфә анчаг 1958-чи илдә, Азәрбајчан Ушаг вә Кәнчләр Әдәбиј-

---

[1] Әлјазмасында әсәрин ады «Ағычы Бәдирчаһан», чап нүсхәсиндә исә садәчә олараг «Ағычы» [illegible].

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан Республика
Дөвләт КИТАБХАНАСЫ

јаты Нәшријјатынын бураxдығы «Азәрбајчан һекајәләри»
адлы китабда чап едилмишдир».[1]
Гејд етмәк лазымдыр ки, «Агычы Бәдирчаһан» јазы-
чынын бәдии нәср саһәсиндәки фәалијјәтини көстәрән је-
канә әсәрдир. Онун башга нәср әсәрләри һәләлик бизә
мә'лум дејилдир.

Һекајә өз мөвзусуна вә идејасына көрә Н. Вәзировун
драм әсәрләринә чох јахындыр. Комедијаларында фео-
дал-патриархал һәјаты, чәһаләт вә мөвһуматы, пул дүш-
күнлүјүнү, әхлаг вә мәишәт позғунлуғуну кәскин тәнгид
вә ифша едән јазычы, өз һекајәсиндә дә кечмиш һәјатын
чиркин вә јарамаз мејлләри вә ән'әнәләри әлејһинә чых-
мышдыр. Јазычынын драм әсәрләри ичтимаи һәјатла,
халг мәишәти илә јахындан бағлы олдуғу кими, онун һе-
кајәсинин фабуласы да реал һәјатдан, халгын күндәлик
јашајышындан алынмышдыр.

Һекајә јарымчыг вә натамамдыр. Доғрудур, «Азәрбај-
чан һекајәләри» китабында бу әсәрә даир верилән гејд-
ләрин вә изаһатларын һеч бир јериндә һекајәнин ната-
мамлығы вә јарымчыглығы һаггында мә'лумат верилмир,
анчаг һәм һекајәнин өзүндән, һәм дә һекајә илә бәрабәр
Зәрдабијә јазылмыш мәктубдан тамамилә ајдын көрүнүр
ки, «Әкинчи»дә чап олунмаг үчүн көндәрилән парча
«Агычы Бәдирчаһан» һекајәсинин анчаг бир һиссәсидир.
Мүәллиф бу һиссәни достунун рә'јини билмәк, һекајәнин
«Әкинчи»нин идеја истигамәтинә ујғун кәлиб-кәлмәмәси-
ни сорушмаг мәгсәдилә көндәрмишдир. Һекајә бәјәнил-
дији вә гәзетдә дәрч едилдији тәгдирдә мүәллиф онун
ма'бәдини дә ишләјиб редаксијаја көндәрәчәјини вә'д
едир. Һекајәнин әлјазмасынын бош сәһифәләриндән би-
риндә рус дилиндә, хырда һәрфләрлә Зәрдабинин адына
јазылмыш мәктубда биз бу хүсусда ашағыдакы сәтирләри
охујуруг: «Гасанбек! Если можно будет скоро печатать,
продолжение приготовлю»[2].

Достуну өз кәләчәк иш планлары илә таныш едән вә
ондан гәзет үчүн даһа нә кими вә һансы мөвзуда јазылар
тәләб олундуғуну сорушан Вәзиров јенә дә өз мәктубун-
да һекајәнин натамамлығы мәсәләсинә гајыдараг әлавә

---

[1] *Н. Б. Вәзиров.* «Агычы», «Азәрбајчан һекајәләри», I чилд, Ушагкәнчнәшр, Бакы, 1958, сәһ. 111.

[2] Бу мәктуб Зәрдабијә 1875-чи илдә, һекајә илә бәрабәр «Вәзирзадә» имзасы илә көндәрилмишдир. (РӘФ, инвентар № 5671).

едир: «Ничего оригинального для перевода не нахожу, пишу свое. Продолжение будет»[1].

Һекајәни Вәзиров ачыг имза илә дејил, «Доғручу» имзасы илә чап етдирмәк фикриндә олмушдур.

Чох тәәссүф ки, әлјазмасы көһнәлдији вә бир чох јери чырылыб төкүлдүјү үчүн бир сыра сөзләр, бә'зән исә бүтөв чүмлә вә ифадәләр мәтндән дүшмүшдүр. Бу, јазычынын фикрини мүәјјән дәрәчәдә хәләлдар етмишдирсә дә, әсәрин мәзмунуну вә үмуми руһуну позмамышдыр.

□□□

«Ағычы Бәдирчаһан» һекајәсиндә Н. Вәзирову хүсусилә ингилабдан әввәлки Азәрбајчан гадынларынын ағыр вә мискин вәзијјәти марагландырмышдыр. Јазычы драм әсәрләриндә олдуғу кими, бурада да феодал-патриархал һәјат шәраитиндә мә'нәвијјатча шикәст олмуш вә инсанлыг ләјагәтиндән узагда галмыш гадынларын керилијиндән вә чәһаләтиндән дујдуғу үрәк ағрысыны ифадә етмишдир. Комедијаларында бу мөвзудан долајысы илә, сөзарасы данышан мүәллиф, бурада өз диггәтини бүтүнлүклә бу мәсәлә үзәриндә мәркәзләшдирмишдир.

Комедијаларынын әксәријјәтиндә Азәрбајчан гадынларыны кәнддә, мүлкәдар ағаларын чиркин вә рәһмсиз мүнасибәти фонунда көстәрән драматург, бурада онлары шәһәр мүһитинә салмыш, хырда-буржуа мәишәтинин ијрәнч вә јарамаз мејлләри вә ән'әнәләри ајнасында әкс етдирмишдир.

Һекајәнин мәзмунуну чох садә, ингилабдан әввәлки һәјатымызда аддымбашы тәсадүф олунан «ади» бир һадисә тәшкил едир...

Әсәрин «гәһрәманы» өмрү боју һеч бир фајдалы ишлә мәшғул олмајыб, күнүнү онун-бунун гапысында мамачалыгла, мәрсијә охумагла, һәкимлик етмәклә, ағы демәклә, сөз кәздирмәклә кечирән Бәдирчаһан адлы бир «аралыг өврәти»дир. Бу чаһил, савадсыз, көзүбағлы, анчаг фитнәкар вә фырылдагчы гадынын көзү даим онун-бунун евиндәдир ки, көрсүн ким өлмүшдүр, кимә јас гурулуб, матәм тутулуб, хејрат верилир. О, бүтүн күнләрини евинин далындакы һүндүр тәпәдә, даш үстүндә отуруб көзләрини мәсчидин минарәсинә дикир, һарада миначат

---

[1] *Н. Б. Вәзиров.* «Ағычы Бәдирчаһан». (РӘФ, инвентар № 5671).

верилдијини, кимин өлдүјүнү, һараја баш вурмаг мүмкүн олдуғуну өјрәнмәк истәјир ки, өзкә ағычылардан кери галмасын, бәлкә онлары габаглајыб, вахтында өлүнүн гапысына чатсын, һәмчинин һәкимлијә, мамачалыға, фал ачмаға, дуа јазмаға, чөп өтүрмәјә еһтијачы олан јердырмаға, јуху јозмаға, чөп өтүрмәјә еһтијачы олан јерләри әлдән гачыртмасын.

Бәдирчаһанын нечә һәфтәдән бәри көзләдији күн нәһајәт кәлиб чатыр. Бир сәһәр о, јенә дә адәти үзрә евинин сәкисиндә пусгуда дурдуғу заман јахынлыгда олан мәсчидин минарәсиндән миначат сәси ешидилир. О, илдырым кими јериндән гопуб о јан-бу јана бахыр, сонра өзүнү отаға салыб севинчәк һалда сәсини имтаһан едир ки, көрсүн ағлашмада нечә чаван гыз вә кәлинин үрәјинә дағ вура биләр. Ағы һавасы илә: «Инна лиллаһи вә инна әлејһим рачиун»—дејиб, тәләсик јаш чорабларыны ајағына тахыр, башмағыны кејиниб отагдан бајыра чыхыр вә јола дүшүр. «Күнүн истисиндән гар әријиб гијамәт палчыг етмишди, амма Бәдирчаһан елә сәкирди ки, куја әввәл-ахыр палчыг нишаны јохдур».[1]

Јолда, палчыг ичәрисиндә башмағыны итирән, анчаг ону ахтарыб тапмаға сәбри кәлмәјән вә ајагјалын јүјүрән Бәдирчаһан тәләсмәјә билмәзди. Чүнки о, кечиксә иди, әввәла, ағычы кор Үмми, көзү пычалаглы Анаханым вә кафтар Көһәр јас мәчлисинин башында отуруб ону әвәз едәчәк вә әлдә едилән газанчы өз чибләринә гојуб она ачыг верәчәкдиләр. Икинчи тәрәфдән исә онун башмаға нә еһтијачы вар иди вә «нијә башмагдан өтрү саатлар өтүрсүн? Инди тә'зијә јериндә арвадлар зибил кими иди. Онларын бирисинин тәзә башмағыны көтүрсә иди, она ким дејә биләрди ки, а хала, голтуғунун алтыны бирчә көстәр. Бу сөзү дејәнин ата-анасыны вә тәзә өлән гардаш-бачысыны гәбирдән чыхардарды».[2]

Матәм мәчлисинә кечикдијини һисс етдији үчүн сон дәрәчә пәришан олан Бәдирчаһан өзүнү зор-күчлә өлү јеринә салыр. Һәјәтин, ејванын вә отағын арвадларла долу олмасына бахмајараг, зорла ичәри сохулур. «Әл атыб башындан јајлығыны кәнар едиб, түкләрин дағыдыб үзүнә, көзүнүн сујуну чохалдыб һөнкүрә-һөнкүрә ағламаға вә ағы демәјә башлајыр. Өврәтләр бир-бирләриндән суал едирләр: «Ај гызлар, бу арвад көрәсән бәјин гоһумудур? Бириси деди ки, јәгин ки, халасыдыр. Бириси деди ки, јох, әмиси арвадыдыр. Амма мүмкүн дејил ки, бурада дуран өврәтләрдән Бәдирчаһаны билән олмаја».[1]

Һекајәни бурада дајандырдығына көрә биз әһвалатын сонракы инкишафы илә вә еләчә дә һадисәдә иштирак едән башга сурәтләрлә таныш ола билмирик. Бизи хүсусилә Бәдирчаһанын талеји вә онун агибәти марагландырыр. Тәсвир едилән һадисәләрин чанлылығы вә реаллығы тәбии олараг охучуда дәрин интизар һисси јарадыр.

Һекајәнин сүжетини мүәллиф көзүмүз гаршысында бирдән-бирә ачмыр. Вәзиров һадисәнин баш вердији заман вә мәкан һаггында габагчадан охучуда мүәјјән бир тәсәввүр јаратмаг мәгсәдилә әсәринә изаһат характери дашыјан хырда, анчаг бәдии чәһәтдән чанлы бир кириш салмышдыр: «Ағычы Бәдирчаһанын еви шәһәрин гибла тәрәфиндә, гајанын үстүндә, чох басәфа олан јердәдир. Евинин габаг тәрәфи ениш дағдыр, дал тәрәфи шәһәрә бахыр. Һәмин вахт сәринчә јел әсир. Јаз фәсли дағын чичәкләринин ијин кәтирир. Дағын дибиндә јахшы булаглар вар. Булагларын үстә һәмишә нөвбәт көзләјән гызкәлинләр әлләриндә сәһәнк көрмәк олур. Габларын су илә долдуруб, бир аз зарафат едиб, сәһәнки атырлар чијинләринә, кәклик кими даранырлар дағ јухары».[2]

Мүәллиф һадисәләрин шәрһинә билаваситә бу лөвһәдән сонра башламышдыр. Јазычы әһвалаты һекајәнин әсас сурәти олан Бәдирчаһанла башлајыб, онунла да битирмишдир. Доғрудур, биз әсәрдә Бәдирчаһанла јанашы онун «алакөз», «гарагаш» гызы Күлсәнәм, баггал Мәһәммәд Чәфәр кими мараглы типләрә, мүхтәлиф мүһитдән чыхмыш, мүхтәлиф хасијјәтли вә әһвали-руһијјәли гадын сурәтләринә дә раст кәлирик. Анчаг бунларын һеч бири һадисәләр инкишафында ахыра гәдәр иштирак етмир. Мүәллиф бунлары биткин, камил характер кими ишләмәмиш, әсәрә епизодик сурәт кими дахил етмишдир. О, бүтүн өз диггәтини әсәрин баш сурәти Бәдирчаһан үзәриндә топламыш, охучунун көзү гаршысында онун дахили аләмини ачыб ишыгландырмаға чалышмышдыр. Галан сурәтләрдән Вәзиров анчаг јардымчы васитә кими истифадә етмишдир. Феодал-патриархал һәјатын дурғунлуғуна, чиркин вә јарамаз ән'әнәләринә, Азәрбајчан

---

[1] *Н. Б. Вәзиров.* «Ағычы Бәдирчаһан». (РӘФ, инвентар № 5671).
[2] Јенә орада.

---

[1] *Н. Б. Вәзиров.* «Ағычы Бәдирчаһан». (РӘФ, инвентар № 5671).
[2] Јенә орада.

гадынларыны мөвһумат вә чәһаләт батаглығында боған ичтимаи шәраитә өз нифрәтини вә е'тиразыны јазычы бу сурәт васитәсилә ифадә етмишдир.

Бәдирчаһан симасында Вәзиров дөврүнүн сәмәрәсиз, бош вә мә'насыз һәјат сүрән јүзләрлә чаһил вә мөвһуматпәрәсәт гадынларына, онларын фачиәсинә тохунмаг истәмишдир. Јазычынын бу нијјәтини онун әсәрләриндән алдығымыз ашағыдакы сәтирләр бизә бүтүн ајдынлығы илә көстәрмәкдәдир: «Бәдирчаһан тәк дејилди. Јүз бу тәвр ағлашма ахтаран зәнән тапмаг олур. Һансылар ки, шәһәрин о күчәсиндән бу күчәсинә ләһләјә-ләһләјә, кәлиб кедәндән суал күчү илә тә'зијә јерини тапырлар. Ах, нечә чүт чораб Тифлис ипиндән гәзет чап едәнләрә бу зәнәнләр верәрләр, әкәр онлар ә'ламнамәләр јаза, нә вахт вә һарада өлән вар вә кимдир? Билмәк мәрһум олан кимдир? Чох вачибдир, чүнки бә'зи јерләрдә дојунча ағладир? Чох вачибдир, чүнки бә'зи јерләрдә дојунча ағлајандан сонра бир балача наһар да олур. Наһар вахты ширинчә сөһбәтләр олур:

— Ај гыз, Һачы Мәһәррәмин, дејирләр гызчығазы гошулуб гачыбдыр ахы!!

Бир ајрысы дејир:

— Нејләсин балам, онун анасы о гәдәр...»[1]

Гејд етмәк лазымдыр ки, Бәдирчаһан вә онун кими «аралыг өврәтләринин» һәрәкәтләрини әлә салыб она ачы-ачы күлән мүәллиф, ејни заманда онларын мә'нәви пучлуғуна үрәкдән ачыдығыны билдирмишдир.

Јазычы гәһрәманынын кечмиши һаггында демәк олар ки, һеч данышмамышдыр. Биз онун биографијасы илә анчаг әсәрин мүхтәлиф јерләриндә долајысы илә верилән бә'зи штрихләр васитәсилә танын олуруг.

Бәдирчаһанын аилә һәјаты һаггында да мүәллиф бизә һеч бир мә'лумат вермир, анчаг ону дејир ки, онун «алакөз», «гарагаш» бир гызы вардыр ки, ханым кими дуруб отурур. Һәлә десән бә'зән анасыны бујурур: «Ана, пастав санавар: (Поставь самовар). Нечә ки, бир нечә ханымлар өз нөкәрләринә бујурурлар»[2].

Мүәллиф өз әсас диггәтини әввәлдән ахыра кими Бәдирчаһанын дахили аләминин, әһвали-руһијјәсинин ачылмасы үзәриндә мәркәзләшдирмишдир. Вәзиров тәсвир јолу илә кетмәмишдир. Бу гадынын чиркин мејлләрини, рәзил вә алчаг сифәтләрини онун өз һәрәкәтләри вә «фәалијјәти» васитәсилә ачыб көстәрмишдир. Јазычы бунун үчүн кениш изаһата, узун вә јерсиз тәфсилата әл атмамышдыр. Типин тәбиәти илә бағлы олан елә реал, елә сәчијјәви штрихләрдән јапышмышдыр ки, бунлар өз-өзлүјүндә, јазычынын демәк олар ки, һеч мүдахиләси олмадан ону бүтүн габарыглығы илә ачыб бизә көстәрмишдир.

Биз әсәрдә бу јарамаз вә һејсијјәтсиз гадынын чиркин һәрәкәтләри вә мејлләри илә охучуну јахындан таныш едән ашағыдакы чанлы вә ифадәли лөвһәләрә тәсадүф едирик. Мәсәлән «Минначат сәсинин һарадан кәлдијини вә јас јеринин һарада олдуғуну бирдән-бирә тә'јин едә билмәјән Бәдирчаһан, күчәнин ортасында нә едәчәјини билмәјәрәк галды начар, кери кетмәк мүмкүн дејилди, башмаг итибдир. Ағлашманы көрмәсә иди бағры чатлар, һара гајытсын?

— Әмичан, гадан алым, мәрһум олан кимдир?

Базара кедән баггал Мәһәммәд Чәфәр чаваб верди ки, билмир мәрһум олан кимдир.

— А кишиләр, белә зад олмаз, ахыр үч саатдыр ки, күчәдән-күчәјә дүртүләсән, билмәјәсән ки, кетдијин јерин һарадыр?—Бәдирчаһанын бағры чатламаға кәлирди. Нә еләмәк кәрәк?

— Башына дөнүм, әми, мән кәрәк тез кедәм тә'зијә јеринә.

Чүнки сонра билмәди нә десин... Белә иттифаг индијәдәк она үз вермәмишди. О билирди тамам шәһәрдә олан мәризләри; амма мәрһум олан јәгин ки, зәһәрдән, ја ки, бир гејри тез өлдүрән нахошлуға мүбтәла имиш, силл нахошлуғу кими.

Мәһәммәд Чәфәр чох бамәзә кишиләрдәндир. Тез дејә билмәди о ки, лазымдыр. Чүнки онун өз фикри иди ки, бу нечә зәнәндир тәләсир ағлашмаја, амма билмир һара кетсин!. Әкәр мәрһум олан гоһумларындандыр, бу кәрәк билсин өз гоһумунун евини, әкәр өлү бунун гоһумларындан дејил, нијә белә тәләсир ки, башмағы да јадындан чыхарыб евдә гојуб.

— Ај ағылсыз, сән ки, билмирсән өлән кимдир, нә борчундур ора боғулмуш ит күнүндә кедирсән, мәкәр евин јохдур, ајағыны басыб алтына бир иш көрәсән!..

Бәдирчаһан үзүнү тутду Мәһәммәд Чәфәрә:

— Аллаһ гојса, бир нечә ајдан сонра сәнин үзүнә елә ағылар дејәчәјәм ки, чанына дәјсин...

[1] *Н. Б. Вәзиров.* «Ағычы Бәдирчаһан». (РӘФ, инвентар № 5671).
[2] Јенә орада.

Мәһәммәд Ҹәфәрин саггалы ағармышды. Јәгин ки, она көрә Бәдирчаһан бу сөзү она деди... Бу сөзү Бәдирчаһан елә деди ки, куја өзү он сәккиз јашында кәлиндир.

Мәһәммәд Чәфәр:

— Арвад, тохумунуз јер үзүндән көтүрүлсүн. Кишиләр, белә дә биһәја олурму?

Бу сөзләри дејә-дејә Мәһәммәд Чәфәр дүзәлди базара сары. Бәдирчаһан бир аз узаглашмыш, шахсеј сәси ешитди, билди кетдији јери вә бир нечә дәгигәдән сонра јетишди мәтләбә».[1]

Бәдирчаһан јаса батмыш гоһум-гоншу, дост вә танышларын евинә онлара чан јандырмаг, дәрдләринә шәрик олмаг үчүн кетмир, өлү јијәсинин, чаван гыз вә кәлинләрин дәрдини даһа да артырмаг, онларын үрәјинә даг чәкмәк вә бу јолла онлардан даһа артыг пул гопармаг үчүн кедир. О, ағламаға вә ағлатмаға бир пешә, бир газанч мәнбәји кими бахдығына көрә, өлән адамын фәлакәти, аиләсинин бәдбәхтлији ону һеч бир чәһәтдән, һеч бир дәрәчәдә марагландырмыр. Чүнки Бәдирчаһан ән ади инсан һиссләриндән мәһрумдур. Онун даш гәлбинә һеч бир шеј тә'сир етмир. Онун көз јашы өз әлиндәдир. Истәдији заман «инна лиллаһи вә инна әлејһим рачиун»— дејиб башына дөјә-дөјә, сачыны јола-јола мејдана атылыр, истәдији вахт исә көз јашыны гурудуб сусур вә көзләјир. Бәдирчаһан өзүнү нә заман, нечә апармағы чох јахшы билир. Бу, јас мәчлисиндән, бурадакы адамлардан, өлән шәхсин ад вә санындан, вар-дөвләтиндән, аиләсинин сәхавәтиндән асылыдыр.

Мүәллифин Бәдирчаһана олан мәнфи мүнасибәти әсәрин бүтүн деталларында, һәтта онун портретинин тәсвириндә дә өзүнү көстәрир. Бу тәсвирләрдән бириндә биз ашағыдакы мараглы сөзләри охујуруг: «Һәр кәс Бәдирчаһанын гырышмыш үзүнә бахса иди, јәгин ки, суал едәрди өз-өзүндән, көрәсән бу зәнән нә фикир едир? Һәр дәгигә онун сурәти дәјишилирди. Бә'зи вахт додағыны додағынын үстүнә гојуб, әлини ағзына јапышдырыб, куја ки, мүркүлүјүрдү, бә'зи вахт күлүмсүнүрдү, хүласә чүрбәчүр шәкилләр көстәрирди. Чүнки Бәдирчаһанын ағзында отуз ики дишдән бириси дә галмамышды, көзләри ағрыјырды вә һәмишә су ахарды. Мүмкүн дејил ки, Бә-

[1] *Н. Б. Вәзиров.* «Ағычы Бәдирчаһан». (РӘФ, инвентар № 5671).

дирчаһана күпәкирән гары, ја ки, чәһәннәмдән билетсиз гачан демәјәсән».[1]

Бу сурәт һәм өз батини, һәм дә заһири хүсусијјәтләри илә јазычынын «Ағычы»дан тәхминән он беш ил сонра гәләмә алмыш олдуғу мәшһур «Далдан атылан даш топуға дәјәр» комедијасынын әсас сурәтләриндән бири олан «аралыг өврәти» Нурчаһанла олдугча јахындан сәсләшир. Бу сурәтләри бир-бириндән фәргләндирән башлыча хүсусијјәт Нурчаһанын бир гәдәр кениш планда һәрәкәт етмәси, даһа мүрәккәб әһвали-руһијјәјә малик олмасыдыр. Демәк олар ки, о, Бәдирчаһанын инкишаф етмиш, тамамланмыш бир шәклидир. Анчаг нәзәрә алмаг лазымдыр ки, «Ағычы» битмәмишдир. Сонракы һиссәләрдә биз бир сурәт олараг Бәдирчаһанын нә шәкил алачағыны, һадисәләр инкишафында нечә бир мөвге тутачағыны вә һансы истигамәтдә һәрәкәт едәчәјини билмирик. Мүәллиф Һәсән бәј Зәрдабијә јаздығы мәктубда бу сурәти хәјалдан ујдурмадығыны, реал һәјатдан алдығыны, онун прототипинин һал-һазырда Гарабағын Шуша шәһәриндә јашадығыны гејд етмәклә бәрабәр, кәләчәкдә бу сурәт үзәриндә даһа дәриндән, даһа әтрафлы бир шәкилдә ишләмәк фикриндә олдуғуну сөјләјир. Бәдирчаһанын кәзиб-долашдығы мүһитдә узун мүддәт јашамаг, онун әһвали-руһијјәсини, адәт вә вәрдишләрини, фикир вә нијјәтләрини, давраныш тәрзини, дилини камил сурәтдә өјрәнмәк јолу илә әдиб типик вә сәчијјәви бир характер јаратмаг вә хырда-буржуа мүһитинин јетишдирмәси олан бу тип васитәсилә бәј, хан мүлкәдар мүһитинин ијрәнч вә јарамаз мејлләрини ифша етмәк истәјир. Зәрдабијә јаздығы мәктубун бир јериндә јазычы бу хүсусда ашағыдакы мараглы сәтирләри гејд едир: «...Место пребывания Агучу—Шуша. Хочу в продолжении затрагивать ханов и беков. Их скотов нужно наказать. Мне только нужно хорошенько изучить язык и несколько побыть в среде их»[2].

«Ағычы Бәдирчаһан» һекајәсиндә тәсвир едилән һадисәдә әсәрин әсас сурәти олан Бәдирчаһанла јанашы бир сыра башга, епизодик сурәтләр дә иштирак едир. Бунлардан ән мүһүмү баггал Мәһәммәд Чәфәрдир.

Чох тәәссүф ки, бу мараглы сурәтлә биз әсәрдә өтәри таныш олуруг. Мүәллиф һадисәләрин сонракы инкиша-

[1] *Н. Б. Вәзиров.* «Ағычы Бәдирчаһан». (РӘФ, инвентар № 5671).
[2] Јенә орада.

фында онун иштиракыны бизә көстәрмир вә ону сүжет хәттиндән чыхарыр. Анчаг буна бахмајараг, онун фикирләри, һәрәкәтләри, репликалары, һазырчаваблығы биздә онун характеринин мүәјјән чәһәтләри һаггында чох ајдын тәсәввүр јарадыр; биз ону бөјүк рәғбәт һисси илә изләјирик. Бу нөгтеји-нәзәрдән онун Бәдирчаһанла олан сөһбәти чох мараглы вә чох сәчијјәвидир.

Мүәллиф Мәһәммәд Чәфәрин характерини диалог хасијјәти дашыјан гыса бир сөһбәт васитәсилә ачмышдыр.

Бу сөһбәт бизә онун һәр шејдән әввәл көзүачыг, ағыллы, чәсарәтли, һәјата вә һадисәләрә сағлам көзлә бахан, мүәллифин өз дили илә дејәчәк олусаг, бир гәдәр дә «бамәзә» бир адам олдуғуну көстәрир.

Бәдирчаһанын вә јүзләрчә онун кими ишсиз-пешәсиз авара гадынларын ев-ешијини, оғул-ушағыны атыб сәһәрдән ахшама кими шәһәрин күчәләрини ајагламасы, «ләһләјә-ләһләјә, кәлиб-кедәндән суал күчү илә тәзијә јери ахтармасы», түфејли һәјат кечирмәси онда гәзәб вә нифрәтлә јанашы, дәрин тәәссүф вә пешманчылыг һисси ојадыр. Онун Бәдирчаһана мүрачиәтлә дедији: «Ај ағылсыз, сән ки, билмирсән өлән кимдир, нә борчундур ора боғулмуш ит күнүндә кедирсән, мәкәр евин јохдур, ајағыны басыб алтына бир иш көрәсән»[1]—сөзләри санки тәкчә Бәдирчаһана гаршы дејил, ингилабдан әввәлки Азәрбајчанын бүтүн авам, көзүбағлы, мөвһумат батаглығында боғулан, пуч вә мә'насыз һәјат кечирән гадынларына гаршы дејилмишдир. Мәһәммәд Чәфәрин бүтүн сөзләриндә биз дәрин истеһза, ришхәнд, бә'зән исә ачы вә өлдүрүчү бир күлүш һисс едирик. Мүәллиф онун көзүачыглығыны, һазырчаваблығыны, чүрүк вә јарамаз ән'әнәләрә гаршы мәнфи мүнасибәтини дөврүн эталәтинә, мүһитин дурғунлуғуна гаршы гојмаг истәмишдир.

Әсәрдә нәзәрә чарпан епизодик сурәтләрдән бири дә Бәдирчаһанын гызы Күлсәнәмдир.

Биз бу сурәтлә әсәрдә анчаг ики дәфә гаршылашырыг. Биринчи дәфә онун барәсиндә мүәллиф өзү бизә мә'лумат верир. Бәдирчаһанла бизи таныш едәркән онун һаггында долајысы илә данышыр, гыса вә лаконик бир ифадә илә онун характеринин әсас чизкиләрини ачыб бизә көстәрир. Мә'лум олур ки, анасынын јеканә, әзиз-хәләф, шылтаг гызы олан Күлсәнәм дә онун кими бош вә мә'насыз бир

---

[1] *Н. Б. Вәзиров.* «Ағычы Бәдирчаһам», (РЭФ, инвентар, № 5671).

һәјат сүрүб һеч бир фајдалы ишлә мәшғул олмур. Јахшы јемәк, јахшы кејмәк, фираван һәјат сүрмәк үчүн о, анасыны мүхтәлиф ишләрә гуршанмаға, ағычылыгла бәрабәр, мамачалыгла, чөпчүлүклә, фалчылыгла да мәшғул олмаға, һәтта оғурлуға белә әл атмаға вадар едир.

Мүәллиф ејни заманда Күлсәнәмин бөјүк-кичик ганмајан, ана-өвладлыг мәһәббәтиндән бихәбәр, кобуд, тәрбијәсиз, чаһил вә надан бир гыз олдуғуну гејд едир. Күлсәнәм анасына гуллугчу кими бахыр, кечә-күндүз ону габағында бир гул кими ишләдир, она һөкм едир, ону данлајыр, тәһгир едир, алчалдыр.

О чох ловға, тәкәббүрлү вә дикбашдыр. Күлсәнәм өзү һаггында чох јүксәк фикирдәдир. О өзүнү бәј вә хан арвадларына бәрабәр тутур. Онлар кими дуруб-отурмаға, јејиб-ичмәјә, кејиниб-бәзәнмәјә чалышыр; һамыја јухарыдан бахыр, әлини әғдан-гараја вурмур, әда илә данышыр, бәјимләр вә ханымлар кими өзүнү мәдәни көстәрмәк үчүн чох заман данышыгларына позулмуш рус сөзләри вә ифадәләри салыр: «Ана, пастав санавар!»

Әсәрин бизә мә'лум олан һиссәсиндә Күлсәнәм һәлә негатив һалындадыр, биз онун характеринин башга чизкиләрини көрмүрүк, онун нә шәкилдә, һансы истигамәтдә һәрәкәт едәчәјини, һадисәләрин кәләчәк инкишафында өзүнә нечә бир мөвге тутачағыны тәсәввүр етмирик. Бизә белә кәлир ки, биринчи һиссәдә мүстәгил бир сурәт олмагдан даһа артыг, Бәдирчаһан сурәтинин ачылмасына хидмәт едән бу типи мүәллиф әсәринин сонракы һиссәләриндә сатирик бир сурәт кими ишләјәрәк, өн плана чәкмәк фикриндә олмушдур.

Һекајәдә бир сыра мараглы мәишәт сәһнәләри верилмишдир. Бунлар әсасән гадынларын јас мәчлисләриндән ибарәтдир. Бурада мүәллиф бизи ајры-ајры гадын типләри вә онларын фәрди хүсусијјәтләри илә дејил, үмумијјәтлә, Азәрбајчан гадынларынын ингилабдан әввәлки һәјаты, јашајыш тәрзи, адәт вә мејлләри илә јахындан таныш етмәк мәгсәдини изләмишдир. Бу сәһнәләрдән мүәллиф ејни заманда Бәдирчаһанын дахили аләмини даһа дәриндән вә даһа габарыг бир шәкилдә ачыб ишыгландырмаг јолунда јардымчы бәдии васитә кими истифадә етмишдир. Үмумијјәтлә, әсәрдә верилән бүтүн һадисәләр вә типләр билаваситә мүәллифин ахыра гәдәр диггәт мәркәзиндә сахладығы Бәдирчаһан сурәтилә бағлыдыр. Истәр Бәдирчаһан вә истәрсә дә Мәһәммәд Чәфәр

натамам олмаларына бахмајараг, биздә гүввәтли, давамлы тәәссүрат јарадырлар.

Тәнгиди реалист кими Н. Б. Вәзиров әсәриндә өз диггәтини башлыча олараг мәнфи типләр үзәриндә дајандырмышдыр. Буна көрә дә әсәрдә мәнфи типләр мүсбәт сурәтләрдән даһа гүввәтли, даһа долғун чыхмышлар. Мәнфи типләрә вә үмумиjјәтлә кечмиш һәјатын чиркин вә јарамаз мејлләринә гаршы ахыра гәдәр барышмаз чәбһә тутан јазычы өзүнү гадын һүгугунун гызғын мүдафиәчиси кими көстәрмишдир.

Вәзировун һекајәси јарымчыг вә натамам да олса, јығчам бир композисијаја маликдир. Һадисәләр тәдричи инкишаф јолу илә бир-бирини давам етдирәрәк тамамланыр. Әсәрин бә'зи јерләриндә әһвалат һеч көзләнилмәдән өз характерини вә истигамәтини дәјишдирсә дә, ахыра гәдәр өз кәркинлијини итирмир. Һекајәдә тәсвир едилән ајры-ајры епизодлары бир-бирилә бағламаг үчүн мүәллиф һәјати, реал вә инандырычы мотивләр тапмышдыр. Бунлар демәк олар ки, һеч бир јердә өз тәбиилијинә вә реаллығына охучуда шүбһә ојатмыр.

Һәсән бәј Зәрдабидә олдуғу кими, тәбиәт лөвһәләринә биз Вәзировун һекајәсиндә дә раст кәлирик. Бу чәһәтдән әсәрин башланғыч һиссәсиндә верилән тәбиәт тәсвири диггәти хүсусилә чәлб едир. Бу лөвһә һәр шејдән әввәл әдибин тәбиәт дујғусуна малик олдуғуну, доғма вәтәнин тәбиәт көзәлликләрини үрәкдән севдијини көстәрир.

Вәзиров әсәринә тәбиәт тәсвирини нәгл едилән әһвалатла бағлы олараг салмышдыр. Онун мәгсәди һәмин әһвалатын нә заман, һарада, нә кими шәраитдә баш вердији һаггында охучуда конкрет тәсәввүр јаратмаг олмушдур.

Вәзировун тәбиәт тәсвирләринин ән характерик чәһәти онларын гысалығында, ајдынлығында, конкретлијиндә, чанлылығындадыр. Мүәллиф бунлардан чидди бир өлчү һисси илә, өз мәгамында, бәдии зәруријјәт дахилиндә истифадә едир.

Һекајәдә биз дәрин бир мүшаһидә һисси илә ишләнмиш бир чох парчалара раст кәлирик ки, бунлар јазычынын нәср јарадычылығында бәдии тәфсилата чидди әһәмијјәт вердијини көстәрир. Бу чүр мүвәффәгијјәтлә ишләнмиш бәдии детала биз һекајәнин кириш һиссәсиндә тәсадүф едирик. Бурада мүәллиф Бәдирчаһанын сәһәрдән ахшама кими евинин габағында пусгуда дуруб минәчат сәси көзләмәсиндән вә тә'зијә јери ахтармасындан данышыр вә белә бир тәфсилат верир: «Гышын бөјүк чилләсиндә гәзадан һава чох хош иди. Күн ики ағач боју галхмыш, евин диварына јавуг јер гурумушду... Шәһәрин һеч бир тәрәфиндән сәда кәлмирди. Ала пишик күнүн габағында тәнбәл-тәнбәл узаныб кәнарда кәзән тавуглара, сәрчәләрә бахырды. Бунлардан сүвај гејри шеј көзә дәјмәјирди».[1]

Әсәрин башга бир јериндә биз даһа мараглы бир тәфсилатла гаршылашырыг: «Бәдирчаһан палчығы јара-јара кедирди ки, бир бәдбәхтлик она үз верди. Башмағы ајағындан чыхыб палчығын ичиндә фөвт олду. О, бир чөп тапыб истәди башмағы чыхартсын амма чифајда зәһмәти наһаг олду... Бәдирчаһан артыг башмағы ахтармады, әлини алтдакы туманына силиб дүзәлди јола».[2]

Вәзиров нәсринин диггәтәлајиг хүсусијјәтләриндән бири дә лаконикликдир. Мүәллифин һеч бир јердә хырдачылыға, узунчулуға, јерсиз тәфсилатчылыға гапылдығы, заһири еффект хәтири үчүн лүзумсуз бојалара вә бәдии компонентләрә әл атдығы нәзәрә чарпмыр.

Н. Б. Вәзировун әсәриндә тәһкијә ахыра гәдәр ејни шәкилдә, бир тонда, јекнәсәг һалда давам етмир. Јери кәлдикчә мүәллиф сөһбәтин аһәнкини дәјишмәјә чалышыр, данышығына јени истигамәт верир, монологлар, диалоглар салыр, суаллы, нидалы, хитаблы ифадәләрә мүрачиәт едир. Буна чанлы мисал олараг биз Бәдирчаһанла Мәһәммәд Чәфәр арасындакы диалогу көстәрә биләрик. Бу диалог һәр шејдән әввәл өз конкретлији, лакониклији, тәбиилији илә диггәти чәлб едир. Бурада биз артыг сөзә, јерсиз ифадәјә, лүзумсуз штрихә раст кәлмирик. Н. Б. Вәзиров диалогдан дилини даһа артыг садәләшдирмәк, күтләвиләшдирмәк, чанлы халг дилинә јахынлашдырмаг мәгсәдилә истифадә едир.

Н. Б. Вәзировун нәср дили онун комедијаларынын дилинә нисбәтән бир гәдәр гәлиздир. Бурада биз аддымбашы бамәзә, басәфа, шәјатин, дүбарә, заманн ки, фөвт, чифајдә, мәриз, мүбтәла, ичма кими чәтин анлышылан сөзләрә тәсадүф едирик. Көһнә, орта әср нәср дилинин тә'сири өзүнү јазычынын чүмлә гурулушунда даһа ачыг һисс етдирир. Анчаг һекајәдә биз узун, мүрәккәб, дола-

---

1 *Н. Б. Вәзиров.* «Ағычы Бәдирчаһан», (РӘФ, инвентар № 5671)

2 Јенә орада.

шыг чүмләләрлә јанашы, гыса, мүхтәсәр, јығчам ифадәләрә дә раст кәлирик.

Н. Б. Вәзиров әсәриндә дил типиклијини дә нәзәрдән гачырмыр, һәр типи өз дилиндә вә өз психолокијасына ујғун бир шәкилдә данышдырмаға чалышыр. Бунунла јазычы әсәринин реализмини даһа да гүввәтләндирир. Буну биз хүсусилә мәнфи типләр һаггында дејә биләрик. Өзүнәмәхсус интонасија илә данышан, дилиндә спесифик сөзләр вә ифадәләр ишләдән Бәдирчаһан өз данышыг тәрзи илә өз мә'нәви бошлуғуну, ијрәнч вә јарамаз мејлләрини даһа дәриндән ачыб бизә көстәрир.

Үчүнчү фәсил

СЕЈИД ӘЗИМ ШИРВАНИНИН ҺЕКАЈӘЛӘРИ

Сејид Әзим Ширвани XIX әср Азәрбајчан әдәбијјатында өзүнә мүһүм бир јер тутур. Шаир өз јарадычылығы илә әдәбијјатымызда маарифпәрвәрлик вә тәрәггипәрвәрлик идејаларынын јајылмасына, реализм вә сатиранын инкишафына јахындан көмәк етмишдир. Ичтимаи сатиранын Г. Б. Закирдән сонракы инкишафы билаваситә онун ады илә бағлыдыр.

Сејид Әзим јарадычылығы бизим тәдгигатчыларымызын, әдәбијјатшүнас вә тәнгидчиләримизин диггәтини ингилабын лап илк илләриндән чәлб етмәјә башламышдыр. Әлли илдән артыг бир мүддәтдә онун һәјат вә јарадычылығы һаггында мүхтәлиф мәтбуат органларында бир чох мәгалә чап олунмушдур[1].

Сон заманларда шаирин һәјат вә јарадычылығына даир јазылан ири һәчмли елми-тәдгигат әсәрләри—моно-

---

[1] Ингилабдан әввәл Сејид Әзим Ширванинин һәјат вә јарадычылығынын тәдгиги вә өјрәнилмәси саһәсиндә илк чидди аддым әдәбијјатшүнас вә тәнгидчи Ф. Көчәрли тәрәфиндән атылмышдыр. О, шаирин јарадычылығынын кениш тәһлилини вермәклә јанашы, охучулары онун һәјатына вә јарадычылығына даир бир чох јени вә гијмәтли материалла таныш етмишдир (Бах: «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары», II чилд, I һиссә, Азәрнәшр, 1926, сәһ. 34—129).

Бундан башга XX әсрин «Һәјат», «Иршад», «Игбал», «Дәбистан» кими мәтбуат органлары да вахты илә өз сәһифәләриндә шаирин һәјат вә јарадычылығына даир мәгаләләр дәрч едәрәк, ону кениш охучу күтләсинә танытмаға чалышмышлар.

Мүасирләри Сејид Әзим һаггында чох јүксәк фикирдә олмушлар, ону «Сәрвәри-дөвран», «Сәрамәди-дөвран», «Надиреји-үрфан», «Шаири-нәдим», «Шүәранын солтаны», «Мә'рифәт бағынын Сүлејманы», «Мәликүш-шүәра» адландырмышлар.

графија вә диссертасијалар Сејид Әзим јарадычылығына олан марағын даһа да артдығыны көстәрмәкдәдир.

Анчаг бүтүн бунлара бахмајараг, шаирин зәнкин бәдии ирсинин һәлә бундан сонра да дәриндән, әтрафлы сурәтдә тәдгиг едилиб өјрәнилмәсинә еһтијач вардыр. Чүнки онун јарадычылығы илә билаваситә бағлы олан бир чох мәсәлә вә проблемләр мөвчуддур ки, онлар һәлә бу күнә гәдәр һәлл едилмәмиш вә ајдынлашдырылмамышдыр. Бу мәсәләләрдән бири дә Сејид Әзим Ширванинин бәдии нәср жанрына олан мүнасибәтидир.

Мәсәлә бурасындадыр ки, истәр ингилабдан әввәл вә истәрсә дә Совет һакимијјәти илләриндә Сејид Әзим јарадычылығына һәср олунмуш бүтүн тәнгиди вә тәдгиги материалда онун нәср жанры саһәсиндәки фәалијјәтиндән бир кәлмә олсун данышылмамышдыр[1]. Һалбуки, сон заманларда шаирин һәјат вә јарадычылығы әтрафында апарылан тәдгигат онун вахты илә ше'рлә јанашы бәдии нәсрлә дә мәшғул олдуғуну вә бу жанрда бир сыра мараглы әсәрләр јаздығыны көстәрир.[2]

Сејид Әзим өз јарадычылыг талејини бу жанрла бағламамыш, онунла ардычыл вә систематик мәшғул олмамыш, она анчаг мүәјјән дөврдә, јә'ни јени јетишмәкдә олан нәслин тә'лим вә тәрбијәси илә чидди мәшғул олдуғу заман, мүәллимлик илләриндә мүрачиәт етмишдир.

Бу һекајәләрин демәк олар ки, һамысы кичик һәчмлидир, һамысы мүәјјән бир мөвзуја—тә'лими, әхлаги, дидактик мәсәләјә һәср едилмишдир; һамысы бир гајда олараг чанлы, һәјати материал үзәриндә, ушаг психоложисинә јахын фактлар вә һадисәләр әсасында гурулмушдур; һамысында мүәллиф мә'нави бир ата, мүдрик бир мүәллим кими ушаглара намусла јашамағын, чәмијјәт үчүн фајдалы олмағын, вәтәнә вә халга сәдагәтлә хидмәт етмәјин

[1] Сејид Әзим Ширванинин бәдии нәсри һаггында биз нисбәтән кениш мә'луматы филоложи елмләр намизәди К. Мирбағыровун «Сејид Әзим Ширвани» адлы әсәриндән (Бах: *К. Мирбағыров*—«Сејид Әзим Ширвани», Ушагкәнчнәшр, Бакы, 1959) вә «Сејид Әзимин бәдии нәсри» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, № 27, Бакы, 1958) сәрлөвһәли мәгаләдән алырыг.

[2] Сејид Әзимин һекајәләри илк дәфә Ушагкәнчнәшрин бурахдығы «Азәрбајчан һекајәләри» мәчмуәсинин биринчи чилдиндә чап едилмишдир. (Бах: «Азәрбајчан һекајәләри», I чилд, ингилабдан әввәлки дөвр). Ушагкәнчнәшр, 1958, сәһ. 105—108.

јолларыны көстәрән ағыллы вә тәчрүбәли бир мүрәбби кими чыхыш едир.[1]

Шаирин һекајәләри ичәрисиндә чидди мөвзулара һәср едилмиш, руһанилләрин вә дин мүбәллиғләринин алчаглығыны, ханларын вә бәјләрин зүлмүнү, тачирләрин тамаһкарлығыны ифша едән, чәһаләт вә наданлығы нифрәтлә дамғалајан, халга досту илә дүшмәнини танышдан әсәрләрә дә тәсадүф олунур. Бунлар охучуларда һәјата вә һадисәләрә фәал вә тәнгиди мүнасибәт јарадыр, онларын көзүнү ачыр, һәрәкәтә, фәалијјәтә, мүбаризәјә руһландырыр. Анчаг бунлар Сејид Әзим нәсри үчүн характерик дејилдир. Онун нәср јарадычылығында апарычы хәтти, јухарыда гејд етдијимиз кими, дидактик-әхлаги һекајәләр тәшкил едир.

Сејид Әзим нәсри өзүнүн бә'зи хүсусијјәтләри илә бизим XIX әср реалист бәдии нәсримизлә бирләшсә дә, бир чох чәһәтдән ондан фәргләнир:

Бу һекајәләр һәр шејдән әввәл өз форма орижиналлығы илә диггәти чәлб едир.

Бу типли һекајәјә нә Сејид Әзимдән әввәлки вә нә дә ондан сонракы дөвр нәсримиздә тәсадүф едирик. Бунларын јенилији ондан ибарәтдир ки, һәддиндән артыг хырда, мүхтәсәр вә јығчамдыр. Биз јазычынын елә һекајәсинә раст кәлирик ки, вур-тут беш-алты чүмләдән вә сәккиз-доггуз сәтирдән ибарәтдир. Бу типли һекајәләр бизә Молла Нәсрәддин мәзһәкәләрини хатырладыр.

Бу һекајәләрин бир чохунун мөвзусу һәјатдан вә мәишәт һадисәләриндән дејил, халг нағыл вәләтифәләриндән, јахуд да Шәрг классикләринин вә рус јазычыларынын нәсиһәтамиз әсәрләриндән алынмыш[2], тәрбијәви вә әхлаги мәзмунла гүввәтләндирилмишдир.

[1] Шаирин һекајәләри онун Республика Әлјазмалары Фондунда 6057 инвентар нөмрәси илә сахланан «Гаджи Сеид Азим Сеид Мамедов «Хрестоматия для татар 1-го класса городских школ, первая часть, 1883» вә «Сејид Әзим Ширвани—«Тачүл күтүб», 1883»—китабларында топланмышдыр.

[2] Шаирин рус дили вә рус әдәбијјаты илә јахындан мараглагландығыны сүбут едән фактлар вә сәнәдләр чохдур. Бунларын ичәрисиндә ән мараглысы шаирин мүасири вә досту, о дөврүн танынмыш рус педагогу А. Захаровун е'тирафыдыр. Захаров бу хүсусда бизә ашағыдакы мә'луматы верир: «Һачы Сејид Әзим он сәккиз илдир ки, мәктәби идарә едир. Дағыстанда тәһсил алмышдыр. Фарс вә әрәб дилләрини вә бир нечә Дағыстан ләһчәләрини билир. О, биринчи дәрәчәли шаир кими мәшһурдур. Јазычынын бир нечә әсәриндән «Илһам дәгигәләриндә» адлы әсәри Тәбриздә нәшр олунмушдур. О,

Бу һекајәләр чох садә, бәсит бир сүжет әсасында гурулмушдур. Бурада биз бир-бирини давам вә инкишаф етдирән хәтләрә, кәскин мүнагишәјә, мүхтәлиф истигамәтдә һәрәкәт едән сурәтләрә раст кәлмирик. Һадисә әвмәтдә һәрәкәт едән ... бир вә ики шәхс әтрафында дөвр вәлдән ахыра кими бир вә ики шәхс әтрафында дөвр едир. Бунларын бә'зиләриндә һеч сүжет дә олмур. Мүәллиф бир һадисәдән вә ја бир шәхсдән данышыр, демәк истәдији һәкиманә вә нәсиһәтамиз фикри садәчә олараг онун дили илә верир.

Бу һекајәләрин әксәријјәти ја сатирик, јахуд да јумористик характер дашыјыр.

Шаирин ше'р дилиндән фәргли олараг, онун һекајәләри чох садә, ајдын бир дилдә јазылмышдыр. Бурада биз бир дәнә дә олсун чәтин анлашылан сөзә, мүрәккәб, узун вә долашыг чүмләјә раст кәлмирик. Сејид Әзим өз фикрини охучулара мүхтәсәр, лаконик бир шәкилдә чатдырмаға чалышыр.

Бу һекајәләрин һеч биринин сәрлөвһәси јохдур. Әсәрин сәрлөвһәсини онун мәзмунундан чыхармаг лазым кәлир.

Сејид Әзимин һекајәләри һәчмчә чох хырда вә мүхтәсәр олса да, мә'на вә мәзмунча чох дәриндир. Шаир нәдән данышырса данышсын, һансы бир мәсәләјә тохунурса тохунсун, инчә бир чизки, өтәри бир ишарә илә өз нијјәтини охучуја чатдырыб, ону бу мәсәлә әтрафында дәриндән дүшүнмәјә, охудуғундан нәтичә чыхармаға вадар етмәји бачарыр.

Буна парлаг мисал олараг шаирин «Суал вә чаваб»[1] адлы һекајәсини көстәрмәк олар. Бурада Сејид Әзим адамларын нәчиб инсани борчундан данышыр.

Башга бир јазычы бәлкә дә бу фикри охучуја јетирмәк үчүн мүрәккәб бир сүжет гурар, бу сүжетә бир нечә сурәт дахил едәр, бунлар арасында мүнагишә јарадарды. Анчаг Сејид Әзим belә етмир. О, әсәринә ики суалдан вә ики чавабдан ибарәт хырдача бир мүкалимә салыр вә демәк истәдикләринин һамысыны бу мүкалимә васитәсилә чох

«Ширван ханларынын тарихи» адлы бир әсәр дә јазмыш. Бу әсәр чап олунмамышдыр... Сејид Әзим рус дилиндә охумағы вә јазмағы бачарыр. Рус дилиндә пис данышыр, лакин баша дүшүр, һәтта рус әдәбијјаты илә марагланыр. Пушкиндән бир нечә мәнзумә фарс дилинә тәрчүмә етмишдир». (*А. Захаров.* «Народное обучение у Кавказских татар», Тифлис, 1890, г. стр. 26—51).

[1] Бизим јазычынын һекајәләринә вердијимиз сәрлөвһәләрин һамысы шәртидир. Чүнки Сејид Әзим өз һекајәләринин һеч биринә хүсуси сәрлөвһә вермәмишдир.

асанлыгла охучуја чатдырыр: «Бир чаван бир гоча кишијә раст кәлиб суал еjләди ки, нечә јашындасан?.. Гоча чаваб верди ки, дөрд јашында. Чаван күлүб деди:—Еј баба, нә дејирсән, дөрд јашында киши дә белә ағ саггал олурму? Гоча деди:—Бәли, мәним әзизим, дөрд илдир ки, өзүмү вә һәгиги олан халгымы таныдым. Галан әјјам ки, чәһаләтдә кечибдир, өмүр һесаб олунмаз».[1]

Мүәллиф чәһаләт вә наданлыгла кечән һәјаты һәјат һесаб етмир. Бу, бош вә сәмәрәсиз, вечсиз вә һәдәр кедән илләрдир. Инсан өзүнү анчаг о заман инсан саја биләр ки, дүнјаја нә үчүн кәлдијини, нә үчүн јашадығыны, ким олдуғуну баша дүшсүн, өз вичданы гаршысында һәмишә мәс'улијјәт һисс етсин, чәмијјәтә, халга, вәтәнә намусла хидмәт етмәји өзүнә ән мүгәддәс бир вәзифә сајсын. Анчаг халга хидмәтлә кечән һәјаты шәрәфли һәјат адландырмаг олар—јазычынын хырдача суал-чавабла охучуја јетирмәк истәдији фикир бундан ибарәтдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Сејид Әзимин әхлаги-дидактик тә'лимләри чох заман онун һекајәләриндә халгы авамлыгда вә чәһаләтдә сахлајан гара гүввәләрин вә түфејли синифләрин ифшасы илә јанашы кедир. Јазычыны гәзәбләндирән, онда кин вә нифрәт ојадан хүсусилә ханларын вә бәјләрин авам, јохсул, һүгугсуз кәндлијә гаршы вәһши вә јыртычы мүнасибәтидир. Бу чәһәтдән һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, Сејид Әзим өз һекајәләриндә хан, бәј зүлмүнүн вә истисмарынын тәнгидинә вә ифшасына кениш јер верир. Шаир бир тәрәфдән онларын гәддарлығыны вә залымлығыны, о бири тәрәфдән исә ахмаглығыны вә јекәбашлығыны чәсарәтлә үзләринә чырпыб онлары рүсвај едир.

«Хан әјләнир» адлы һекајә бу мөвзуја һәср едилмишдир. Бурада Сејид Әзим Ширвани Мустафа хан адлы гәддар вә јыртычы бир хан сурәти јаратмышдыр. Зәһмәткеш кәндлиләрин һесабына түфејли һәјат сүрән вә күнләрини кеф мәчлисләриндә ејш-ишрәтлә кечирән бу һәјасыз ханын јеканә әјләнчәси—јејиб-ичәндән сонра авам вә садәлөвһ кәндлиләри јанына чағырыб данышдырмагдан, онлары лаға гојмагдан, онларын авамлығына вә садәлијинә гәһгәһә чәкиб күлмәкдән, онлары тәһгир едиб алчатмагдан ибарәтдир.

Бир күн Мустафа хан вә онун јекәбаш назирләри јенә

[1] *Гаджи Сеид Азим Сеид Мамедов.* «Хрестоматия», 1883, сәһ. 5.

дә вахтларыны хош кечирмәк вә әјләнмәк үчүн авам бир кәндлини јанларына чағырыб ону ələ салмаға башлајырлар. Хан кәндлијә суал верир ки, аллаһ нечәдир? Диндән, шəриәтдән, аллаһ вә пејғәмбәрдән бихәбәр олан садәлөвһ кәндли бу суала чаваб вермәкдә чох чәтинлик чәкир. Бу заман ханын дал тәрәфиндә дуран назири хандан кизли әлини јухарыја галдырыб кәндлијә беш бармагыны көстәрир. Кәндли елә билир ки, беш демәк лазымдыр вә һеч тәрәддүд етмәдән хана:—Аллаһ бешдир,—дејә чаваб верир.

Хан узун заман гәһгәһә чәкиб күләндән сонра кәндлинин үстүнә чығырыб:—Ај һејван, нә данышырсан, нечә јә'ни аллаһ бешдир?—дејир. Горхудан боғазы гурумуш бәдбәхт кәндли ханын гәзәбиндән дәһшәтә кәлиб дилидодағы әсә-әсә сәһв етдијини вә күнаһкар олдуғуну бојнуна алыр вә тәгсири ханын назиринин бојнуна јыхыб јалвара-јалвара дејир:—Аллаһ сәнин назиринә бәла версин, мән он дејәчәкдим, о, беш бармағыны јухары тутду, онун үчүн мән беш дедим. Хан, аллаһ ондур».[1]

Көрүндүјү кими, хырдача бир диалога, ики-үч суал-чаваба мүрачиәт етмәклә шаир чох садә бир јолла көзүмүз гаршысында тәкчә бир ханын, бир назирин дејил, үмумијјәтлә, бүтүн ханларын, назирләрин, мүлкәдар вә бәјләрин, бүтүн түфејли синиф нүмајәндәләринин типик сурәтини чапландырмаға мүвәффәг олмушдур. Јазычы бу диалога өзүндән бир сөз; бир реплика белә артырмамышдыр. Демәк истәдикләринин һамысыны сурәтләрин өзүнә дедиртмишдир.

Мустафа хан өз тәбиәтинин рәзил вә алчаг чизкиләрилә бир тәрәфдән шаирин һәмин дөврдә гәләмә алдығы «Хан вә деһган» сатирасынын гәһрәманы гәддар хан сурәтилә, о бири тәрәфдән исә реалист бәдии нәсримиздә јарадылмыш хан сурәтләри, хүсусилә Ч. Мәммәдгулузадәнин Сејид Әзимдән чох сонра «Ханын тәсбеһи» һекајәсиндә вердији Нәзәрәли хан Икрамүд-дөвлә, «Почт гутусу»нда јаратдығы Вәлихан, Јусиф Вәзир Чәмәнзәминлинин «Ханын гәзәби» һекајәсиндә вердији вәһши тәбиәтли хан сурәтләри илә јахындан сәсләшир.

«Хан әјләнир» һекајәсинин мәзијјәтләриндән бири дә одур ки, шаир Мустафа ханын зүлмкарлығы вә деспотизми, рәһмсизлији вә гәддарлығы фонунда ејни заманда

[1] *Гаджи Сеид Азим Сеид Мамедов.* «Хрестоматия», 1883, сәһ. 8.

өзүнүн јохсул вә авам кәндлиләрә олан дәрин рәғбәтини дә билдирмишдир.

Кәндли-хан, кәндли-мүлкәдар мөвзусуна һәср етдији бүтүн һекајәләрдә кәндлинин саф, тәмиз, нәчиб мә'нәвијјатыны хан вә бәјләрин алчаг вә рәзил сифәтләринә вә позғун әхлағына гаршы гојан вә биринчиләрә ачыгданачыға үстүнлүк верән шаир, охучуларда да зәһмәт адамларына рәғбәт вә мәһәббәт һисси ојатмаға чалышмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Сејид Әзим тәнгид һәдәфи кими һекајәләринә салдығы хан вә мүлкәдарларын ијрәнч тәбиәтинин јалныз бир чәһәтини, бир хүсусијјәтини дөјәчләјиб, о бири чәһәтләрини нәзәрдән гачырмыр. Шаир онлары охучунун көзү гаршысында бүтүн чиркинлији, бүтүн рәзаләти, бүтүн мәнһус сифәтләри илә нүмајиш етдирир.

Јухарыда һаггында бәһс етдијимиз һекајә илә бир дөврдә јазылмыш, јенә дә ханларын һәјатындан бәһс едән «Талыбхан» әсәриндә јазычы, кәндлиләрин авамлығына вә садәдиллијинә күлүб онлары әлә салан, өзләрини исә агил, мүдрик, әлламә һесаб едән ханларын нечә сарсаг, јекәбаш, сәфеһ вә надан олдугларыны мараглы бир һәјати факт вә һадисә үзәриндә нүмајиш етдирмишдир.

Гарабағын шөһрәтли ханларындан олан Талыбхан бир күн ова чыхыр. Овда анчаг бирчә гырговул вурмаға мүвәффәг олан хан, евә гајыдыб гырговулу нөкәрләринә верир ки, шишә чәкиб биширсинләр вә ахшам она тәгдим етсинләр. Өзү исә чох јорғун олдуғундан, бәрк јатыр.

Өз ағаларынын сарсаглығыны вә башыбошлуғуну көзәлчә билән нөкәрләр гырговулу бишириб өзләри ләззәтлә јејир вә бош шишләри бухарынын кәнарына сөјкәјирләр. «Ики-үч саатдан сонра Талыбхан хаби-гәфләтдән бидар олду, деди ки, кәтирин гырговулу. Нөкәрләр һамы шәһадәт вердиләр ки, ага, сән гырговулу једин, јатдын. Талыбхан деди ки, доғрудур, чүнки чијәрим чох јаныр. Мә'лум ки, јемишәм јатмышам. Бәс бир гәдәр су верин. Сују ичди јенә јатды».[1]

Бурада хан бизә башга аспектдә тәгдим едилдији кими, кәндлиләр дә башга шәкилдә верилмишдир.

Бурадакы ханын иддиасыны, гәзәбини, гәддарлығыны вә кәндли илә вәһши мүнасибәтини арха плана кечирән

[1] *Гаджи Сеид Азим Сеид Мамедов.* «Хрестоматия», 1883, сәһ. 8.

јазычы, бизи онун башга бир хүсусијјэти—ахмаглығы вэ күтбашлығы илэ таныш етмәји гэрара алмышдыр. Она көрэ дэ бурадакы кэндлилэри бизэ эввэлки һекајэсиндэ олдуғу кими һүгугсуз, авам, мүт'и вэ ичтимаи шүурдан мэһрум адамлар кими дејил, көзүачыг, дирибаш, зирэк вэ чэсарэтли көстэрмишдир. Бу кэндлилэрдэ зэиф дэ олса вэ чэсарэтли көстэрмишдир. Бу кэндлилэрдэ зэиф дэ олса һэјата вэ һадисэлэрэ тэнгиди мүнасибэт вардыр. Бунлар һэр чэһэтдэн өз ағаларындан үстүн олдугларыны дэрк едирлэр. Буна көрэ дэ ону ачыгдан-ачыға бармагларына долајыб ојнадырлар.

Бу чүр көзүачыг вэ зирэк кэндли сурэтлэринин эн парлаг нүмунэсинэ биз Сејид Эзимин «Нэкир вэ мүнкэр» адлы һекајэсиндэ раст кэлирик.

Доғрудур, һекајэнин гэһрэманы авам, дүнја ишлэриндэн бихэбэр садэ бир чобандыр. Лакин авамлығына бахмајараг о, тэмиз гэлбли, сағлам дүшүнчэли, чэсарэтли бир адамдыр. Башы сарыглы дин дэллаллары онун бејнини һэлэ аллаг хофу, чэһэннэм эзабы, гэбир ситэми, нэкир-мүнкэр диваны һаггындакы чэфэнкијатла долдуруб, ону мэ'нэн шикэст едэ билмэмишлэр.

Бир күн һэмин чобанын вэтэни олан Шамахы шэһэриндэ гэфлэтэн бир адам өлүр. Бајыр ахшам олдуғу үчүн өлү саһиблэри ону кечэ басдырмајыб, сэһэрэ сахламағы гэрара алырлар. Анчаг габагчадан һазырланмыш гэбрин кечэ бош галмасыны динэ вэ шэриэтэ мүғајир бир иш һесаб едэн моллалар өлү јијэлэрини мэчбур едирлэр ки, гэбри бош гојмасынлар, бир кечэлијэ бир адам тапыб орада јатырсынлар ки, һэм өлүнү, һэм дэ өзлэрини күнаһа батырмасынлар.

Өлү саһиблэри узун ахтарышдан сонра гэбиристан кэнарында гојун отаран бир чобана раст кэлир вэ она он манат вериб кечэни бош гэбирдэ јатмаға разы салырлар.

Чобан кечэ гојунларыны раһатлајыб гэбиристана кэлир, тапшырылан гэбри тапыб, һеч бир шејдэн еһтијат етмэдэн вэ горхмадан гэбирэ узаныр вэ дэјэнэјини дэ јанына узадыр.

Чобанын һеч бир зэһмэт чэкмэдэн бир кечэнин ичиндэ он манат пул газанмасы шэһэрин тамаһкар вэ пахыл адамларында һэсэд һисси ојадыр. Онлардан ики нэфэри бу гэрара кэлир ки, кечэ палтарларыны дэјишиб нэкир вэ мүнкэр сифэтиндэ гэбиристана кетсинлэр, чобаны горхудуб он манаты ондан гопарсынлар.

Бу мэгсэдлэ лотулар кечэ јарысы ағ кэфэнэ бүрүнүб, эллэринэ узун бир ағач алыб, ағачын башына нефтлэ исладылмыш бир лопа кечириб гэбиристана кэлир, лопаны јандырыб чобанын јатдығы гэбри тапыр, бири гэбрин баш тэрэфиндэ, о бири исэ ајаг тэрэфиндэ дајаныб уча сэслэ бағырыр: «Нэкир вэ мүнкэр, һесабыны вер».

— «Чобан нэ мүнкэр билирди вэ нэ нэкирдэн хэбэри вар иди. Она көрэ дэ башыны гэбирдэн галдырыб чэсарэтлэ чаваб верир: «Мэн өлмэмишэм, мэн бир нэфэр чобанам, мэнэ он манат пул вериблэр ки, мэн бу кечэлик бу гэбирдэ јатам; һэлэ өлэн сабаһ кэлэчэк, кедин, сабаһ кэлин» Лотулар элдэ олан лопалары силкэлэјиб чобаны вурдулар, дедилэр: «Мэн рэббикэ». Чобан чох јалварды ки, мэн өлмэмишэм. Гулаг асмајыб чобаны лопа илэ вурурдулар»[1].

Јалварышларынын лотулара тэ'сир етмэдијини көрэн вэ онларын көтэјинэ давам кэтирмэјэн чобан јериндэн сычрајыб чомағыны гапыр вэ һэрифлэрин үстүнэ атылыб биринин башыны дағыдыр. О бири лоту мэсэлэнин белэ чидди бир шэкил алдығыны көрүб шэһэрэ тэрэф гачмаға башлајыр. Чобан ондан эл чэкмэјиб далынча дүшүр. Лоту өзүнү шэһэрэ јетириб, мејит олан евин јанындакы хараба һамама сохулур. Чобан фэрјад елэјир ки: «Ај чамаат бир чыраг кэтирин! Чобанын сэдасына халг чэм олдулар, көрдүлэр һэмин чобандыр ки, он манат алыб гэбирдэ јатмышды. Дедилэр ки, ај чобан, нэ вар? Деди ки, мүнкэр илэ нэкир сэһв едиб, мэни өлэн билиб, гэбиристана кэлиб мэндэн бир пара сөзлэр хэбэр алырдылар. Нэ гэдэр мэн онлара дедим ки, мэн өлмэмишэм, дириjэм, һэлэ мејит сабаһ кэлэчэк, ганмадылар. Эллэриндэ олан күрзи-атэшин илэ мэни вурдулар. Мэн гэбирдэн галхыб мүнкэрин кэллэсиндэн бир дэјэнэк вурмушам, бејни дағылыб, өлүбдүр. Амма нэкир зэрби-шэстими көрүб гачды. Ону гова-гова салмышам бу харабаја. Аллаһ хатиринэ бир чыраг кэтирин, экэр ону да өлдүрсэм дэхи гэбирдэ өлэнлэримиз раһат јатарлар, мүнкэр вэ нэкирин шэриндэн сэламэт оларлар».[2]

Чамаат эввэлчэ чобана инанмыр, елэ билир ки, ону гара басыб. Ертэси күн гэбиристанлыға кэлэндэ доғрудан

[1] *Сејид Эзим Ширвани.* «Тачүл-күтүб», һекајэ VI (Рэф. инвентар № 6057, сэh. 48).
[2] Јенэ орада.

да бир нәфәрин өлдүјүнү көрүр, онун вә јолдашынын ким олдуғуну танысыр вә кечә гәбиристанлыға нә үчүн кәлдикләринин мә'насыны баша дүшүрләр.

Мөвзусу чанлы һәјатдан, реал һадисәләрдән алынмыш бу мараглы, ибрәтамиз һекајәдә Сејид Әзимин дини мөвһумат вә хурафат әлејһинә мүбаризәсинин даһа ајдын, кәскин вә чәсарәтли бир шәкил алдығы нәзәрә чарпыр. Шаир, ајры-ајры дин хадимләринин ајры-ајры бәд һәрәкәтләринин тәнгидиндән шәриәт еһкамларынын тәнгидинә кечмиш, мөвһумат вә хурафатын көкүнә балта чалмаға чалышмышдыр. Сејид Әзим авам халгы гәбир әзабы, нәкир-мүнкәр диваны, ахирәт дүнјасы илә горхудуб мә'нәви әсарәт алтында сахлајан дин мүбәллиғләринә, аллаһ, пејғәмбәр, өвлија ады кәләндә јүз дәфә салават чевирән көзүбағлы вә авам чәһаләтпәрәстләрә диндән, мөвһумат вә хурафатдан хәбәри олмајан садәгәлбли, тәмизүрәкли, чәсур вә бачарыглы чобаны гаршы гојмушдур. Чобанын дили вә һәрәкәтләри илә шаир өзүнүн дә дини чәфәнкијата, хурафат вә мөвһумата инанмадығыны чәсарәтлә билдирмиш вә охучуларыны да бу јола чағырмышдыр.

Шаир дини еһкамларын, хурафат вә мөвһуматын тәкчә руһаниләрин әлиндә дејил, бүтүн түфејли синиф нүмајәндәләринин әлиндә халгы сојуб-таламаг васитәси олдуғуну көстәрмишдир.

«Нәкир вә мүнкәр» Сејид Әзимин сүжетли һекајәләри ичәрисиндә өзүнә хүсуси бир јер тутур. Шаир тәсвир етдији әһвалаты әсәриндә гошалашдырмыр, гол-будаг епизодлара јер вермир, һадисәләри әввәлдән ахыра кими бир хәтт үзрә апарыр. Сүжет реал вә һәјати факт үзәриндә гурулдуғу үчүн һадисә охучуда дәрин бир мараг ојадараг ону өз архасынча апарыр, онда әһвалатын сон нәтичәсинә дәрин бир интизар јарадыр. Бу һекајәнин дә шаирин башга нәср әсәрләри кими диалог әсасында гурулмасы онун бәдии тә'сир гүввәсини, инандырычылығыны артырмышдыр. Гысалыг, јығчамлыг, лакониклик Сејид Әзимин бүтүн диалоглары үчүн характерикдир. Сурәтләрин гаршылыглы сөһбәтиндә биз бир кәлмә дә олсун јерсиз тәфсилата, лүзумсуз ифадәјә, артыг сөзә раст кәлмирик.

Әсәрдә бир-биринә гаршы дурмуш ики сурәт верилмишдир: Чобан вә «Нәкир-мүнкәр».

Халгын јохсул, зәһмәткеш тәбәгәләрини тәмсил едән чобан дәрин рәғбәт вә мәһәббәт һиссилә тәсвир едилмишдир. Бүтүн һекајәләриндә олдуғу кими, бурада да Сејид Әзим зәһмәт адамларынын, јохсул тәбәгәләрин, инсанлыг вә вәтәндашлыг һүгугундан мәһрум едилмиш әмәкчи кәндлиләрин тәрәфиндә дурдуғуну, онлара рәғбәт бәсләдијини, онларын һаггыны мүдафиә етдијини билдирмишдир.

Әсәр гәһрәманы бизә анчаг бир вәзијјәтдә, бир һадисә фонунда, мәһдуд адамларла мүнасибәт даирәсиндә көрүнмәсинә бахмајараг, өз һәрәкәтләри, данышыглары, мүһакимәләри илә өз характерини бүтүн ајдынлығы илә ачыб көстәрмишдир. Мүәллиф каһ онун авамлығына, кериликинә, садәлөвһлүјүнә јүнкүл, һәлим, достанә бир күлүшлә күлүр, каһ она ришхәнд едир, каһ үрәкдән јандығыны вә ачыдығыны билдирир, каһ да онун мәрдлијинә, гочаглығына, дирибашлығына, көзүачыглығына вә зирәклијинә һејранлыг һисси ифадә едир.

Јазычы инчә штрихләр, үстүөртүлү ишарә вә ејһамларла дини мөвһумат вә хурафат зәһәри илә зәһәрләнмиш чиркин вә ијрәнч мүһитин инсан гәлбини, инсан шүуруну, инсан мә'нәвијјатыны позуб шикәст етдијини, ону јашамаг, чалышмаг, чарпышмаг һиссиндән мәһрум етдијини көстәрмәк истәмишдир.

Нәкир вә мүнкәр әсәрдә ики ајры-ајры мүстәгил тип кими чыхыш едирләрсә дә, әслиндә ваһид бир типдирләр, ејни мөвгедән, ејни фикирлә, ејни нијјәт вә мәгсәдлә һәрәкәт едирләр. Әсәрдә биз онлары бир-бириндән фәргләндирән һеч бир ичтимаи вә фәрди чизкијә вә хүсусијјәтә раст кәлмирик. Онлар һәр икиси феодал-патриархал чәмијјәтин јетишдирмәсидир, һәр икиси намуслу әмәјә хор бахан, мә'нәвијјатча позулмуш, түфејли үнсүрләрдир. Өзләринә јүнкүл газанч јолу ахтаран бу типләр халгын фанатизминдән, дини чәфәнкијата кор-коранә е'тигадындан истифадә етмәји гәрара алыб ишә башлајырлар.

Сејид Әзим охучуларда түфејли һәјата, тамаһкарлыға, пахыллыға нифрәт ојатмаг үчүн бүтүн өз бәдии васитәләрини сәфәрбәрлијә алмышдыр. Һекајә чох садә вә ајдын бир дилдә јазылмышдыр.

Сејид Әзим Ширвани нәсринин хүсусијјәтләриндән бири дә мөвзу рәнкарәнклијидир. Түфејли һәјатын, мөвһуматын, әхлаг дүшкүнлүјүнүн, тамаһкарлыг вә пахыллығын тәнгидиндән тутмуш истисмарчы синифләрин—хан вә бәјләрин, тачир вә руһаниләрин ифшасына гәдәр—

бүтүн мәсәләләр онун һекајәләриндә бу вә ја дикәр шәкилдә өз ин'икасыны тапмышдыр.

Сејид Әзимин јашајыб-јаратдығы дөврдә дә, әввәлки әсрләрдә олдуғу кими, шаирлик-чәмијјәтин гара гүввәләри—һаким синифләр, руһаниләр вә чәһаләтпәрәстләрин нәзәриндә пуч вә мә'насыз бир пешә сајылмыш, һәр васитә илә һөрмәтдән салынмышдыр. Вахты илә Азәрбајчанын бөјүк јазычылары Низамини, Хаганини, Нәсими вә Фүзулини[1] нараһат едән вә ше'рин, сәнәтин шәрәфини горумаг вә шөһрәтини учалтмаг үчүн чарәләр дүшүнмәјә вадар едән бу вәзијјәт, Сејид Әзим Ширванини дә дәриндән һәјәчанландырмыш вә нараһат етмишдир. Әдәбијјатла мәшғул олмағы, ше'р јазмағы хата вә күнаһ һесаб едән, јазычыја һәгарәтлә бахан, онү күфр вә лә'нәтлә гаршылајан тәәссүбкеш руһаниләрә, күтбејин тачирләрә өз нифрәтини шаир өзүнүн «Шаир вә таванкәр» һекајәсиндә ифадә етмишдир.

Беш-алты чүмләдән ибарәт олан бу хырдача һекајәдә Сејид Әзим һазырчаваб бир шаирлә јекәбаш вә чаһил бир тачир арасында кедән сөһбәтдән данышмышдыр: «Бир һазырчаваб олан шаир бир таванкәрин јанына кәлди. Елә јавуг отурду ки, шаир илә таванкәрин арасында бир гарыш галды. Таванкәр бу сәбәбдән бәрһәм олду, гаш-габағыны төкүб, үзүнү туршудуб шаирә деди ки, сәнин илә ешшәк арасында нә гәдәр јер вар? Шаир деди ки, бир гарыш. Таванкәр шәрмнак олду»[2].

---

[1] Вахтилә бөјүк Низами оғлуна нәсиһәт едәрәк дејирди: «Оғул, шаирлијә кетмә, чүнки ше'р Низами илә гуртарды»; Фүзули өз дөврүндә ше'рин чаһилләр вә наданлар арасында һөрмәтдән дүшдүјүнү вә «хар» олдуғуну үрәји јана-јана өзүнүн «Лејли вә Мәчнун» әсәриндә ашағыдакы мисраларла ифадә етмишди:

Бир дөврдәјәм ки, нәзм олуб хар,
Әш'ар булуб кәсади-әс'ар.
Ол рүтбәдә гәдри-нәзмдир дун,
Ким, күфр охунур кәлами-мөвзун...

Јохдур бир мүлк бу заманда,
Ким, нәзм рәвачы ола онда.
Нә һинд, нә фарс, нә Хорасан,
Нә Руму Әчәм, нә Шаму Ширван,

Олсајды бириндә бир сүхәнсәнч,
Әлбәттә, әјан олурду ол кәнч.

[2] *Гаджи Сеид Азим Сеид Мамедов.* «Хрестоматия», часть первая, 1883, стр. 57.

Аз сөзлә дәрин мәтләб ачмаг, хырда бир штрихлә бөјүк мәсәләләрә ишарә етмәк бачарығы бу һекајәдә өзүнү бүтүн парлаглығы илә көстәрмишдир.

Сејид Әзим Ширвани ејни заманда тәмсил устадыдыр. Онун тәмсилләринин әксәријјәти ше'рлә јазылмышдыр. Анчаг шаирин тәмсилләри ичәрисиндә биз нәсрлә јазылмыш әсәрләрә дә тәсадүф едирик. Буналарын сајы чох дејилдир. Бизә шаирин сәккизә гәдәр мәнсур тәмсили мә'лумдур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бунлар классик бәдии нәсримиздә илк мәнсур тәмсилләрдир. Нәсримиздә бу форманын јаранмасы вә инкишафы билаваситә Сејид Әзим Ширванинин ады илә бағлыдыр.

XIX әсрин тәмсилчиләри Молла Маһмуд Зуинин, Мир Мөһсүн Нәввабын дини-мистик әһвали-руһијјә ифадә едән тәмсилләриндән фәргли олараг, Сејид Әзимин тәмсилләри дүнјәви фикирләр, мүасир һәјатла сәсләшән актуал идејалар тәблиғ едир. Гасым бәј Закирлә башланан ичтимаи мәзмунлу реалист тәмсилчилик Сејид Әзим симасында өзүнүн ән ис'тедадлы давамчыларындан бирини тапмышдыр.

Сејид Әзим Ширванинин тәмсилләри ушаглар үчүн јазылмышдыр. Сатирик ше'рләриндә вә мәнзум һекајәләриндә олдуғу кими, бурада да шаир тәрбијәви-дидактик фикирләр ирәли сүрүр, кәнч нәсли феодал-патриархал адәт вә ән'әнәләрин тә'сириндән, орта әср зеһнијјәтиндән узаглашдырмаға, мүтәрәгги идејалара доғру чәкмәјә чалышыр, кәскин сатирик бир диллә һијләкәрлији вә ријакарлығы, јалтаглығы вә сатгынлығы, фитнәкарлығы вә тамаһкарлығы, пахыллығы вә јаланчылығы гамчылајыр.

Сејид Әзимин нәсрлә јазылмыш тәмсилләри дә онун һекајәләри кими гыса, јығчам, мүхтәсәрдир. Бунлар ушагларын һәјатына, дүнјабахышына, билик сәвијјәсинә, әһвали-руһијјәсинә ујғун, садә вә һәјати бир сүжет әсасында гурулмушдур. Бунлар мөвзу е'тибары илә бир-бириндән фәргләнирләрсә дә дидактик-әхлаги хәтт онлары дахилән бир-бирилә үзви сурәтдә бағлајыр. Бунлар садә вә ширин диллә јазылмышдыр, ушаглары һәм күлдүрүр, һәм дә дәриндән дүшүндүрүр, охудугларындан нәтичә чыхармаға, ибрәт дәрси көтүрмәјә вадар едир.

□□□

Сејид Әзимин нәср әсәрләринин мөвзу даирәси онун ше'ринә нисбәтән даһа кенишдир. Бурада шаирин чанлы һәјата, реал һадисәләрә, халг мәишәтинә, әмәк адамлаһәјата, реал һадисәләрә, халг мәишәтинә, әмәк адамларына даһа јахындан јанашдығы, реализмә даһа чидди мејл көстәрдији нәзәрә чарпыр. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, онун һекајәләриндә тәсвир едилән һадисәләрин чоху кәнд һәјатындан алынмышдыр; бу һадисәләрдә иштирак едән сурәтләрин әксәријјәти јохсул кәндли, муздур, чобан, нөкәрдир. Шаир бу сурәтләрә гаршы өз рәғбәт һиссини кизләмәмишдир. Онлары һәр јердә ағыллы, зирәк, көзүачыг, һазырчаваб, мә'нәвијјатча өз ағаларындан—хан вә бәјләрдән үстүн көстәрмәјә, өз охучуларында да онлара гаршы рәғбәт вә мәһәббәт һисси ојатмаға чалышмышдыр.

Сејид Әзимин һекајәләриндә верилән кәндли сурәтләринин һеч јердә бир-биринә бәнзәдији, бир-бирини тәкрар етдији нәзәрә чарпмыр. Һәр сурәтин өзүнәмәхсус фәрди хүсусијјәти, психоложиси, дүшүнчә тәрзи, һәјата вә һадисәләрә фәрди бахышы вардыр. Онлары бирләшдирән јалныз онларын авамлығы, садәлөвһлүјү, савадсызлығы, шүурча ашағы сәвијјәдә олмасыдыр. Бунлары шаир һәр јердә өз мүкалимәләри, өз хәтти-һәрәкәтләри, мүһакимәләри, дүшүнчә тәрзләри илә сәчијјәләндирир, онларын заһири әламәтләриндән — сималарындан, бојларындан, кејимләриндән, әдаларындан бир кәлмә олсун данышмыр. Үмумијјәтлә, портретчилик Сејид Әзим нәсри үчүн характерик дејилдир.

Бу сурәтләр биздә бир дә она көрә чанлы, гүввәтли, давамлы тәәссүрат јарадыр ки, мүәллиф онлары әсәрләриндә һәјатда олдуглары кими, тәбии шәкилдә, рәнксиз, бојасыз, нечә дејәрләр, «натурал» вәзијјәтдә көстәрир.

Сејид Әзим Ширванинин нәср әсәрләриндә дә биз халг әдәбијјатына чидди мејл һисс едирик. Бу мејл онун һекајәләриндә өзүнү бә'зән ајдын, әјани сурәтдә көстәрир, јә'ни шаир јери кәлдикчә билаваситә халг әдәбијјатына мүрачиәт едиб аталар сөзләриндән, зәрб-мәсәлләрдән, ел ифадәләриндән, ләтифәләрдән, мәзәли сөһбәтләрдән истифадә едир, онлары ја олдуғу кими, јахуд да мәгсәдинә ујғун шәкилдә дәјишдирәрәк әсәрләринә салыр. Бә'зән исә бу тә'сири биз ачыг көрмүрүк, јалныз һисс едирик, јә'ни бу тә'сир өзүнү онун һекајәләринин заһири әламәтләриндә дејил, руһунда, ифадә тәрзиндә, үслубунда, формасында, сечдији мөвзуларда, һәтта ајры-ајры сөзләрин ишләдилмәсиндә әкс етдирир. Биз Сејид Әзим Ширванинин һекајәләриндә халг әдәбијјаты ән'әнәләри илә јазылы әдәбијјат үнсүрләринин гәрибә шәкилдә бирләшдијини көрүрүк.

Халг әдәбијјаты илә дахили бағлылыг өзүнү шаирин дилиндә дә көстәрир. О, өз нәср дилини садәләшдирмәк, ајдынлашдырмаг, данышыг дилинә јахынлашдырмаг мәгсәдилә һекајәләриндә суал-чаваблардан, нидалардан, хүсусилә хитаблардан кениш истифадә едир. Онун елә һекајәләри вардыр ки, башдан-баша суал-чаваб үзәриндә гурулмушдур. Бунлар јазычынын дилини ајдынлашдырмаг, конкретләшдирмәклә јанашы, она бир ширинлик, чанлылыг, аһәнкдарлыг да кәтирмишдир.

Сејид Әзимин суаллары гыса вә конкрет олдуғу кими, чаваблары да мүхтәсәр вә јығчамдыр. Бурада ифадә олунан фикри гаврамаг үчүн баш сындырмаг лазым кәлмир. Фикир, мәгсәд мүкалимәнин өзүндән доғур, тәбии јолла мејдана чыхыр.

Доғрудур, биз Сејид Әзимин һекајәләриндә бә'зән «таванкәр», «күрзи-атәшин», «гәзара», «мәғзи-сәр», «зәрби-шәст», «әјјам», «әрз», «шәһадәт» вә саирә кими әрәб вә фарс сөзләринә раст кәлирик. Анчаг белә сөзләри шаир тәсадүфи һалларда ишләдир, елә вәзијјәтдә, елә тәркиб дахилиндә верир ки, охучу бунлары чәтинлик чәкмәдән баша дүшүр.

Сејид Әзим һекајәләриндә чох сых-сых халг ифадәләринә, ел сөзләринә, данышыг дили үнсүрләринә мүрачиәт едир, јери кәлдикчә онлардан бачарығла истифадә едир, чох заман исә онларын дахили зәнкинлијини, ајдынлығыны, аһәнкдарлығыны сахламаг шәрти илә мәзмунуну јарадычы шәкилдә кенишләндирир, онлары јени мә'нада, јени мәгамда ишләдир.

Сејид Әзим нәсри тәкчә өз дилинин зәнкинлији, сәлислији вә садәлији илә дејил, бәдии хүсусијјәтләринин—формасынын, үслубунун, бәдии әдаларынын орижиналлығы илә дә диггәти чәлб едир.

Сејид Әзим нәсри еји заманда бизә нәсримизин М. Ф. Ахундовдан сонракы инкишафынын һансы јолларла, һансы истигамәтдә, һансы идеја, үслуб вә бәдии хүсусијјәтләр хәттилә давам етдијини көстәрир. Сејид Әзимин нәср дили васитәсилә биз классик нәср дилимизин инкишаф јоллары илә дә јахындан таныш олуруг.

Доғрудур, Сејид Әзим Ширвани вә онунла бир дөврдә јашајыб-јарадан Һәсән бәј Зәрдаби вә Нәчәф бәј Вәзиров бәдии нәсрлә мәхсуси олараг мәшғул олмамыш, өз јарадычылыг талеләрини бу жанрла бағламамышлар, онларын нәср әсәрләриндә дөврүн ичтимаи чәһәтдән вачиб вә тә'хирәсалынмаз мәсәләләри гојулмамыш, јени проблемләр һәлл едилмәмишдир. Онлар М. Ф. Ахундовдан сонракы нәсримизин инкишафында гәти дөнүш, јени мәрһәлә јарада билмәмишләр. Анчаг буна бахмајараг онларын өз јарадычылыг фәалијјәтләриндә нәср жанрына кениш јер вермәләри өз-өзлүјүндә әламәтдар бир һадисә олмушдур. Онлар мөвчуд нәср ән'әнәләрини өзләринә мәхсус бир јолла давам етдирәрәк, онун кәләчәк инкишафы үчүн мүвафиг зәминә һазырламышлар. XIX әсрин сон рүбүндә зәкалы бир насир кими мејдана чыхан Ҹәлил Мәммәдгулузадә, Нәриман Нәриманов, Солтан Мәчид Гәнизадә мәһз бу зәминдә јетишмиш, бој атмышлар.

Бу јазычылар ичәрисиндә исте'дадлы насир Солтан Мәчид Гәнизадә өзүнә хүсуси бир јер тутур.

Дөрдүнчү фәсил

СОЛТАН МӘЧИД ГӘНИЗАДӘНИН НӘСР ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

Көркәмли маарифпәрвәр вә ичтимаи хадим, исте'дадлы драматург вә насир, алим вә публисист С. М. Гәнизадә М. Ф. Ахундовла башлајан реалист нәсримизин давамчыларындан бири олмушдур.

С. М. Гәнизадә мүхтәлиф вахтларда јаздығы «Мүәллимләр ифтихары» (1898), «Кәлинләр һәмајили» (1900—1912), «Аллаһ хофу» (1906—1916), «Түлкү вә чагчагбәј» (1894) кими орижинал вә мараглы әсәрләри, «Ахшам сәбри хејир олур» (1908—1913)[1], «Хор-хор» (1908—1910)[2], «Дурсунәли вә Баллыбады» (1910)[3], «Набекар гоншу» (1906—1912),[4] «Аллаһ диваны» (1896)[5] кими тәбдил, игтибас вә тәрчүмә әсәрләри илә XIX вә XX әср әдәбијјатымызда өзүнә хүсуси бир јер тутмушдур.[6]

С. М. Гәнизадәнин јарадычылыг исте'дады өзүнү бүтүн ајдынлығы илә онун нәср әсәрләриндә көстәрмишдир.

---

[1] Бу комедија ермәни драматургу Г. Сундукјанын (1825—1912) ејни адлы әсәриндән игтибас олунмушдур.

[2] Бу әсәрин мөвзусуну мүәллиф рус јазычыларындан Мјаснитскидән игтибас етмишдир.

[3] Бу пјесин јазылмасында јазычы ермәни мүәллифләриндән Тер-Григоровун (1855—1939) «Хачонун әнчири» әсәринин мәзмунундан истифадә етмишдир.

[4] Бу һекајә XIX әср рус јазычысы А. Погосскинин «Сыртыг гонаг» адлы әсәринин мәзмуну әсасында јазылмышдыр.

[5] Бу һекајә дә ејни мүәллифин ејни адлы әсәриндән игтибас едилмишдир.

[6] Бу хүсусда бах; проф. *Аббас Зәманов*—«Јазычы, мүәллим, маариф хадими», Султан Мәчид Гәнизадә, Сечилмиш әсәрләри, Азәрнәшр, 1965, сәһ. 3—16.

Јарадычылыг фәалијјәтинә кечән әсрин 90-чы илләриндән башлајан әдибин илк нәср әсәри 1898-чи илдә гәләмә алынмыш «Мәктубати-Шејда бәј Ширвани»дир.

Һәм өз мөвзусу вә һәм дә идејасы илә тамамилә јени вә орижинал бир характер дашыјан бу әсәр ики һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссә «Мүәллимләр ифтихары» ады илә 1898-чи илин март ајында Бакыда, Губернија идарәси мәтбәәсиндә чап олунмушдур.

Мүәллиф һәр ики һиссәни бир сәрлөвһә алтында бирләшдирмишдирсә дә, бу һиссәләр өз формасы, мәзмуну, үслубу, һәтта дили илә дә бир-бириндән фәргләнир.

Нисбәтән көһнә вә гәлиз бир дилдә, рәсми тонда, садә сүжет әсасында гурулмуш «Мүәллимләр ифтихары» публисистикаја, елми вә фәлсәфи нәсрә јахын олдуғу һалда, «Кәлинләр һәмајили» биздә сәјаһәтнамә, мемуар, күндәлик тә'сири ојадыр.

«Мүәллимләр ифтихары» илә «Кәлинләр һәмајили» мәзмунча вә формача бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргләнсә дә, идејача бир-бири илә јахындан сәсләширләр. Бунларын һәр икисиндә мүәллиф аловлу бир маарифпәрвәр кими чыхыш едир, халгы чәһаләтдән, наданлыг вә кериликдән узаглашмаға, мәдәни инкишаф јолуна чыхмаға чағырыр.

Һәр ики һиссәдә өз фикир вә идејаларыны ејни бир сурәтин—кәнч мүәллим Шејда бәј Мәсиһзадәнин дили илә ифадә едән әдиб, әсәринин һәр ики һиссәси үчүн бу сурәти мүсбәт гәһрәман сечмишдир. Анчаг биринчи һиссәдә биз онун нисбәтән дар бир чәрчивәдә, мәһдуд бир заман вә мәкан дахилиндә, икинчи һиссәдә исә кениш даирәдә, мүхтәлиф вәзијјәтләрдә, мүхтәлиф адамларла гаршылыглы мүнасибәт шәраитиндә һәрәкәт етдијини көрүрүк.

Әдиб өз гәһрәманыны инкишаф просесиндә көстәрмәји гаршысына мәгсәд гојмадығы үчүн әсәринин нә биринчи һиссәсиндә вә нә дә икинчи һиссәсиндә онун тәрчүмеји-һалындан, һәјат вә мәишәтиндән, аилә вәзијјәтиндән данышмамышдыр. Анчаг биз «Мүәллимләр ифтихары»нын ајры-ајры сәһифәләринә сәпәләнмиш ајры-ајры чизкиләрдән өјрәнирик ки, Шејда бәј әслән шамахылыдыр. Аиләси Шамахыда, өзү исә Бакыда јашајыр вә шәһәр мәктәбләринин бириндә мүәллим вәзифәсиндә чалышыр, тәнһа бир һәјат кечирир, бәдәнчә зәиф вә хәстә олдуғу

үчүн вахтынын чохуну өз отағында истираһәтә, мүталиә вә јазы-позуја сәрф едир.

Шејда бәј өз аиләси илә мәктуб васитәсилә әлагә сахлајыр, јај тә'тили күнләриндә исә бир гајда олараг вәтәнинә кәлиб, истираһәтини онларла бирликдә кечирир. Аиләдә Шејда бәјин ән чох севдији адам—анасы Фатма ханым вә гардашы гызы Диләфруздур.

Диләфруз лап ушаглығындан өз әмиси Шејда бәјин тә'сири алтында бөјүмүш, ондан тәрбијә алмыш, онун көстәришләри илә дуруб-отурмушдур. Шејда бәј өз азачыг маашындан һәр ај Диләфруз үчүн бир һәдијјә алыб көндәрмәји вә ону севиндирмәји өзүнә вичдани борч билмишдир. Гыз һәлә алты јашында икән Шејда бәј она сөз вермишдир ки, јаша долуб бөјүк оланда вә әрә кедәндә она јадикар олараг бир гызыл һәмајил дә алыб бағышлајачагдыр.

...Инди артыг Диләфруз бөјүјүб көзәл бир гыз олмушдур, онун он алты јашы вардыр. Анасы ону бибиси оғлу Аға Бәһрама нишанламышдыр. Бу јахынларда тоју олачагдыр. Фатма ханым һәм өз дилиндән вә һәм дә Диләфрузун дилиндән бир мәктуб јазыб Шејда бәји тә'кидлә тоја дә'вәт едир. Шејда бәј исә чаныңдан әзиз тутдуғу гардашы гызынын хејир ишинә кедә билмир, чүнки онун нәинки гызыл һәмајил алмаға, һәтта она хырдача бир һәдијјә алыб бағышламаға белә таванасы јохдур.

Онда бөјүк руһи сарсынты јарадыб хәстәлијини шиддәтләндирән дә будур. Онун гәлбиндә дәрин бир һүзн вә изтираб доғуран, бәдбинлик, күскүнлүк, тәркидүнјалыг әһвали-руһијјәси јарадан сәбәб дә будур.

Әдиб гәһрәманынын руһи сарсынтысыны үрәк ағрысы вә гәлби риггәтә кәтирән тә'сирли бир дилдә тәсвир едир.

Шејда бәј каһ руһдан дүшүб дүнјадан тамамилә әл үзүр, каһ да јаранмыш вәзијјәтлә разылашмајараг ајаға галхмаг, мүбаризәјә киришмәк истәјир, өз талејинә гаршы үсјан едәрәк, дүнјанын дүз гурулмадығына, «аллаһын әдаләтсизлијинә», «инсанларын мүрвәтсизлијинә» гаршы чыхыр.

Шејда бәј нә гәдәр фикир едир, чалышыб-чабалајырса бир чыхыш јолу тапа билмир. Бир тәрәфдән хәстәлик, о бири тәрәфдән исә фикир вә хәјалат ону тамамилә үзүр. О, јатагдан бир даһа галха билмәјәчәјини һисс едир. Ағыр руһи сыхынты ичәрисиндә гәт едир ки, фүрсәт вар икән гызыл һәмајил әвәзиндә гардашы гызына башга бир

јадикар—лəјагəтли вə шəрəфли өмүр сүрмəјин вə хошбəхт олмағын јолларыны көстəрəн бир «Нəсиһəтнамə» јазыб кетсин: «Һəр кəс өз мал вə дөвлəтиндəн зəкат верəр. Əһли-маариф зүмрəсинə һесаб олунан мүəллимин һəдијјəси китабдан саваj əлаһиддə шеј ола билмəз. Мүəллимин ағ вə гызылы бəјаз үстүндə гəлəм гарасыдыр...»[1].

Өлүм саатынын јахынлашдығыны дујан Шејда бəј сон гүввə вə енержисини топлајыб, һикмəтли фикирлəр вə нəсиһəтамиз көстəришлəрдəн ибарəт олан «Нəсиһəтнамə»сини јазыб битирир. Чох чəкмир ки, кəнч вə накам мүəллим аилəсиндəн, гоһум-əгрəбасындан, дост-ашнасындан узагда, гəриб бир јердə, өз тəнһа мəнзилиндə, бахымсыз вə нəзарəтсиз бир һалда, мə'нəви вə чисмани əзаб ичəрисиндə һəјатла видалашыр.

Белəликлə, гаранлыг мүһитдə көзгамашдырычы бир шүа кими парлајыб сөнəн кəнч мүəллимə ахыра гəдəр јашамаг, бүтүн өз гүввə вə бачарығыны, имкан вə васитəлəрини ишə салыб, арзуларыны хəјалдан һəгигəтə чевирмəк, өз доғма халгына хидмəт едиб, ону чəһалəт вə авамлыгдан гуртармаг мүјəссəр олмур.

Һəјатла вахтсыз видалашан Шејда бəј вəсијјəтнамəсиндə өлүмдəн горхмадығыны јазыр. О, анчаг гаршыја гојдуғу мəгсəд вə амала чатмадан, əмəјинин бəһрəсини көрмəдəн өлдүјүнə тəəссүф едир. Шејда бəј анчаг онунла тəсəлли тапыр ки, гардашы гызы Дилəфрузун адына гојуб кетдији јазылар итмəјəчəк, онун арзулары, нəсиһəтамиз фикир вə мүлаһизəлəри Дилəфрузун, елəчə дə јахын достларынын, мəслəкдашларынын көмəји илə халг арасында кениш интишар тапачаг, авам күтлəнин ајылмасына, маариф вə мəдəнијјəтин ишыглы јоллара чыхмасына көмəк едəчəкдир. Буна көрə дə Шејда бəј достундан бу јазылары мүмкүн оларса, һəтта чап етдирмəји вə күтлəлəрин нəзəринə јетирмəји хаһиш едир: «Инди һəјатым хончасы тарач олдугда... јаздыгларымы үмумəн əбнајимиллəтə бəзл едирəм. Үмидварам ки, өзүнə чəфа гəбул едиб, јаздыгларымы тəсһиһ едəндəн сонра чап олунмасына чалышасан».

Шејда бəј о дөврдə нəшријјат ишинин нечə ағыр вəзијјəтдə олдуғуну, китаб чап етмəјин нə гəдəр чəтин баша

---

[1] *С. М. Гəнизадə.* «Мүəллимлəр ифтихары», Сечилмиш əсəрлəри, Азəрнəшр, 1965, сəһ. 20. Бурада верилəн ситатларын һамысы һəмин əсəрдəн алынмышдыр.

кəлдијини вə бу ишин һəр шејдəн əввəл мадди васаитлə бағлы олдуғуну, достларынын вə мəслəкдашларынын исə һеч бир мадди имкана малик олмадыгларыны чох јахшы баша дүшмүшдүр. Анчаг буна бахмајараг, о, маарифпəрвəр вə мəдəнијјəтпəрвəр адамлардан ианə топламаг баһасына олмуш олса белə, өз «Мəктубат»ынын нəшр олунмасыны арзуламышдыр.

Шејда бəјин өлүмүндəн сонра онун достларына «Мəктубаты» чап етдирмəк үчүн чамаатдан ианə топламаг мүјəссəр олмурса ла, онлар бунун бир һиссəсини «Мүəллимлəр ифтихары» ады алтында өз хəрчлəри илə чап етдириб, кениш халг күтлəлəри ичəрисиндə јајыр вə белəликлə дə онун арзусуну јеринə јетирирлəр.

Əсəрдə Шејда бəјин јахын достларындан бири вə онун əсəрлəринин нашири кими чыхыш едəн əдиб бу хүсусда јазыр: «Шејда бəјин мəктубаты чохдур, əксəри тəрбијə вə тə'лим хүсусда јазылыбдыр. Интишар олмасы һəрчəнд арзумдурса да, лакин һамысын бирдəфəликдə чап етмəјə таванам јохдур вə таваналы гардашларымыз биһүммəт олублар...

Шејда бəјин вəсијјəтин əмəлə кəтирмəк үчүн мəктубатын һəмин чүзвүн «Мүəллимлəр ифтихары» үнваны илə өз хəрчимлəн чап едирəм. Чүзв үстүндə фијəт јазмагдан мурадым дүнја мəнфəəти дејил, анчаг вүсул олан мəблəғи (əкəр өмүр вəфа версə) чəм едиб тəдричлə баги чүзвлəрин нəшринə сəрф едəчəјəм».

□□□

Шејда бəј чох мараглы сурəтдир. Гəнизадə бу сурəтдəн бизи өз педагожи вə етик фикирлəри, тə'лим, тəрбијə, əхлаг һаггындакы көрүшлəри, мəктəбə, мүəллимə, маарифə, мəдəнијјəтə, əдəбијјата, мəтбуата мүнасибəти илə таныш етмəк јолунда истифадə етмишдир. Əсəрдəн биз ејни заманда əдибин дүнјакөрүшүнү, һəјата, һадисəлəрə, адамлара, адамлар арасындакы əлагəлəрə бахышыны да өјрəнирик. Анчаг бурада əн кениш јер тə'лим вə тəрбијə мəсəлəсинə верилдији үчүн əсəр тəбии олараг биздə педагожи трактат тə'сири ојадыр. Бурада тə'лим, тəрбијə, мəктəб, мүəллим, шакирд, аилə һаггында сөјлəнəн фикирлəр, ирəли сүрүлəн мүлаһизəлəр, верилəн һөкмлəр дағыныг шəкилдə дејил, бир систем һалындадыр, дахилəн бири-бирилə мөһкəм бағлыдыр вə бир силсилə тəшкил едир.

Мүәллиф јери кәлдикчә бунлары елми чәһәтдән әсасландырмаға чалышмышдыр; өз фикирләрини ахыра гәдәр идеал мүәллим сурәти кими ирәли сүрдүјү Шејда бәјлә бағламышдыр. Тәһкијә каһ онун дилилә, каһ да јазычынын өз дилилә апарылыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, әсәрдә Шејда бәјлә гаршылыглы мүнасибәт шәраитиндә верилән бүтүн башга сурәтләр онун сәчијјәсинин вә дахили аләминин ачылмасына хидмәт едир.

Шејда бәј әдәбијјатымызда кениш планда ишләнмиш илк халг мүәллими сурәтидир. Ону әдиб, XIX әср габагчыл Азәрбајчан зијалыларынын типик нүмајәндәси кими вермишдир. Өз фикир вә дүшүнчәләри, арзу вә нијјәтләри илә Шејда бәј бизә XIX әср әдәбијјатымызда бир силсилә тәшкил едән кәнч маарифпәрвәр вә тәрәггипәрвәр зијалы сурәтләрини—Һачы Нуруну, Шаһбазбәји, Искәндәрбәји, Фәхрәддини хатырладыр. Шејда бәј дә бу сурәтләр кими кечән әсрин сонларында тәрәггипәрвәр Азәрбајчан кәнчлијинин шүурунда әмәлә кәлән ојаныш вә интибаһы ифадә едир.

Шејда бәј ади мүәллим дејилдир. О, мүәллим адыны јүксәк тутан, ону бүтүн сәнәт вә пешәләрин фөвгүндә һесаб едән, өз һәјатыны, талејини, кәләчәјини бу адла бағлајан вә һәмишә бу адла фәхр едән һәгиги халг мүәллимидир. Онда өз сәнәтинә сонсуз бир мәһәббәт вардыр. Онун гәлби һәмишә мәсләк ешги илә чырпыныр.

Шејда бәј ејни заманда аловлу бир маарифпәрвәрдир. О да XIX әсрин либерал руһлу башга кәнчләри кими халгын азадлығыны, сәадәтини, јүксәлиш вә кәләчәјини анчаг вә анчаг маарифдә вә мәдәнијјәтдә көрүр.

Шејда бәј јүксәк арзулар вә әмәлләр јолчусудур. Онда өз мәгсәд вә арзуларынын теч-тез хәјалдан һәгигәтә чевриләчәјинә сарсылмаз бир инам вардыр. О, даим ирәли бахыр, өмрүнүн ахырына гәдәр өз гајә вә әмәлләринә садиг галыр. О, өз достларына да милләт јолунда чалышмағы, өз мәгсәд вә гајәләри үзәриндә мөһкәм дајанмағы, иш мәгамында сүстлүк көстәрмәмәји мәсләһәт көрүр.

Шејда бәј јохсул һәјат кечирир. Анчаг ағыр еһтијач ичәрисиндә олмасына бахмајараг, о, һәмишә өз имканы дахилиндә касыблара әл тутмаға, ачизләрә көмәк етмәјә чалышыр.

Мөһтачларын көмәјинә јетмәји Шејда бәј тәкчә өзү үчүн дејил, бүтүн инсанлар үчүн, хүсусилә мүәллимләр үчүн ән мүгәддәс борч һесаб едир. О, мүәллимин бу ишдән бојун гачырмасыны «күфр», «бид'әт» адландырыр.

Шејда бәј романтик руһлу, хәјалпәрвәр бир кәнчдир. Онда шаиранә бир тәхәјјүл, һәссас бир гәлб, инчә бир зөвг вардыр. О, «көзәллик әсиридир». О, тәбиәти, күлү, бүлбүлү, ше'ри, мусигини чох севир. Әдиб онун әдәбијјата хүсуси мәһәббәт бәсләдијини, Шәргин Сә'ди, Һафиз кими бөјүк классикләринин әсәрләрини севә-севә охудуғуну сөјләјир.

Јазычы, Шејда бәјин фикир вә идејалары, мәгсәд вә арзулары илә бизи онун «мәктублары» васитәсилә таныш едир. Биз ону демәк олар ки, әсәрин һеч бир јериндә ишдә, һәрәкәт вә фәалијјәтдә көрмүрүк.

«Мәктубат» бизә М. Ф. Ахундовун «Кәмалүддөвлә мәктублары»ны хатырладыр. Доғрудур, бу әсәрдә дөврүн сијаси мәсәләләринә, дин вә дөвләт проблеминә тохунулмур, анчаг мүәллиф јери кәлдикчә мааиф, мәдәнијјәт, мәктәб, тә'лим вә тәрбијә илә билаваситә вә ја долајысы илә бағлы олан бир чох мүһүм мәсәләләр галдырыр вә бунлара чаваб вермәјә чалышыр.

Әсәрдә конкрет олараг нә кими идејалар ирәли сүрүлүр? Мүәллиф өз гәһрәманынын дили илә нә кими мәсәләләр мејдана атыр, охучулара һансы мәсләһәтләри вә нәсиһәтләри верир, онлара һансы фикирләри тәлгин етмәк истәјир?

Әсәрдә ирәли сүрүлән елми, педагожи проблемләрлә таныш олмаг үчүн биринчи нөвбәдә гәһрәманын мүәллим, мәктәб вә шакирд һаггындакы фикирләринә бахмаг лазымдыр.

Мүәллим кимдир? суалына Гәнизадә гәһрәманынын дили илә белә чаваб верир: «Дүнјанын кәрдиши әлзаммәзлум иләдир. Бағбансыз аләм доланмадығда, мүәллимсиз һәм долана билмәз... Дүнја мүәллимсиз доланмадығда мүәллимләр тәсәллүтүндә нефт заводлары ола билмәз. Чүнки мүтәмәввил фирма саһиби һәркиз мүәллимлијә јарамаз... Тачир тичарәтдә вә ја сәнәткар сән'әтиндә мүәллимлик севдасына дүшәр олса, гәбаһәт көрүнүр, һакәза, мүәллим мәктәб лөвһәсинин мүгабилиндә һәркаһ мүрәккәб шишәсинә бахыб вапор вә ја нефт гујусунун гајғысын чәкәр олса лә'нәт апарар» (сәһ. 15).

Шејда бәј мүәллими чәмијјәтин нәзарәтчиси, һамиси, тәрбијәчиси адландырыр. Онун бојнуна әсрин руһуна ујғун тәмиз вичданлы, сафгәлбли, сағламкөрүшлү јени нә-

сил јетишдирмәк кими ән бөјүк, ән мәс'улиjјәтли, ән шәрәфли бир вәзифә гојур; бу вәзифә үчүн о, тарих гаршысында чавабдеһдир,—дејир.

Шејда бәјә көрә, мүәллим нур мәнбәјидир. О өз эглинин парлаг шүалары илә һәјата ишыг сачмалыдыр. О, адамларын гәлбини чиркин вә рәзил мејлләрдән тәмизләмәли, онлары јүксәлтмәли, онлара нәчиб инсани кејфиjјәтләр ашыламалыдыр. Һәр кәс мүәллим ола билмәз. Мүәллимлијә лајиг олмаг үчүн фитри исте'дад лазымдыр. Тәсадүфи бир адамын мүәллимлик хүлјасында олмасы әфведилмәз бир гәбаһәт олдуғу кими, мүәллимин дә өз шәрәфли вәзифәсини унудуб дүнја малына, вар-дөвләтә көз дикмәси, «нефт гујусу», «мүлк, мал гајғысы чәкмәси ејни дәрәчәли, ондан даһа бәдтәр бир гәбаһәтдир».

Әдибин фикринчә, «мүәллимин еви мәктәбханәдир. Мүәллимин нөкәри, мәктәб мүлазимидир. Мүәллимин тәбабе вә әтбары чочуг—шакирдләрдир, мүәллимин мүхәлләфаты гара-гура мәктәб мизләридир, мүәллимин сазы, нәғмәси мәктәб шакирдләринин сәдасыдыр. Мүәллимин истираһәти дәфтәрләр тәсһиһидир. Мүәллимин мал вә матаи дәрс вә тә'лимдир. Мүәллимин кәсв вә ичрәти өз милләтинин мәһәббәт вә ирадәтидир» (сәһ. 15).

Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, мүәллимин симасында бу чүр нәчиб, јүксәк, үлви хүсусиjјәтләр көрән Шејда бәј өз сәнәтилә үрәкдән фәхр едир, өзүнү дүнјада ән хошбәхт бир адам сајыр вә күндә мин дәфә шүкр едир ки, тале она мүәллимлик, «мәктәбдарлыг пешәсин нәсиб едиб».

Шејда бәјә көрә, мүәллим тәкчә халгын һамиси, көзәтчиси олмагла кифајәтләнмәмәли, ејни заманда кениш мә'лумата, зәнкин билијә вә һәјат тәчрүбәсинә малик олмалы, заманын тәләбләринә ујғун бачарыглы, тәшәббүскар, ишкүзар адамлар јетишдирмәлидир. Онун ән бөјүк вичдани борчу кәләчәк нәслин гәлбиндә өз доғма халгына, өз ана вәтәнинә сарсылмаз мәһәббәт дујғусу ојатмаг, ону вәтән вә халг јолунда чанындан белә кечмәјә һазыр олан әсил вәтәндаш руһунда тәрбијә етмәкдән ибарәтдир.

Јорулмаг нә олдуғуну билмәјән, һәмишә мәләк ешги илә алышыб јанан Шејда бәј сәһәр-ахшам мәктәб гапыларына билик далынча кәлән «елм диләнчиләринә», «дәбистан шакирдләринә» билик вермәји, елм өјрәтмәји, онларын көзүнү ачмағы, һәјата һазырламағы мүәллим үчүн шәрәф иши вә фәхарәт һесаб едир.

Шејда бәј бүтүн мүәллимләри өзү кими фәдакар, зәмкар, инадкар көрмәк истәјир. Онун фикринчә, чәһаләт вә наданлыгдан, керилик вә авамлыгдан мәдәниjјәт вә маарифә, тәрәгги вә инкишафа доғру кедән јол мәктәбдән кечир. «Мүәллимин әлилә мәктәб астанасында јандырылан мә'рифәт мәш'әли бу јола ишыг сачыб, халга ничат јолуну нишан верир...»

Шејда бәј, мүәллими гүввәтли бир дүшмән дәстәси гаршысында тәкбашына дајаныб, бир аддым белә кери чәкилмәк истәмәјән, сон нәфәсинә гәдәр гәһрәманлыгла вурушмаға һазыр олан дәјанәтли, инадкар чәнкавәрә бәнзәдир. Шејда бәјә көрә, һәр бир ишдә зәмкарлыг, дәјанәт, инадкарлыг, сәбир вә тәмкин һәлледичи рол ојнадығы кими, мүәллимликдә дә һәлледичи әһәмиjјәтә маликдир. Чәмиjјәтин гара гүввәләри гаршысында јенилмәз бир бүрч кими дајаныб, һәр тәрәфдән дәһшәтли һүчумлара мә'руз галан мүәллим өз мөвгејиндә тәрәддүд вә гәтиjјәтсизлик көстәрсә, мүтләг мәғлубиjјәтә уғрајачагдыр. Буна көрә дә ондан бөјүк мәтанәт вә чәсурлуг тәләб олунур. О, һеч бир чәтинликдән горхмамалы, гаршыја чыхачаг манеә вә әнкәлләри һәр ан дәф етмәјә һазыр олмалыдыр. Онун ағырлыг вә чәтинликдән шикајәт етмәјә, чилли иш вә һәрәкәт мәгамында мејдандан гачмаға һаггы јохдур.

Мә'рифәт мәш'әли илә зүлмәтләри јаран, чәһаләт вә наданлығын гара булудларыны дағыдан мүәллимә тәәссүф вә пешманчылыг, үмидсизлик вә бәдбинлик һиссләри јабанчы олмалыдыр. Өз ишинин доғрулуғуна инам дујғусу илә, кәләчәјә сарсылмаз үмидлә ән чәтин бир ишин белә өһдәсиндән кәлмәк олар: «Милләтин чәһаләтиндән һәзәр едән мүәллим өз баласына нифрин едән ата кимидир. Һүнәрли устад хам дәмирдән сәбир илә Мисри гылынч јапа биләрсә, јахшы мүәллим дә кәчтәб милләтдән хошәхлаг чәмиjјәт һазырлаја биләр» (сәһ. 23).

Мүәллим дүнјада ән дөзүмлү бир адамдыр. О, өз ишиндә һөвсәләсизлијә вә тәләсмәјә, нә дә аста һәрәкәтә вә ләнкимәјә јол верә билмәз: «Дүнјада арзулар чох вардыр. Амма һәр бир арзуја наил олмаг үчүн тәдрич низамын көзләмәк лазымдыр... һәр ишә өз вахтындан габаг игдам етмәк—Гырата миниб һава сејри диләмәк кими әфсанәдир».

Мүәллимлик вәзифәсинин чох чәтин, чох мүрәккәб, чох мәс'улиjјәтли олдуғуну, хүсусилә мөвһумат вә хурафатын һөкм сүрдүјү бир дөврдә вә мүһитдә мүәллимин өһдәсинә

дүшән вәзифәләрин бөјүклүјүнү вә ағырлығыны дәриндән дәрк едән әдиб јазыр: «Мүәллимлик тәклифи ағыр тәклифдирсә мүәллимлик шани һәм уча шандир. Мүәллимлик һәр бир әсрдә ағыр олубса, бу әсримиздә даһача ағыррагдыр» (сәһ. 24).

Мүәллимликдән даһа јүксәк, даһа али, даһа шәрәфли бир вәзифә ола биләрми? Мүәллиф бу суала әсәр боју «јох» чавабыны верир.

Мүәллимин шөһрәтини учалдан ән вачиб шәртләрдән бири дә, мүәллифә көрә, онун инсан гәлбинин дәринликләринә нүфуз етмәк бачарығы, һәлә кичик јашларындан ушағын малик олдуғу хүсусијјәтләри кәшф едиб мејдана чыхармаг мәһарәти, онун дахилиндәки потенсиал гүввәләри заһирә чыхарыб, онлара дүзкүн истигамәт вермәк габилијјәтидир.

Тәрбијә вә тә'лим арзусу илә мәктәбә гәдәм басан ушаг дашлы вә тиканлы бир јолла һараја, һансы истигамәтә һәрәкәт едәчәјини билмәјән набәләд бир јолчуја бәнзәјир. Мүәллим, ајаглары даш вә тиканларла јараланан бу нашы јолчуја көмәк етмәклә, она һараја кедәчәјини көстәрмәлидир.

Гәнизадәјә көрә, шакирд мүәллимин әлиндә јумшаг бир мумдур. Маһир бир һејкәлтәраш әлиндәки кил хәмрәсиндән инсанлары һејрәтдә бурахан өлмәз сәнәт абидәси јаратдығы кими, габил мүәллим дә бу «хәмрәјә» истәдији шәкли верә биләр. Әдиб јазыр ки, «мәктәбә кәлән көрпә, горхачаг балалар чүмләсиндә арслан үрәкли гәзәнфәрләр чох вардыр: Сократ, Әрәсту, Искәндәр, Гејсәр, Муса, Сүлејман вә Һакәза- гејри-гејри күбарлар һамысы хырдача данәдән әзим ағачлар баш верән кими, көрпәчә балалардан бәсләниб әмәлә кәлибләр».

□ □ □

Гәнизадә әсәриндә мүәллим мәсәләси илә јанашы, мәктәб, тә'лим вә тәрбијә һаггында да данышмыш, бир чох мараглы мәсәләләр, проблемләр ирәли сүрмүшдүр.

Гәнизадәнин фикринчә, әкәр мүәллим «мә'рифәт күлбәсинин дәрбани вә ничат јолунун рәһбәридирсә», мәктәб «чәһаләт мүлкүнә ишыг јајан бир мәш'әлдир». Мүәллим бағбандырса, мәктәб күлүстандыр. Мүәллим мүһәндисдирсә, мәктәб «зигијмәт филизат илә зәнкин бир мә'дән јатағыдыр». «Бизләр үчүн әкәр бир чыраг јаначагса, мәктәб очағынын шөјләсиндән јанса кәрәкдир. Чәһаләт мүлкүнә әкәр бир маһтаб доғачагса, јенә мәктәб диварындан тилу едәчәкдир... Әкәр солтанлыг истәрсән дәри-мәктәбдә хадим ол» (сәһ. 22).

Гәнизадәјә көрә, мәктәб тәкчә тә'лим очағы дејил, ејни заманда тәрәгги, инкишаф, јүксәлиш бинасыдыр.

Әдиб тә'лими тәрбијәдән, мәктәби аиләдән, мүәллими валидејндән ајрылыгда тәсәввүр етмир вә јени нәслин тәрбијәсиндә аиләнин бојнуна чох бөјүк, чох мәс'улијјәтли вәзифәләр гојур.

Өвладынын талеји, халгынын хошбәхтлији вә кәләчәји илә марагланан ата вә ана һәр шејдән әввәл өзү јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрә, әхлаги вә етик хүсусијјәтләрә малик олмалы, өвладларына нәчиб инсани хүсусијјәтләрин парлаг нүмунәләрини көстәрмәлидир. Чүнки өвладын илк нөвбәдә көз ачыб көрдүјү адам ата вә анадыр. Әдиб јазыр: «Сәбјан көз ачыб ибтида өз ата-анасындан ибрәт көтүрәркән әксәр өвгат онлар әхлагда олурлар».

Аилә тәкчә ушағын мә'нәви аләминә, психоложисинә дејил, һәм дә онун хасијјәт вә әдаларына, һәрәкәт вә давранышларына, рәфтарына, һәтта гијафәсинә белә тә'сир көстәрир. Өвлад батини чәһәтдән олдуғу кими, заһирән дә һәр кәсдән әввәл өз валидејнинә бәнзәмәјә, онлар кими олмаға чалышыр. Буна көрә дә ата вә ана бу ишдә дә өз ушагларына «нүмунеји-имтисал» олмалы, онлара инчә зөвг ашыламалы, онлары сәлигәли, тәмизкар, интизамлы олмаға алышдырмалыдыр. Гәнизадә тамамилә һаглы олараг гејд едир ки, «заһирдәки чисим аләмилә батини руһ аләминин бир-биринә тә'сирләри чохдур. Бәдәнин вә либасын тәмиз вә нәзифлији руһун вә ганын саф вә сәфалы олмасына мүтәәссирдир вә бәрәкс, заһирин хүшунәт вә кәсаләти ганын кәсафәтинә вә руһун гәсавәтинә сәбәб олур» (сәһ. 9).

Истәр руһун вә истәрсә дә чисмин сафлығыны вә сағламлығыны әдиб олдугча мүһүм вә һәлледичи бир ичтимаи амиллә бағлајыр ки, о да әмәк вә иш просесидир.

Јазычы бу мәсәләдә дә мәктәб вә мүәллимлә јанашы, валидејнин чох мүһүм рол ојнадығыны гејд едир. Лакин кичик јашларындан ушагда әмәјә мәһәббәт һисси јаратмағы, ону ишә, зәһмәтә алышдырмағы, намуслу һәјат јолуна истигамәтләндирмәји әдиб ата вә ана үчүн ән мүгәддәс бир борч һесаб едир.

Әдиб јазыр: «Әмәк руһун сығалы, чисмин чөвһәридир.

Нәчабәт руһун нәзакәтидир ки, мәһз иш вә зәһмәт илә һасил олур. Бекарчылыг һәр бир фитнә-фәсадын анасыдыр» (сәһ. 9).

Доғрудур, јазычы әмәјә мүнасибәт мәсәләсиндә чәмијјәтин бир-биринә дүшмән синифләрә бөлүндүјүнү, бу синифләр арасында кәскин вә амансыз мүбаризә кетдијини ајдын көрә билмир, анчаг буна бахмајараг, биринин ач вә чылпаг, о биринин исә вар-дөвләт саһиби, биринин аға, о биринин исә көлә, гул, нөкәр олмасы онда тәбии олараг наразылыг, е'тираз һисси ојадыр.

Вар-дөвләт саһибләринин мә'насыз вә бајағы һәјатына әмәк адамларынын намуслу күзәраныны гаршы гојан мүәллим, «гондарма һүгуг илә әлдә едилән мүлк вә малы, пулу вә гызылы фани, кечичи вә мүвәггәти не'мәт адландырараг рәдд едир.

Гәнизадәнин истәр тә'лим вә тәрбијә, истәрсә дә мәктәб, мүәллим, шакирд, аилә, әмәк һаггындакы мүлаһизә вә мүһакимәләриндә биз бөјүк рус педагоглары Ушински вә Каменскинин дәрин тә'сирини һисс едирик. Дөврүнүн мүтәрәгги дүшүнчәли, габагчыл зијалыларындан олан әдиб, һеч шүбһәсиз, рус әдәбијјатыны үрәкдән севдији кими, рус педагожи фикринин инкишафыны да диггәт вә марагла изләмиш вә рус педагогларынын әсәрләрини охумуш, өјрәнмишдир.

«Мүәллимләр ифтихары»нын диггәтәлајиг чәһәтләриндән бири дә одур ки, бу әсәр вәтәнә, халга дәрин мәһәббәт руһу илә јазылмышдыр. Буну биз әсәрин бүтүн бәдии үнсүрләриндә көрә биләрик.

Гәнизадә халгын керилијиндән, чәһаләт вә наданлығындан шикајәтләниб вә ја ондан һәзәр едиб руһдан дүшән, үмидсизлијә гапылыб кәләчәјә мистик көзлә бахан јазычылардан олмамышдыр. Онда халгымызын фитри исте'дадына, онун зәка вә бачарығына, интеллектуал габилијјәтинә мөһкәм бир инам олмушдур. Онун фикринчә, «бәни-нөв'и бәшәрә мәхсус һәр гисм хәвас вә әхлаг вар исә һамысы бизим милләтдә парлаг мөвчуддур...» (сәһ. 23).

Әдиб, бизим халгымызда һүммәт дә, гејрәт дә, дәјанәт дә, сәхавәт вә шүчаәт дә вардыр. Лакин тәәссүф ки, бу јүксәк бәшәри мејлләрин ашкара чыхыб парламасы, гүввәт вә гүдрәт кәсб етмәси үчүн мүнасиб шәраит јохдур— дејир.

Бу шәраит нәдән ибарәтдир? Бу шәраити ким јаратмалы, нечә јаратмалыдыр? Бу суаллара әдибин анчаг бирчә чавабы вардыр: дөврүн бүтүн тәнгиди реалистләри кими, Гәнизадәјә дә белә кәлир ки, халгын ајылмасы, ајаға галхмасы, ирәли кетмәси, азад вә хошбәхт олмасы үчүн анчаг ону маарифләндирмәк, онун үчүн мәктәб ачмаг кифајәтдир. Бу, өз-өзлүјүндә сонрадан халгын ајаға галхмасы үчүн лазым олан бүтүн шәраити јарадачагдыр.

С. М. Гәнизадә әсәриндә бәдии әдәбијјат, онун идракы вә тәрбијәви әһәмијјәти, инсан гәлбинә вә һиссинә тә'сири һаггында данышмағы да унутмамыш вә бу хүсусда бир сыра гијмәтли вә диггәтәлајиг мүлаһизәләр ирәли сүрмүшдүр.

М. Ф. Ахундов реалист мәктәбинин мүсбәт вә нәчиб ән'әнәләрини давам етдирмәјә чалышан Гәнизадә дә өз мүасирләри вә гәләм достлары Һ. Б. Зәрдаби, Н. Б. Вәзиров, Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә кими әдәбијјата реализм чәбһәсиндән јанашмыш, онун гаршысында бир чох чидди тәләбләр гојмушдур.

О, әдәбијјата адамларын һиссини вә шүуруну тәрбијә едән, онларда јүксәк инсани кејфијјәтләр јарадан, онлара доғру јол көстәрән гүввәтли бир тә'сир вә тәрбијә васитәси кими бахмышдыр.

Гәнизадә охучунун руһуна вә гәлбинә нүфуз етмәк, онун дујғу вә дүшүнчәләринә һаким олмаг, ону өз архасынча апармаг истәјән јазычыдан һәр шејдән әввәл јарадычылыг зәкасы, јазмаг мәһарәти тәләб етмишдир. Әдибә көрә, бу хүсусијјәтләрә малик олмајан јазычы јазычы дејил вә онун әсәрләри истәр-истәмәз «тараггатуруглу әлфазы бир вәзни-муәјјәнәдә нәзмә чәкиб ахырына гафијә вермәкдән вә мәһбублары гејри ваге сүфат илә тә'риф етмәкдән вә баһары вә хәзаны гејри-тәбии тәшбиһат илә вәсф етмәк»дән ибарәт олуб галачагдыр.

Бу чәһәтдән һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, Гәнизадә өз гәһрәманынын дили илә дөврүнүн бүтүн гәләм саһибләринә мүрачиәт едиб: «Һәркәһ јазычылыға һаггын варса—јаз. Амма ағзына кәләни јазма»—дејир.

Мүәллиф јазычылара әввәлчә һәјаты, халгы, халгын мәишәтини, әһвали-руһијјәсини, адәт вә ән'әнәләрини дәриндән, һәртәрәфли өјрәнәндән сонра гәләми әлә алмағы төвсијә едир.

Әдиб јазычыны тәбибә бәнзәдир. Тәбиб хәстәнин дәрдини, онун нахошлуғунун илләтини билмәдән она ресепт јаза билмәдији кими, јазычы да халгын һәјат вә мәишә-

тини, чәмиҹјәтин еһтијач вә тәләбатыны билмәдән, онун нәбзини тутмадан әсәр јаза билмәз. Фәрасәтсиз вә күт јазычынын әсәр јазмасы, илләти тәһгиг етмәдән хәстәјә «нүсхә» јазыб ону өлдүрән фәрсиз вә јекәбаш һәкимә бәнзәјир.

Бәдии әсәр халгын гәлбинә вә зеһнинә о заман јол тапар, ону о вахт руһландырыб нәчиб һәрәкәтләрә вә јүксәк бәшәри әмәлләрә тәшвиг едә биләр ки, о, үрәкдән, илһамла, «тәб'и—шаиранә» илә јазылмыш олсун. Битәб шәхс «әфсанә үчүн гәләм чыртса тәшбиһән кағызын гәлбин јарыб мүрәккәбин ганыны төкән кимидир... Илләтин тәһгиги үчүн, елм вә нүсхәнин јазылмасы үчүн һүнәр лазым олан кими, мүсәннифлик иддиасы едән шәхс үчүн дә... гүввејитәб вә сүр'әти-фәһм лазымдыр» (сәһ. 24).

Шејда бәј әдәбијјат аләминә бош әллә кәлән, «булағыг суда балыг овламағы хошлајан» һавапәрәст јазычылары Һатәмтајын оғлуна бәнзәдир. О, бу әгидәдир ки, белә адамлар әкәр долајы јоллар вә васитәләрдән истифадә едиб әдәбијјатда өзләринә мүәјјән заман мүәјјән ад газанмаға вә мөвге тутмаға мүвәффәг олурларса да бунун ахыры јохдур. «Беләләри тарихи-әдәбијјатда чох зикр олунубдур, лакин агибәтләри нечә олубдур—мә'лумдур!..» (сәһ. 24).

Гәнизадәнин әдәбијјата бахышында, еләчә дә јазычыја гаршы ирәли сүрдүјү тәләбләрдә биз бөјүк мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун вә XIX әср рус ингилабчы демократларындан Белинскинин, Чернышевскинин тәнгиди көрүшләринин тә'сирини һисс едирик. Буну биз онун хүсусилә реализм, һәјатилик, мүасирлик һаггындакы фикирләриндә ајдын көрүрүк.

Әдиб бәдии јарадычылыгда реализми ән дүрүст, ән сәмәрәли бир үсул һесаб едир вә дөврүнүн бүтүн гәләм саһибләрини бу јолла кетмәјә чағырыр. О дејир: «...Мүсәнниф нәггашлар кими һәр бир шеји өз рәнк вә сурәтиндә тәсвирә кәтирмәлидир». О өз әсәрләри илә адамларда хошбәхт һәјат вә ишыглы кәләчәк идеалы јаратмалы, онлары һәрәкәтә, фәалијјәтә, мүбаризәјә руһландырмалыдыр. Гәнизадә дөврүн актуал мәсәләләринә јандан бахан, ујдурма мөвзулар далынча гачан, реал варлығы сахталашдыран вә бајағылашдыран башабәла јазычылары әлә салараг ачы-ачы күлүр.

Шејда бәј әсәрдә ахыра кими чәмијјәт һәјатынын мүхтәлиф саһәләри һаггында ағыллы мүһакимәләр јүрүдән, дәрин фикирләр сөјләјән, һакиманә мүлаһизәләр ирәли сүрән, гәти һөкмләр верән бир сурәт кими чыхыш едир. Әдиб һәр јердә онун фикир вә мүлаһизәләри илә разылашдығыны, онун тәрәфиндә дурдуғуну, ону мүдафиә етдијини билдирир.

Анчаг тәәссүф ки, биз Шејда бәји әсәрин һеч бир јериндә иш мәгамында, һәрәкәт вә фәалијјәтдә көрмүрүк. Мүәллиф јүксәк арзулар, нәчиб мәгсәдләр чарчысы олан бу кәнчи һеч бир јердә һәјатла үз-үзә кәтирмир. Ону сынагдан кечирмир, имтаһандан чыхармыр. Буна көрә дә Шејда бәјин өз әгидә вә мәсләкинә нә гәдәр садиг олдуғу, өз мәгсәд вә гајәләринин доғрулуғуна вә реаллығына нә дәрәчәдә инандығы, бунлары һәјата кечирмәк үчүн нә кими јоллар сечдији ахыра гәдәр бизим үчүн гаранлыг галыр. О, ахыра гәдәр бизә дөрд дивар арасында, һәјатдан, чәмијјәтдән тәчрид олунмуш һалда көстәрилир. Әдиб ону һеч бир јердә дар аилә шәраитиндән кәнара чыхармаг тәшәббүсү көстәрмир, онун әтрафында һеч бир драматик мүнагишә јаратмыр, ону манеәләрлә тоггушдурмур, чәтинликләрлә үз-үзә кәтирмир.

Мүәллифин һәр јердә онун һаггында өзүнүн данышмасы, изаһат вермәси, мүһакимә јүрүтмәси, бә'зән исә ачыгдан-ачыға әһвалата мүдахилә етмәси әсәрин бәдии тә'сир гүввәсини мүәјјән дәрәчдә азалтмыш, она риторик характер вермиш, ону автобиографик әсәрә, мемуара, хатирәјә јахынлашдырмышдыр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Шејда бәј зиддијјәтли бир сурәтдир. О да Фәхрәддин кими («Мүсибәти-Фәхрәддин») бир тәрәфдән јенилијә мејл көстәрир, мүтәрәгги фикирләр сөјләјир, һәјатын гаршыја гојдуғу тәләбләрә чаваб вермәк истәјир, ишыға чан атыр, о бири тәрәфдән исә әлини аллаһын дәркаһындан чәкмир, «худаја», «худаванда», «пәрвәрдикара» сөзләриндә өзүнә тәскинлик тапыр.

Шејда бәј көрүлән бүтүн «намүнасиб», «намәрбут» ишләр үчүн адамлары төвбә вә истиғфар етмәјә чағырыр. О, бу фикирдәдир ки, «һәр бир үрәк накүварлығынын мүаличәси мәһз дуа вә истиғфар дәвасына мүнһәсирдир».

Инсанда олан көзәл сифәтләрин һамысы, Шејда бәјә көрә, аллаһа бағлыдыр. О дејир: «Сәхавәт, шучаәт, дәјанәт вә һакәза, гејри сүфати-мәмдуһә, әхлаги-һәсәнә һамысы аллаһ тәаланын не'мәт вә ә'таларыдыр» (сәһ. 12).

Көрүндүјү кими, Шејда бәј өзүндә көһнәликлә јениличи, тәрәггипәрвәрлик мејли илә мүсәлманлыг әһвалируһијјәсини бирләшдирмишдир.

□□□

«Мүәллимләр ифтихары»нда биз әсас гәһрәманла јанашы бир сыра епизодик сурәтләрә дә раст кәлирик. Бунлара мисал олараг Шејда бәјин гардашы гызы Диләфрузу, бачысы оғлу Ағабәһрамы, анасы Фатма ханымы, бачысы Никар ханымы, мәктәб хидмәтчиси Бәшири көстәрә биләрик.

Шејда бәј кими, бу сурәтләри дә биз ишдә, һәрәкәтдә, фәалијјәтдә көрмүрүк. Әдиб бизи онларла гијабән таныш едир; онлар һаггында өзү данышыр, өзү мә'лумат верир, онлары өзү сәчијјәләндирир.

Диләфруз сурәтинә Гәнизадә хүсуси бир мәһәббәтлә јанашмыш, онун тәсвириндә өз бәдии бојаларыны әсиркәмәмишдир. Әдибин бу сурәтә рәғбәти әсәрин бүтүн бәдии компонентләриндә өзүнү һисс етдирир.

Галан епизодик сурәтләр әсәрин баш гәһрәманы Шејда бәјлә јахындан бағланмамышдыр. Бунларын өз араларында да биз јахын әлагә көрмүрүк. Шүбһәсиз, мүәллиф бунлары бир-бирилә вә әсас гәһрәманла гаршылыглы бағлылыг вә асылылыг шәраитиндә вермиш олса иди, мүсбәт гәһрәманын дахили аләми даһа дәриндән ачылмыш оларды. Бу исә өз нөвбәсиндә һәм Шејда бәјин өзүнүн вә һәм дә икинчи дәрәчәли сурәтләрин даһа күчлү, даһа дәрин емосионал, бәдии тә'сир бағышламасына сәбәб оларды.

Әсәрин сүжети кими, композисијасы да садә вә бәситдир. Һадисәләр башладығы нөгтәдән ахыра гәдәр ваһид бир хәтт үзрә инкишаф едир. Мүәллиф һеч бир јердә композисија хәттини гошалашдырмыр, чыхыша, гејдә, һашијәјә мүрачиәт етмир, әһвалатын тәбии кедишинин истигамәтини позмур.

«Мүәллимләр ифтихары»нда һадисәләр елә гурулмушдур ки, биз әсәрин башланғычындан та ахырына гәдәр мүәллифи ајдын көрүрүк. Әсәрин бә'зи јерләриндә о, сөзү өз баш гәһрәманы Шејда бәјә верирсә дә, әсасән өзү данышыр, әһвалаты өзү өз дили илә нәгл едир, санки әлимиздән тутуб, бизи чәрәјан едән әһвалатын изи илә, сурәтин далынча апарыр. Бә'зи һалларда исә әдибин

ачыгдан-ачыға, һәтта өз ады илә һадисәләрә мүдахилә етдијини, әһвалатын чанлы иштиракчысы кими чыхыш етдијини көрүрүк.

«Мүәллимләр ифтихары»нын дили чох гәлиз вә мүрәккәбдир.

Әдибин дилиндә узун чүмләләр, мүрәккәб тәркибләр, чәтин анлашылан әрәб вә фарс кәлмәләри илә јанашы, бир чох архаик сөзләрә, көһнәлмиш ифадә вә ләфзләрә дә раст кәлирик. Мүәллиф һәр јердә өз ифадәләрини османлы дилинин тәләффүз тәрзинә јахынлашдырмаға чалышмышдыр (Кәлијорам, алыјорам, дүшүнијорам, кедәлим, јазалым, әвәт вә и. а.).

□□□

«Кәлинләр һәмајили» («Иффәт» вә јахуд «Әш'ари нәсријјә»)[1] «Мәктубати-Шејда бәј Ширвани»нин икинчи һиссәсидир. Бу әсәр «Мүәллимләр ифтихары»ндан аз сонра, биринчи дәфә 1900-чү илдә, икинчи дәфә исә 1912-чи илдә Бакыда, Губернија Идарәси мәтбәәсиндә чап олунмушдур.

Әсәрин биринчи һиссәсиндә олдуғу кими, бурада да баш гәһрәман Шејда бәјдир. Јазычы бурада Шејда бәјин кечмишиндән, кәнчлик илләриндә онун башына кәлән һадисәләрдән данышыр.

«Мүәллимләр ифтихары»нда өз бәдии нијјәтини охучуја мәктуб васитәсилә јетирән әдиб, бурада әсәринә хатирә, мемуар, сәјаһәтнамә характери вермишдир. «Кәлинләр һәмајили» өз үслубу, јазылыш тәрзи вә композисијасы илә Һачы Зејналабдын Марағајинин мәшһур «Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј»,[2] Ә. Һагвердијевин «Моза-

[1] Әсәрин илк нәшринин титул сәһифәсиндә әрәб әлифбасы илә ашағыдакы сәтирләр јазылмышдыр: «Мәктубати-Шејда бәј Ширвани», икинчи чүзв, «Кәлинләр һәмајили» («Иффәт» вә јахуд «Әш'ари нәсријјә»), әсәр: *С. М. Гәнизадә.* «Бадкубәдән Бухараја сәјаһәтнамәдир», фи 9. Зүлгәдәјүлһәрам 1317, мүтабиг 27 феврал 1900, Бадкубә; Баку, Типография Губернского Правления, 1900.

[2] Фарс дилиндә јазылмыш, үч чилддән ибарәт олан бу әсәр Кәрбәлаји Вәли Микајылов тәрәфиндән Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едиләрәк 1911-чи илдә һиссә-һиссә (сәккиз һиссә) Бакыда, Оручов гардашларынын електрик мәтбәәсиндә, ајрыча китабча шәклиндә чап едилмишдир. Сәккиз һиссәнин һамысы бирликдә әсәрин биринчи чилдини тәшкил едир.

ланбәјин сәјаһәтнамәси»[1] вә «Чәһәннәм мәктублары»[2], XVIII әсрин мәшһур рус јазычысы А. Н. Радишшевин «Сибир сәјаһәти гејдләри»[3] вә «Петербургдан Москваја сәјаһәт»[4] әсәрләрини хатырладыр. Бурада Шејда бәјин Бакыдан Бухараја сәјаһәти тәсвир олунур.

«Мүәллимләр ифтихары»нда дар вә мәһдуд аилә-мәишәт чәрчивәсиндә һәрәкәт едән вә фәалијјәт көстәрән Шејда бәј бурада нисбәтән кениш саһәјә чыхарылмышдыр.

«Мүәллимләр ифтихары»нда бизи Шејда бәјин маариф вә мәдәнијјәт, тә'лим вә тәрбијә, мәктәб вә мүәллим, мәтбуат вә әдәбијјат һаггындакы көрүшләри илә таныш едән әдиб, бурада онун ичтимаи мәсәләләрә—дөвләт гурулушуна, капиталист истисмарына, мүстәмләкә сијасәтинә, гадын азадлығына, халглар достлуғуна, буржуа әхлагына, дин вә милләт мәсәләсинә бахышы үзәриндә дајанмышдыр.

«Мүәллимләр ифтихары»нда һадисәләр башлыча олараг бир сурәт—әсәрин баш гәһрәманы Шејда бәј әтрафында дөвр етдији һалда, бурада әдиб онунла јанашы сәһнәјә Павел Петрович, Софија Михајловна, уста Погос, Һафизә, Катрина, Софи әми вә Аға Кәрбалајы кими бир сыра фәрдиләшдирилмиш, типикләшдирилмиш мараглы сурәтләр чыхармыш вә онлары вахтдан-вахта Шејда бәјлә гаршылашдырмышдыр.

Әсәр хырдача бир мәктубла башлајыр. Мәктубу Шејда бәј Диләфрузун үнванына јазмышдыр. Әсәрин биринчи һиссәсиндә олдуғу кими, бурада да о, тәәссүф вә пешманчылыг һиссилә гардашы гызына мүрачиәт едиб вә'динә әмәл етмәдији вә она гызыл һәмајил ала билмәдији үчүн ондан үзр истәјир. Шејда бәј гызыл һәмајил әвәзиндә «Кәлинләр һәмајили» ады илә гәләмә алдығы бу әсәри она һәдијјә етдијини сөјләјир вә ондан бу һәдијјәни гәбул етмәји хаһиш едир.

---

[1] *Ә. Һагвердијев.* «Мозаланбәјин сәјаһәтнамәси», Ушагкәнчнәшр, Бакы, 1961.

[2] *Ә. Һагвердијев.* «Чәһәннәм мәктублары», Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Азәрнәшр, 1957.

[3] *А. Н. Радишшев.* «Сибир сәјаһәти гејдләри». Сечилмиш әсәрләри, III чилд, СПБ, 1907.

[4] *А. Н. Радишшев.* «Петербургдан Москваја сәјаһәт» (редактәси вә кириш мәгаләси. Н. Павлов-Силванскинин вә П. Ф. Шеголјевиндир) СПБ, 1905.

Әсәрдә тәсвир едилән һадисәләр тәдричи јолла инкишаф едир, кетдикчә өз даирәсини кенишләндирир. Әввәлчә тәкчә Шејда бәјлә бағлы олдуғу һалда, сонрадан өз әтрафына јени вәг'әләр вә сурәтләр чәлб едир, дәринләшир, гүввәләр тәнасүбү дәјишир.

Әсәрин сүжетини шәрти олараг үч мәрһәләјә ајырмаг олар. Биринчи мәрһәлә Шејда бәјин сәјаһәтә башладығы илк моментләри—Бакы лиманындакы һадисәләри; икинчи мәрһәлә гәһрәманын дәниз сәфәрини вә бурада баш верән мачәраны; үчүнчү мәрһәлә исә Орта Асија—Түркмәнистан вә Бухара сәјаһәтини әһатә едир.

Әсәр Бакынын мәшһур «Гафгаз—Меркури» лиманынын тәсвири илә башлајыр.

Сүжет инкишафынын икинчи, даһа долғун вә һадисәләрлә зәнкин мәрһәләсини Шејда бәјин јолда Павел Петрович Иванов адлы бир рус мә'муру илә таныш олмасы вә достлашмасы, онун көзәл вә мәлаһәтли арвады Софија Михајловнаја мәһәббәт јетирмәси, филиповлар аиләсинә јахынлашмасы тәшкил едир. Бурада әсас јери Шејда бәјлә Софија Михајловна арасындакы мүнасибәтин тәсвири тутур.

Павел Петрович симасында өзүнә һәмфикир, һәмсөһбәт тапан Шејда бәј кәмидә бүтүн күнләрини онунла вә онун аиләси илә кечирир. Бу мүнасибәт онларын тәдричлә бир-биринә јахынлашмасына вә арада сәмими достлуг вә үнсијјәт јаранмасына сәбәб олур. Бу достлуг вә јахынлыг ејни заманда Шејда бәјин Софијаја јахынлашмасы үчүн дә мүнасиб шәраит јарадыр. Кәнч гадынын зәриф һәрәкәтләри, инчә давранышлары, руһохшајычы вә көнүловлајычы әдалары Шејда бәји валеһ едир. Онун бу көзәл гадына рәғбәти кетдикчә артыр. Нәһајәт, о, Софијаја үрәкдән вурулдуғуну һисс едир.

Анчаг Софија Шејда бәји узун мүддәт е'тинасызлыгла гаршылајыр, ону сајмыр, она јухарыдан бахыр. Бу, Шејда бәјин шәхсијјәтинә тохунур. О, өзүнү бу көзәл гыза бәјәндирмәк үчүн мүхтәлиф васитә вә јоллара әл атыр.

Шејда бәј анлајыр ки, Софија да она гаршы кәметинә вә диггәтсиз дејил, о, анчаг көзәллијинә күвәнәрәк хоша кәлмәк үчүн өзүнү гәсдән тәкәббүрлү апарыр. Шејда бәј Софијаја јахынлашыр, она гызғын бир сәмимијјәт вә меһрибанлыг көстәрир. Софија онунла дуруб-отурмаға, кәзиб доланмаға башлајыр. Шејда бәј јаранмыш вәзијјәтдән истифадә едиб өз мәһәббәтини она билдирир.

Өз тәбиәти е'тибары илә чох садәдил вә үрәјиачыг олан Павел Петрович, Шејда бәјлә Софијанын достлуғуна ади бир һадисә кими бахыр, о өз сәмимијјәт вә меһрибанлығы, садәлик вә үрәкачыглығы илә өзү дә һисс етмәдән бу достлуғун даһа да дәринләшмәсинә шәраит јарадыр. Шејда бәј бу вәзијјәтдән истифадә едиб Павелин көзү гаршысында Софија илә гол-гола кәзмәјә, онун отағына кәлиб-кәлмәјә, онунла күлүб зарафатлашмаға башлајыр.

Дәниз сәфәринин сон күнләриндә Шејда бәјлә Софијанын јахынлығы даһа да артыр. Софијанын өз кајутунда: «Инди мән сәнинкијәм»—дејиб һеч көзләнилмәдән Шејда бәјин бојнуна атылмасы ону тамамилә шашырыр вә чыхылмаз бир вәзијјәтә салыр. О, нә едәчәјини билмир. Бир тәрәфдән севдији гадынын она сон дәрәчә јахынлыг көстәрмәси, о бири тәрәфдән исә достлуг, сәдагәт, е'тибар һиссләри ону сарсыдыр. О ки, Софијанын әри Павел Петровичә сидг үрәкдән гардаш демишдир!.. О ки, өзүнү она мә'нәвијјатча јүксәк, намуслу вә гејрәтли бир «түрк оғлу» кими танытмышдыр. «Бәс инди нечә олсун? Әманәтә хәјанәт олармы? Јох, јох белә бидадлыг һаша Мәсиһ өвладындан[1] баш вермәз».

Шејда бәјин дахилиндә кедән амансыз чарпышма достлуг, сәдагәт, гардашлыг, е'тибар һиссләринин гәләбәси илә битир вә о, бир бәһанә илә, Софијаны бурахыб өз кајутуна гајыдыр.

Анчаг бунунла мәсәлә битмир, Софија өз нијјәти үзәриндә чох мөһкәм дајанмышдыр. О, Шејда бәјдән әл чәкмәк фикриндә дејилдир.

...Кәми Узунада лиманына чатыб синәсини искәләјә дајајыр. Бир чох сәрнишинләр кими Павел Петрович, Софија вә Шејда бәј дә Узунада барикаһыны сејр етмәк үчүн кәмидән јерә енирләр. Павел өз арвады илә истираһәт үчүн «Медвед» меһманханасына, Шејда бәј исә Узунада торпағыны кәзмәк үчүн гәсәбәјә кедир. Бир хејли кәзиб доландыгдан сонра «Гумтәпә диби» дејилән јерә кәлән Шејда бәј бурада уста Пагос адлы бир ермәни чәкмәчиси илә таныш олур.

Чәкмәчидән јерли шәраит, түркмәнләрин һәјат вә мәишәти, адәт вә ән'әнәләри һаггында мүфәссәл мә'лумат алан Шејда бәј Пагосла видалашыб керијә гајытмаг истәркән һеч көзләмәдији һалда Софија илә растлашыр.

Софијанын кәлишинә нәһајәт дәрәчәдә рәнчидә олан Шејда бәј начар галыб голуну онун голуна кечирир вә ону стансијаја кәтирир. Һәрчәнд Софијанын назы вә гәмзәси «онун гәлбинин телләрини мизраблајыб ону ешг одуна јандырыр», анчаг буна бахмајараг, Шејда бәј өзүндән чох архајындыр. О гәт етмишдир ки, дост, гардаш дедији, бир сүфрәдә чөрәк кәсдији вә е'тибарыны газандығы Павел Петровичә һеч бир вәчһ илә хәјанәт етмәјәчәкдир...

Онлар стансијаја чатыб вагона минирләр. Гатар нөвбәти дајаначаглардан бири олан «Көјтәпә» стансијасына чатыб дајаныр.

Кондуктор ахшам саат доггуза гәдәр бурада дајанацагларыны сәрнишинләрә билдирир. Шејда бәј Көјтәпә галасы илә таныш олмаг үчүн сүр'әтлә кејиниб вагондан енир вә галаја тәрәф јолланыр.

Бир гәдәр кәзиб доландыгдан сонра уча дәһнәләрин бириндә Павел Петровичин вә Софијанын сәси ешидилир. Шејда бәј дәрһал дәһнәдән дүшүб онларын јанына кәлир. Павел Петрович «түнд сәрхошлуг хумарында истираһәтә мөһтач икән» өзү кәзинтидән баш гачырыб Шејда бәјдән Софијаны өзү илә апармағы вә јахындакы түркмән гышлағы илә таныш етмәји хаһиш едир.

Шејда бәјин Павелин хаһишини јеринә јетирмәкдән башга чарәси галмыр. Анчаг о, өз һиссләрини чиловлајараг ағлыны вә ирадәсини итирмиш бу гадына ибрәтамиз бир әхлаг дәрси вермәји, ону хәјанәт јолундан һәмишәлик олараг дөндәрмәји гәрара алыр.

Голуну Шејда бәјин голуна кечирән Софија шух гәһгәһәләрлә ону Павелдән узаглашдырыб гумсал түркмән чөлүнүн тәнһа бир јеринә кәтирир...

Ахыра гәдәр өз гәрарына садиг галан вә бојнуна са-

---

[1] Әсәрдә Шејда бәјин дили илә С. М. Гәнизадәнин XVIII әсрин мәшһур шаири, Фүзули әдәби мәктәбинин давамчысы Аға Мәсиһ Ширванинин нәвәси олдуғу гејд олунур (бах: сәһ. 41).

Гәнизадәнин Аға Мәсиһлә гоһум олмасы әлбәттә мүмкүндүр. Анчаг әдибин Аға Мәсиһин нәвәси олмасы ағыласыған еһтимал дејилдир. Чүнки XX әсрин биринчи рүб'үндә јашајыб фәалијјәт көстәрән бир јазычы XVIII әсрдә јашајан јазычынын нәвәси ола билмәз. Аға Мәсиһ олса-олса Гәнизадәнин дөрдүнчү бабасы ола биләр. Буну мәшһур әдәбијјатшүнас вә тәнгидчи Ф. Көчәрли дә өз тәдгигатында гејд едир. Көчәрли јазыр: «Аға Мәсиһин нәслиндән инди дә Шамахыда вардыр. Белә ки, мөһтәрәм әдибимиз Султан Мәчид Гәнизадәнин мәрһум шаир дөрдүнчү бабасы һесаб олунур». «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары», I чилд, I һиссә, Бакы, 1925, сәһ. 498.

рылмыш Софијанын бүтүн тәклифләринә рәдд чавабы верән Шејда бәј, ону мәзәммәт етмәјә башлајыр, ирадәсизликдә, хәјанәтдә, е'тибарсызлыгда вә әхлаг позғунлуғунда тәгсирләндирир, она нәсиһәт верир, јол көстәрир.

Инчимәсин дејә Шејда бәј онун әлини тутуб: «Софија Михајловна! Е'тигад единиз ки, мәним һәрәкәтим вә мәним индики сөзләрим мәһз сәдагәт үстәдир вә бунларын нәтичәси сизин сәадәтинизә баис олачагдыр...»[1]

Шејда бәјин сөзләри сиври бир ох кими Софијанын гәлбини дәлир. О, өз һәрәкәтләриндән утанмыш вә хәчил бир һалда отурдуғу јердән галхыб һычгырыгла ағламаға башлајыр, еләә бил ки, «үрәјиндәки гәбаһәт никбәтин нәдамәт гәтрәләри илә јумаға истәјир. Софија тәәссүф вә пешманчылыг һиссилә һычгыра-һычгыра, ағлаја-ағлаја Шејда бәјдән үзр истәјир, ону хәјанәт вә рәзаләт јолундан вахтында дөндәрдији үчүн она тәшәккүр едир.

Шејда бәјлә Софија Михајловна арасындакы мәһәббәт мачәрасы бунунла битир. Шејда бәј ону әри Павел Петровичә тапшырыб, дәрин бир сәмимијјәт вә меһрибанлыгла онлардан ајрылыр вә Бухараја јола дүшүр...

□□□

Шејда бәјлә Софија арасындакы мәһәббәт мачәрасы әсәрдә әсас јер тутур. Анчаг бунунла јанашы, мүәллиф өз гәһрәманынын Павел Петрович, Николај Филипович, Катрина, Софи әми, Аға Кәрбәлајы вә уста Погосла сөһбәтләриндә, дин, милләт, чәһаләт, ичтимаи бәрабәрсизлик, гадын азадлығы, истисмар вә әсарәт һаггындакы мүһакимә вә мүлаһизәләринә дә кениш јер вермишдир.

«Кәлинләр һәмајили»ндә, «Мүәллимләр ифтихары»ндан фәргли олараг, Шејда бәј бизә даһа фәал, даһа чанлы вә һәјати көрүнүр. Онда бәдбинликдән, кускүнлүк вә тәркидүнјалыг әһвали-руһијјәсиндән әламәт белә јохдур. О, дүнјанын фанилијиндән данышмыр, јашамаг, чалышмаг, һәјатдан кам алмаг арзусу илә чырпыныр. О, адамлара јахынлашмагдан, чәмијјәтлә гајнајыб-гарышмагдан, күлүб-данышмагдан зөвг алыр. О, һәјат вә һадисәләрлә дәриндән марагланыр, онлара тәнгиди көзлә бахыр, онлардан тә'сирләнир, өзү дә онлара фәал тә'сир көстәрмәјә чалышыр.

«Мүәллимләр ифтихары»нда бизи башлыча олараг өзүнүн мaариф вә мәдәнијјәт, тә'лим вә тәрбијә, мәктәб вә мүәллим, елм вә әдәбијјат һаггындакы көрүшләри илә таныш едән мүәллиф, бурада һәјатын башга саһәләринә нәзәр салмыш, дөврүн бир чох ичтимаи-сијаси, әхлаги мәсәләләринә тохунараг, чәсарәтли фикирләр сөјләмишдир.

«Кәлинләр һәмајили»ндә биз Шејда бәји һәр шејдән әввәл бир вәтәнпәрвәр кими көрүрүк. Онун һәр бир сөзү, һәр һәрәкәти вәтәнини вә халгыны үрәкдән, дәрин мәһәббәтлә севдијини көстәрир. Хәјалында Азәрбајчан халгынын е'чазкар гәһрәманлыг харигәләрилә долу шанлы тарихинин сәһифәләрини вәрәгләдикчә, онун гәлби милли гүрур һисси илә долур. Чошгун Хәзәри, Гыз галасыны,[1] Шәһри-Сәбаны,[2] Гара шәһәри, Бибиһејбәти, Зығ бурнуну хатырладыгча өтән күнләр, доғма халгын зәнкин мәдәнијјәти вә әдәбијјаты, шәһәр вә галалары, бүрч вә истеһкамлары, бабәкләри вә чаванширләри, низами вә фүзулиләри, беһзад вә әчәмиләри Шејда бәјин хәјалында чанланыр.

Анчаг вәтән торпағынын кечмиш шөһрәти илә онун сонракы мискин вә завaллы вәзијјәтини мүгајисә етдикчә, онун гәлби дәрин һүзн вә кәдәр, тәәссүф вә пешманчылыг һисси илә долур. О, кечмишә бахыб вәтәнин сонракы күнләринә ағлајыр.

Нә үчүн белә олду? «Нијә тале чәннәт мисаллы» бу өлкәдән үз дөндәрди? Нијә фәләк онун гәһрәман халгына кәч бахмаға башлады? Түкәнмәз дөвләт вә сәрвәт, истe'-

---

[1] *С. М. Гәнизадә.* «Кәлинләр һәмајили», Сечилмиш әсәрләри, Азәрнәшр, 1965, сәһ. 90.
Бурада верилмиш бүтүн ситатлар бу нәшрдән алынмышдыр.

[1] Мүәллиф гәдим мәдәнијјәтимизин бу гијмәтли абидәси һаггында бизә ашағыдакы мә'луматы верир: «Дәрја кәнарындакы «Гыз гәл'әси» адланан бүрч рәвајәтлә Искәндәр Зүлгернеји тә'миратындандыр. Амма заһири көркәминдән гәдим олмасы чәндан көрүнмәдикдә Искәндәр заманында тә'мир олунмасыны әгл бавәр етмир... Нәгл едәрләр ки, «Бадкубә әмирләриндән бириси өз кәримәсилә фәзиһәтли фе'лә мүртәкиб олмаг истәдикдә мискин сәбијјә атасынын белә набекарлығындан еһтизара кәлиб һәмин зикр олунан бүрчдән өзүнү дәнизә салмыш. Кўја инди о чәһәтә «Гыз гәл'әси» адланыр» (сәһ. 11—12).

[2] Әдибә көрә, ады тарихи сәнәдләрдә чох тез-тез чәкилән «Шәһри-Сәба» күја индики Бакыдан ибарәт имиш. Һал-һазырда Бајыл бурнунун гаршысында су ичиндә көрүнән харабалар күја «Шәһри-Сәба»дан галма әламәтләрдир (бах, сәһ. 10).

дад вә зәка, гүдрәт вә бачарыг саһиби олан бу халг нә үчүн мискин вә заваллы бир һала галды? Нә үчүн, о, ја- рыач, јарычылпаг бир һәјат кечирир? Нә үчүн онун елм вә мәдәнијјәти јохдур, чәһаләт вә наданлыг батаглығында боғулур?

Бир-биринин ардынча Шејда бәјин бејнинә һүчум едән бу суаллара о, бирдән-бирә чаваб тапа билмир. О анчаг бир шеји јахшы баша дүшүр ки, өлкәнин вар-дөвләти, сәрвәт вә не'мәти онун өз әлиндә дејилдир. Бу дөвләт халга һејван нәзәри илә бахан истисмарчылар әлиндә, өлкәни чапыб-талајан «чағрылмамыш гонаглар»—импе- риалист саһибкарлар әлиндәдир. Бакынын бүтүн фабрик вә заводлары, сәнаје мүәссисәләри вә онлары һәрәкәтә кәтирән ишчи гүввәси өлкәнин рифаһ вә сәадәти үчүн де- јил, јаделли империалист гәсбкарлар үчүн, ротшилдләр, вишаулар, нобелләр үчүн, онларын варланмасы вә ејш- ишрәти үчүн, капиталист өлкәләриндә чәннәт мисаллы имарәтләрин тикилмәси үчүн ишләјир. Бу, әдибә ичтимаи бир фачиә кими көрүнүр. О, зәли кими өлкәнин ганыны сүмүрүб апаран, онун учуз ишчи гүввәсиндән истифадә едиб һарунлашмыш «дурбин көзлү фирәнкиләри» лә'нәт вә нифрәтлә дамғалајыр, халгы сајыг олмаға, өз дөвләт вә не'мәтинин гәдрини билмәјә, она саһиб олмаға ча- ғырыр.

Шејда бәј харичи капиталистләрлә әлбир һәрәкәт едән вә фәһләнин вәһши истисмары һесабына варланан јерли буржуазијаны да унутмур вә јери кәлдикчә онун да вәһ- ши тәбиәтини үзүнә чырпыб рүсвај едир.

Зәһмәткеш халгын, фәһлә синфинин јохсуллуг вә сә- фаләти, ачлыг вә фәлакәти Шејда бәјин гәлбиндә дәрин бир вәтәндашлыг кәдәри вә һүзнү доғурур. Шејда бәј бир тикә чөрәк үчүн күнләр, һәфтәләр, ајларла күчәләрдә, дәмирјолу вағзалларында, кәми искәләләриндә авара-сәр- кәрдан кәзиб-долланан, өзүнә иш тапа билмәјән, һамбал- лыг етмәјә, јүк дашымаға, варлылара нөкәрчилик етмәјә, алчалмаға, тәһгир олунмаға мәчбур олан фәһләләрин мүдафиәчиси кими чыхыш едәрәк «түркмән әмәләләрини, ермәни вә рус фәһләләрини, Анадолу гачгынларыны, өз арвад-ушаглары илә дивар дибләриндә, јувасы дағылмыш хәзан гушлары кими мәһзун вә әфсәрдә бир һалда ағла- шан Иран мүһачирләрини башыбош, чибидолу, вичданы

гурумуш түфејлиләри көстәриб дејир: «Ај евиниз јыхыл- сын. Бир бахыныз... Көрүрсүнүзмү? Әкәр сизләрдә һагг тәрәфә һимајәт варса, кәлиниз иттифаг илә әл-әлә вериб кедәлим вә нерәдә олса мәзлумларын һаггын иддиа едә- лим» (сәһ. 59).

Доғрудур, вәһши истисмарын вә варланма еһтирасы- нын күнаһсыз гурбанлары олан зәһмәткеш тәбәгәнин ағыр вә дөзүлмәз вәзијјәти Шејда бәјдә ичтимаи әдаләт- сизлијә вә бәрабәрсизлијә гаршы һиддәт вә гәзәб доғурур. Анчаг «Мүәллимләр ифтихары»нда олдуғу кими, бурада да Шејда бәј өз дүнјакөрүшүнүн тарихән мәһдудлуғу вә зиддијјәти үзүндән әтрафында баш верән һадисәләрин маһијјәтинә дәриндән баха билмир. О, варлыларла јох- сулларын, тохларла ачларын, һакимләрлә мәһкумларын, ағаларла нөкәрләрин мадди вә һүгугу бәрабәрсизлијинин синфи-ичтимаи көкләрини көрмүр. О, чәмијјәтин ики бир-биринә зидд вә дүшмән синфә бөлүндүјүнү, бу синиф- ләр арасында амансыз мүбаризә кетдијини дәрк едә бил- мир, мәзлумларын һаггыны тәләб етмәк үчүн кимләрлә иттифаг едиб әл-әлә вермәји, кимә гаршы мүбаризә апар- мағы билмир. Бә'зән Шејда бәј һәтта ичтимаи бәрабәр- сизлијин сәбәбини инсан тәбиәтинин өзүндә, «хилгәтдә», «гәзаву-гәдәрдә» көрүр: «Затән гәза өзү белә гәдәрләмиш ки, әкәр бәндә ишләмәсә хачә ишрәт едәмәз» (сәһ. 33).

«Мүәллимләр ифтихар»ында олдуғу кими, «Кәлинләр һәмајили»ндә дә Шејда бәј доғма халгыны зүлмәтдән гуртармаг үчүн тә'чили тәдбирләр вә чарәләр дүшүнмәк- дән ачиз олдуғуну, буна көрә дә гәһәриндән боғулмаг вә ағламаг дәрәчәсинә кәлдијини билдирир.

Өлкәни бүрүјән кәсиф зүлмәт бә'зән Шејда бәји тама- милә руһдан салыб үмидсизлијә атыр. Она белә кәлир ки, бу «хәстәлик»дән милләти анчаг гуру чағырыш, нәсиһәт, өјүд вә моизә гуртара биләр. Бу һалда о, үзүнү халга тутуб: «Бәсдир гәфләт јухусунда јатдығыныз, ајаға галх- маг заманы кәлмишдир», «елм охујун, мәктәбә кәлин, өзүнүзү рүсвај етмәјин, мә'рифәт кәсб един»—дејә мүра- чиәт едир.

Бә'зән исә мүәллиф үсјанкарлыгла сәсини учалдыб халгын көзүнү бағлајан, ону зүлмәтдә сахлајан манеә вә әнкәлләрә гаршы сатирик күлүш, ачы истеһза, тиканлы кинајә илә «һүчума кечир», халгын бејнини мөвһумат вә хурафатла долдуран руһаниләрин—молла вә ахундларын,

софи вә шејхләрин, дәрвиш вә чиндарларын, мәшәди вә кәрбәлајыларын рәзәләтини онларын үзүнә чырпыб маскаларыны јыртыр.

□□□

Шејда бәј дини ихтилафлара, мәзһәб вә тәригәт чәкишмәләринә дүшмән олдуғу кими, милли тәәссүбкешлијә, милләтпәрәстлијә дә ејни дәрәчәдә дүшмәндир. О, әсәр боју бир милләти башга милләтдән үстүн тутан вә ја ону башга милләтләрә гаршы гојан, јахуд да өз милләтини севиб башга милләтләрә дүшманчилик һисси бәсләјән адамлардан икраһ һиссилә данышыр, онларын тәкчә өз милләтләринә дејил, бүтүн милләтләрә, бүтүн халглара, бүтүн бәшәријјәтә дүшмән олдугларыны көстәрир.

Буржуа-капиталист мүнасибәтләринин кетдикчә артыб күчләндији «худбинлик әсриндә» бу мәнһус дујғунун чанландығыны, бүтүн нәчиб һиссләри, јүксәк бәшәри дујғулары зәһәрләдијини Шејда бәј тәәссүфлә гејд едир. Бунун ичтимаи вә сијаси көкләрини мүәјјән едә билмәдији үчүн Шејда бәј буну «тәрбијәнин нагислијиндән вә насәваблығындан нәш'әт едән» бир һисс кими гијмәтләндирир. Шејда бәј милли мәһдудијјәт дујғусуна, милләтпәрәстлијә инсанпәрвәрлији, јүксәк вә нәчиб бәшәри һиссләри гаршы гојур.

Милләтчилик тирјәки әкәр авамын вә елмдән, маарифдән узаг адамларын бејнини мәст етмишдирсә, бу, әдибә көрә о гәдәр дә горхулу дејилдир. Чүнки инандырмаг, баша салмаг, тәлгин етмәк јолу илә бәлкә дә тәдричлә бу адамлары һагг јолуна чәкмәк олар. Анчаг әсил мүсибәт бу хәстәлијә елмли, савадлы, өзүнү зијалы адландыран адамларын тутулмасыдыр. Белә адамлары јазычы кәскин гылынчлы гәддар бир гатилә бәнзәдир.

Инсанлары бу мүтилик хәстәлијиндән хилас етмәји, милли тәәссүбкешлик, милли мәһдудијјәт вә милләтпәрәстлик кими рәзил дујғулары онларын башындан чыхармағы Гәнизадә дөврүн ән зәрури, ән тә'хирәсалынмаз вәзифәләриндән бири һесаб едир.

Мүәллиф чанлы вә инандырычы һәјати фактлар вә дәлилләрлә көстәрир ки, милли мәһдудијјәт, милли тәәссүбкешлик инсан гәлбини, инсан шүуруну зәһәрләмәклә галмајараг, ону бәд әмәлләрә, ганлы чинајәтләрә сөвг едир, чәмијјәти дахилдән дағыдыр.

Шејда бәјин бүтүн халглара милли мәнсубијјәтләриндән асылы олмајараг дост, гардаш кими јанашмасыны, онларын һамысына ејни көзлә бахмасыны биз онун өз сәфәриндә таныш олдуғу ермәни, рус, түркмән достлары илә мүнасибәтиндә ајдын көрүрүк.

Сәфәринин һәлә илк саатларында кәмидә раст олдуғу зијалы рус аиләси Иванов вә филиповларла таныш олан Шејда бәј өз сәмимијјәт вә меһрибанчылығы илә онлары дәрһал өзүнә чәлб едир, јени танышларыны доғма гардаш вә бачы адландыраараг, ахыра гәдәр өз сәдагәтини сүбут едир, достларынын рус, түркмән халгынын һәјат вә маишәти, милли адәт вә ән'әнәләри һаггындакы мараглы сөһбәтләрини диггәтлә динләјир вә өз нөвбәсиндә өзү дә Азәрбајчан халгынын һәјаты, милли хүсусијјәтләри, гадын вә гызларымызын чәмијјәтдәки вә аиләдәки мөвгеји, кишиләрә мүнасибәти һаггында онлара кениш вә әтрафлы мә'лумат верир.

Шејда бәјин «Узунада» базарында раст кәлдији ермәни чәкмәчиси уста Погосла танышлығы вә достлуғу бу чәһәтдән даһа характерикдир. Шејда бәј гыса бир мүддәт әрзиндә көрүшдүјү бу адамы һәр јердә «динајры гардаш» адландырыр, она чан дејиб чан ешидир.

Шејда бәј јолузуну достларына вә танышларына түркмән халгынын һәјаты илә сон дәрәчә марагландығыны, сәјаһәтә мәһз бу мәгсәдлә чыхдығыны сөјләјир, онлардан түркмәнләрин милли ән'әнәләри һаггында мә'лумат топлајыр, бу халгын мәдәни керилијинә тәәссүф етдијини билдирир. Шејда бәј, Орта Асијанын бүтүн бөјүк вә кичик дәмирјол дајаначагларында, гәсәбәләриндә, јашајыш мәнтәгәләриндә, тарихи јерләриндә гатардан ениб бу јерләри марагла сејр едир, јерли әһали илә дост олур, гардашлашыр, халгын адәтләринә, кејиминә, дavранышына, күзәранына, пешәсинә, әл сәнәтинә, хүсусилә халча тохујан түркмән гызларынын мәһарәтинә һејранлыг көстәрир вә онлара бәхшишләр верир.

Гәнизадә әсәриндә өз гәһрәманынын дили илә тәкчә түркмән халгына дејил, үмумијјәтлә о заман чаризмин әсарәти алтында инләјән бүтүн кичик милләтләрә вә халглара дәрин рәғбәт вә мәһәббәт һисси ифадә едир. Доғрудур, әсәрдә чар әсарәтинә гаршы е'тираз мотиви һисс олунмур. Анчаг бә'зи сәһнәләр, заһирән өтәри көрүнән бә'зи ишарәләр вә үстүөртүлү ејһамлар чар инзибатчыларынын јерли әһалијә тутдуғу амансыз диваны, тәһгира-

миз вә гејри-инсани мүнасибәти бүтүн ајдынлығы илә көзүмүз гаршысында чанландырыр. Објектив тәсвир үсулу охучуда тәбии олараг милли әсарәтә вә мүстәмләкәчилик сијасәтинә гаршы дәрин гәзәб вә нифрәт ојадыр.

Әсәрин бир јериндә јазычы Бухара јолундакы стансијаларын биринин тәсвирини верир: «...Гатарын дајанмасындан истифадә едән сәрнишинләрин һамысы шәһәри сејр етмәк үчүн јерә енмишләр. Стансијада бөјүк бир гәләбәлик вардыр, ајаг басмаға јер јохдур. Бу гәләбәлик ичәрисиндә сәрт аддымларла о баш-бу баша һәрләнән һәрби кејимли, әли гамчылы дәмирјол мә'мурлары, солдат вә жандармлар сада кејимли адамлары, «гарапапаглары», «азијат». «мухаммадан» (мәһәммәдиләр), «татар» сөзләрилә тәһгир едир, каһ бир јана, каһ да о бири јана говуб «пакизәләрдән» ајырмаға вә стансијанын учгар јерләринә говмаға чалышырлар. «Ағыр мафрашлар алтында... саға-сола вурнухдуглары әснадә жандарм солдатлары гәһрлә бунларын јолун кәсдириб:—«Мухаммадан о тәрәфә»—дејә һајгырырлар. Һәмин «мухаммадан»лар чүмләсиндә мәним «гејрәтли» Кәрбәлајым абы чадраја бағланмыш чит јорғаны чијнинә салыб... бизим вагона чыхмаг истәдикдә «дилбилмәз» солдат өз дили илә ики дәфә она һајхырыбан сонра, ах филан... филан... дејәрәк ики јағлыча дүртмә Кәрбәлајынын тәзәчә гырхылмыш һалпејсәринә јамады. Галанлар буну көрүб шашырмыш да о јан-бу јана гачышмаға башладылар». (сәһ. 68).

Гәнизадә, шуүру шовинизм тирјәки илә зәһәрләнмиш, өзүнә һаким, өзкәләрә мәһкум, өзүнә аға, башгаларына нөкәр, гул, көлә нәзәри илә бахан вә јерли әһалинин адәт вә ән'әнәләрини, милли хүсусијјәтләрини, јашајыш тәрзини әлә салыб күлән чар мә'мурларыны вә зијалыларыны да чар жандармларындан, күтбејин вә јекәбаш инзибатчылардан ајырмыр вә јери кәлдикчә онлары да ифша едиб дамғалајыр.

Кәмидә таныш вә дост олдуғу рус таможна мә'муру Павел Петрович она: «Шәхсән сиз Шејда бәј Мәсиһзадә өз һәрәминизлә нә јол илә рәфтар едәрдиниз вә ја едәчәксиниз»—дејә суал вердикдә онун арвады сөһбәтә гарышараг Шејда бәјин мәсхәрәјә гојуб гәһгәһә илә күлмәјә башлајыр: «А... Шејда бәј... Шејда бәј... һәлә сизи јахшыча тутмушам; Павлуша илә данышдығыныз сөһбәтләрин һамысын ешидирдим. Инди сөјләјиниз көрүм ки, сиз өз ханымынызла нечә рәфтар едәчәксиниз?.. Јохса сизин

хатун мејмун кими гырмызы туман, гырмызы чадра... ха, ха, ха, ха... јәгин ки, адам көрәндә гачыб кизләнәчәк... фуф, фуф, фуф...» (сәһ. 78).

Әсәрин башга бир јериндә Шејда бәј Софијаја Лермонтовун «Демон» поемасындан бир парча охујаркән о, јенә дә өз чаһиллијини вә јерли милләтләрә олан тәһгирамиз мүнасибәтини бүрузә верәрәк гәһгәһә илә күлүб: «Јох әфәндим!.. Бу мәзмунда кәлам вә бу сүзишдә ше'р татар шуәрасында һәркиз ола билмәз»—дејир (сәһ. 49).

Шејда бәј бу мутәәссиб вә дар дүшүнчәли ханымын вә онун әринин мәсхәрәләринә әввәлчә тәмкинлә дөзәрәк, онлары өз истеһзалы сукуту илә сарсыдыр, сонра исә ағыллы дәлилләр вә тутарлы мисалларла онларын јерли халглара вә милләтләрә олан бахышынын чүрүклүјүнү вә јарамазлығыны сүбут едир.

□□□

Гәнизадә әсәриндә гәһрәманынын дили илә чәмијјәти дахилдән позан, адамларын гәлбини вә шүуруну зәһәрләјән бир мәсәләјә дә тохунмушдур ки, о да бу дөврдә пул һәвәси, вар-дөвләтә олан вәһши вә јыртычы еһтирасдыр.

Јазычы көстәрир ки, онун јашадығы дөврдә чәмијјәтдә елә бир вәзијјәт јаранмышдыр ки, пул күчүнә һәр шеји әлдә етмәк, һәлли мүмкүн олмајан бүтүн чәтинликләрин, гаршыја чыхан бүтүн манеәләрин өһдәсиндән кәлмәк, бүтүн арзулара наил олмаг олар.

Бу вәзијјәти чәмијјәт үчүн бөјүк бир тәһлүкә һесаб едән әдиб, һәјәчан вә тәлашла јазыр: «Бәли, ахыр е'тигад етмәлидир ки, дүнјаны доландыран чәрх—һәмин назичәк, кирдә, тәкирдәк ахчадыр ки, дөвријјәликлә әлдән-әлә, голтугдан-голтуға кечиб ахыр һеч бир кимсәјә вәфа етмәз... Ишыгда һәр хејрин бинасы, зүлмәтдә һәр шәрин мајәси һәмин бимәсрәф, гырмызысифәт, гызылсурәт филиз икән әгл онун мүгабилиндә ачиздир!.. Сәхавәт вә ја хәсасәт, иззәт вә ја никбәт, исмәт вә ја фәзиһәт, күрбәт вә ја ишрәт һамысы пул сиккәсилә мөһүрләндикдә инсаны иззәт әфлакина галхызан вә ја рәзаләт әсфалына ендирән манчанаг јенә һәмин «данк» чәрхәсидир!.. Варлыгда рәзилләри әзиз едән, јохлугда әзизләри рәзил едән, вермәкдә дүшмәни дост едән, алмагда досту дүшмән едән јенә һәмин өзүдүр!.. Гыпчагда гырғыз, һәбәшдә гара, һичазда

әрәб, Ирагда әчәм, Румда түрк, Туранда түркмән, Гумухда ләзки, Крымда татар—һамысы пула сәчдәчи олдугларында милләт, мәзһәб, инсаф, мүрвәт, ирз вә намус—һамысы һәмин пула гурбандыр! Ах, үзү гара пул!!» (сәһ. 84).

Көрүн бу сөзләр вахты илә К. Марксын «Капитал» әсәриндә пула вә онун буржуа чәмијјәтиндәки позучу тә'сиринә вердији тә'рифә нә гәдәр јахындыр! Маркс вахты илә дејирди: «...Пул фәрдијјәти позғунлашдырмаг демәкдир. О, фәрдләри өз әксләринә чевирир вә онлара хасијјәтләринә зидд олан хасијјәтләр верир. Бундан сонра о, бу позучу гүввә симасында инсанын ичтимаи вә саирә мүнасибәтләри әлејһинә чыхыр. Пул вәфаны вәфасызлыға, севкини нифрәтә, нифрәти севкијә, хејри шәрә, шәри хејрә, ағаны нөкәрә, нөкәри ағаја, ағылсызы ағыллыја, ағыллыны ағылсыза чевирир».[1]

«Мүәллимләр ифтихары»нда олдуғу кими «Кәлинләр һәмајили»ндә дә Шејда бәј өзүнү Шәрг вә Азәрбајчан әдәбијјатыны дәриндән билән, Шәргин мәшһур классикләри Сә'динин, Һафизин, Фирдовсинин, Рудәкинин, Азәрбајчан шаирләри Аға Мәсиһ Ширванинин вә Сејид Әзим Ширванинин јарадычылығыны үрәкдән севән бир адам кими көстәрир. Әсәрдә верилән ше'р парчаларындан биз онун еjни заманда рус әдәбијјаты, хүсусилә мәшһур рус шаири М. Ј. Лермонтовун јарадычылығы илә дә јахындан таныш олдуғуну вә онун ше'рләриндән дәрин зөвг алдығыны өјрәнирик.

Бу факт бизә өз нөвбәсиндә әсәр мүәллифинин әрәб вә фарс дилләриндән башга рус дилини дә камил бир шәкилдә билдијини көстәрир.

□□□

«Кәлинләр һәмајили»ндә Гәнизадәнин ирәли сүрдүјү ән чидди вә диггәтәлајиг проблемләрдән бири дә гадын азадлығы мәсәләсидир. Бу мәсәлә әсәрдә мүһүм јер тутур.

Јазычы бизи гадын азадлығына, Шәрг вә Азәрбајчан гадынынын чәмијјәт вә аиләдәки мөвгејинә, инсанлыг ләјагәтинә, һүгуг бәрабәрлијинә бахышы илә әтрафлы таныш етмишдир.

Шәрг гадынларыны вә о чүмләдән Азәрбајчан гадынларыны елм, савад, мәдәнијјәт, вичдан азадлығы, һүгуг бәрабәрлији нөгтеји-нәзәриндән рус, Гәрби Авропа вә Америка гадынлары илә мүгајисә едән Гәнизадә бу нәтичәјә кәлир ки, бизим «үнас чағырдығымыз меһрибан чанлара», ана вә бачылара мүнасибәтимиз зүлм вә ишкәнчәдән башга бир шеј дејилдир вә бу дөзүлмәз вәзијјәти ортадан галдырмағын вахты чохдан чатмышдыр.

Анчаг буну феодал-буржуа гурулушу шәраитиндә нечә јох етмәк вә гадына лајиг олдуғу инсанлыг вә вәтәндашлыг һүгугуну нечә вермәк олар?

Јазычыја белә кәлир ки, бу мәсәләни үмумијјәтлә, там шәкилдә, бүтөвлүкдә, алыб бирдән-бирә һәлл етмәк олмаз. Бурада бир тәдричилик көзләмәк лазымдыр. Чүнки биздә гадын әсрләр бојунча һәм ичтимаи-сијаси азадлыгдан, һәм вәтәндашлыг һүгугундан, вичдан азадлығындан вә һәм дә инсанлыг ләјагәтиндән мәһрум олмушдур. Буна көрә дә бу мәсәләни нечә дејәрләр, һиссә-һиссә, јаваш-јаваш, тәләсмәдән, тәдричлә һәлл етмәк лазымдыр.

Гадын мәсәләсини, онун азадлығыны вә һүгуг бәрабәрлијини үмумијјәтлә, мүчәррәд шәкилдә, чәмијјәтдән, дөврүн тәләбләриндән, ичтимаи-сијаси, игтисади зәминәдән гопарылмыш, абстракт бир шәкилдә алыб нәзәрдән кечирән јазычы, биринчи мәсәләнин, јә'ни, гадына вичдан азадлығы верилмәси мәсәләсинин һәллиндә нисбәтән мө'тәдил вә либерал, икинчи мәсәләнин, јә'ни, һүгуг бәрабәрлији мәсәләсинин һәллиндә исә гаты мүһафизәкар бир чәбһә тутмушдур.

Гәнизадә гадынын киши илә һәмихтијар олмасыны һеч хәјалына белә кәтирмир. Онун фикринчә, гадын дүнја гадын, киши исә киши олараг кәлир. «Гадынын кишијә мүһарибә мејдана гарышмасы, топ-түфәнкә сарылыб мүһарибә мејдана атылмасы, галалар фәтһ етмәси, шәһәрләр тикмәси, јоллар чәкмәси, көрпүләр салмасы маһал бир ишолдуғу кими, «кишинин дә ушаг доғмасы, ушаг әмиздирмәси, дајәлик етмәси» бир о гәдәр күлүнчдүр. Демәли, гадын илә киши арасындакы бәрабәрсизлији тәбиәт өзү јаратмышдыр.

Гәнизадә кишијә мәхсус һүгугун гадына верилмәсинә гәти е'тираз едир, һәтта буну чинајәт, фитнә адландырыр. Әдиб бу фикирдәдир ки, әкәр гадына һүгуг верилләрсә, «бичарә әрләр арвадлар әлиндә бојну бағлы гул оларлар».

Јазычынын дүнјакөрүшүндәки мәһдудлуг вә зиддијјәт

[1] К. Маркс вә Ф. Енкелс сәнәт һаггында, 1937, сәһ. 70.

өзүнү тәкчә онун гадын мәсәләсинә мүнасибәтиндә деіил, ејни заманда дин, милләт, мәзһәб мәсәләсинә бахыынында да бүрузә верир. Онун гәһрәманы дини еһкамларыны тохунулмазлыгыны, мүгәддәс һесаб етдијини билдирир. Шејда бәјин фикринчә, адамлары һәр јердә дүшүнүлмәмиш, јанлыш, тәһлүкәли һәрәкәтләрдән сахлајан, шәр ишләрдән горујан дини е'тигад, аллаһын әзәлијинә вә адиллијинә инамдыр. Буна көрә дә чәтин мәтинә вә чыхылмаз вәзијјәтләрдә Шејда бәј өзү дә дәгигәләрдә вә чыхылмаз вәзијјәтләрдә Шејда бәј өзү дә аллаһ дәркаһына әл галдырыб ондан имдад истәјир, она шүкр едир, дуа охујур, салават чевирир.

Шејда бәј тәкчә аллаһа, пејғәмбәрә, Гур'ана инанмагла галмыр, ејни заманда имама, өвлијаја, пирә дә е'тигад едир. Сәјаһәтә чыхдығы күн кәми Бакы јахынлығындакы Бибиһејбәт гәрјәсинин гаршысындан кечәркән бурадакы Һөкумә хатун мәгбәрәсинин көј гүббәси онун дини һиссләрини чушә кәтирир. О, бу гүббәни «торпаг ичиндә парлајан фирузә парәси» адландырыр: «... Әл үзә галдырыб сурејә-фатиһәни үч дәфә охудум вә сәфәримдә мәнә гәзијјәләр дүчар олачағы нәзәримә алыб Биби һәзрәтләриндән јардымлыг истигасә етдим» (сәһ. 34).

Јол узуну «әстәғфүруллаһ», «әлһәмдүлиллаһ», «бисмиллаһ» сөзләри дилиндән дүшмәјән Шејда бәј өзүнү күнаһдан горумаг үчүн тез-тез гибләјә үз чевирир. Кә'бәни јад едир, һәччачлара гибтә етдијини билдирир.

Гәнизадәнин гәһрәманы халгын јохсул, һүгугсуз вә мәһкум вәзијјәтиндән мүчәррәд шәкилдә данышыр, һүррijјәт, әдаләт, мүсават, һәгигәт сөзләрини ичтимаи-сијаси мәзмундан мәһрум, абстракт шәкилдә ишләдир, чәмијјәтин бир-биринә зидд синифләрә бөлүндүјүнү, бунлар арасында өлүм-дирим мүбаризәси кетдијини дәрк едә билмир.

Шејда бәј хырда-буржуа һуманизминә гапылыб бүтүн халглары, бүтүн милләтләри синфи мәнсубијјәтләриндән асылы олмајараг бир аиләдә бирләшмәјә, дост вә гардаш олмаға чағырыр, «күрреји-әрзи вәтән, инсанијјәти милләт» адландырыр. О, халгы истибдад пәнчәсиндән, чар зүлмүндән, буржуа әсарәтиндән гуртармаг јоллары ахтармыр, чүнки әтрафында баш верән һадисәләрин ичтимаи-сијаси маһијјәтини баша дүшмүр, бунларын әсил сәбәбини тарихи һәгигәтин инкишаф мәнтигиндә ахтармыр, һәрәкәт етмәк, һәјаты дәјишдирмәк зәруријјәтини һисс етмир. Буна көрә дә онун чағырышы, е'тираз вә

үсјанкарлығы бир чох һалда ачиз, көмәксиз вә үмидсиз бир хырда-буржуа зијалысынын фәрјады кими сәсләнир.

Бүтүн бунлар һеч шүбһәсиз Шејда бәјин мәнсуб олдуғу хырда-буржуа синфинин мүтәрәддидлији вә мәһдудлуғунун ифадәсиндән башга бир шеј дејилдир.

«Мүәллимләр ифтихары»нда олдуғу кими, Шејда бәј бурада да әввәлдән-ахырадәк инаныр ки, адамлары шәр ишләрдән вә чиркин әмәлләрдән, чәмијјәти, позучу вә зәһәрли тә'сирләрдән нәсиһәт, моизә, тәлгин јолу илә чәкиндирмәк вә ислаһ етмәк олар.

□□□

Әсәрин мүсбәт сурәтләриндән бири дә Шејда бәјин кәмидә таныш вә дост олдуғу рус таможна мә'мyру Павел Петрович Ивановдур.

Павел дәрин мә'луматлы, ачыг фикирли, мәдәни вә тәрәггипәрвәр бир зијалыдыр. Онун симасында әдиб рус халгына хас олан бир чох нәчиб хүсусијјәтләр вә мејлләр әкс етдирмишдир.

О, инсанпәрвәр бир адамдыр, һамыја ејни сәмимијјәт вә меһрибанлыгла јанашыр. Онун үчүн дин, мәзһәб, милләт ајрылығы јохдур. Јерли әһалијә алчаг көзлә бахан тәәссүбкеш, күтбејин, јекәбаш чар мүстәмләкәчиләриндән фәргли олараг, Павел адамлара ләјагәтләринә көрә јанашыр, онларда нәчиб һиссләр вә дујғулар, мәдәнијјәт вә аличәнаблыг ахтарыр.

Павел ејни заманда чох ағыллы, узагкөрән, тәдбирли, һазырчаваб бир адамдыр. О, һадисәләрә вә адамлара ачыг көзлә бахыр. Онда фикир ајдынлығы вә әгидә мөһкәмлији вардыр. Шејда бәјлә гадын азадлығы мәсәләси һаггында гызғын мүбаһисәјә киришән Павел ахыра гәдәр өз фикринин үстүндә дајаныр вә тутарлы елми дәлилләр вә сүбутларла Шејда бәјә јанылдығыны сүбут едир.

Павел, Шејда бәјдә өз дедикләринә инам јаратмаг үчүн Авропа вә Америка гадынларыны мисал кәтирир.

Павел Петровичин мүһакимә вә мүлаһизәләри онун зәнкин һәјат тәчрүбәсинә вә инчә мүшаһидә габилијјәтинә малик олдуғуну, тәкчә рус һәјатыны вә психоложисини дејил, Гәрби Авропа вә Америка халгларынын мәдәнијјәтини, һәјат тәрзини, әһвали-руһијјәсини дә дәриндән вә әтрафлы билдијини көстәрир.

Тәәссүф ки, биз бу сурәти әсәрдә дар вә мәһдуд бир чәрчивәдә, анчаг арвады Софија вә досту Шејда бәјлә мүнасибәт шәраитиндә көрүрүк. Мүәллиф онун һәрәкәт вә фәалијјәт саһәсини кенишләндирмиш олсајды, ону һәјатла, ичтимаи мүһитлә, чәмијјәтлә јахын тәмасда вермиш олсајды, һеч шүбһәсиз, онун дахили аләми, сәчијјәси көзүмүз гаршысында даһа дәриндән ачылмыш оларды.

Әсәрдә әсас сурәтләрлә јанашы бир сыра епизодик сурәтләр дә верилмишдир ки, бунларын ичәрисиндә диггәти хүсусилә Түркмәнистанын Узунада гәсәбәсиндә јашајыб ишләјән чәкмәчи ермәни уста Погос чәлб едир.

Тәсадүфи дејилдир ки, Шејда бәј уста Погосу һәр јердә дин ајры гардаш адландырыр. Чүнки илк көрүшдән Погос ону әзиз бир дост, доғма бир гардаш кими сәмимијјәтлә гаршылајыр, она чан дејиб чан ешидир, Шејда бәји јанында отурдуб онунла ширин сөһбәт едир, әһвалыны сорушур, Түркмәнистана кәлишинин сәбәбини өјрәнир, достуна әлиндән кәлән көмәји едәчәјини вә'д едир.

Онларын мүнасибәтиндә биз гәтијјән дин, мәзһәб, милләт ајрылығы һисс етмирик. Погос авам, савадсыз олмасына бахмајараг, чох аличәнаб, тәмизүрәкли, сафвичданлы, хошәхлаглы һәлим бир адамдыр. Дини вә милли тәәссүбкешлик она јабанчыдыр. О, тәкчә Шејда бәјә дејил, руслара, өзбәкләрә, түркмәнләрә дә гардаш кими бахдығыны билдирир. Түркмәнләрин керилијиндән, авамлығындан үрәк ағрысы илә данышыр, «аһ-вај чәкиб, һагларында ничат диләјир».

Погосла көрүш Шејда бәји о гәдәр руһландырыр ки, һәтта о, бу көрүшү өзү үчүн бөјүк бир хошбәхтлик һесаб едир, онун дүканында ичдији чајы сәдагәт шәрбәтинә бәнзәдир. Шејда бәј дејир ки, «Погосдан алдығым хош тәәсүрат кәмидә сүнни-шиә давасы салан диндар вә мө'мин мүсәлманларын гәлбимдә јаратдығы кәсаләт вә пешманлыг һиссини говуб, ону гардашлыг, достлуг, үнсијјәт дујғулары илә әвәз етди».

Гәнизадә бу сурәти әсәринә салмагла кәскин бир бәдии контраст јаратмышдыр. Нәчиб вә јүксәк инсани мејлләр вә хүсусијјәтләр тимсалы кими верилән уста Погосу кәмидә раст кәлдији диндар мүсәлманлара, сүнни-шиә, Әли-Өмәр сөһбәтләри илә бир-биринин әтини дидмәјә һазыр олан, бејни чәфәнкијатла долу мөвһуматпәрәст софиләрә, кәрбәлајы вә һачылара гаршы гојмушдур. Әдиб биринчинин тәрәфиндә дурдуғуну, икинчиләри исә рәдд етдијини ачыгча билдирмиш, охучуларда мөвһумат вә хурафата, чәһаләт вә наданлыға гаршы мүбаризә еһтирасы ојатмаға чалышмышдыр.

□□□

Әсәрдә верилмиш икинчи дәрәчәли сурәтләр—Николај Филипов, Марија Иванова, Катрина, Аға Кәрбәлајы, Бәшир, Софи әми, Һафизә вә башгалары ахыра гәдәр арха планда кедир вә баш гәһрәманын—Шејда бәјин сәчијјәсинин ачылыб ајдынлашмасына көмәк едирләр.

Чох мараглыдыр ки, һадисәләр романда, башга әсәрләрдә күрдүјүмүз кими, ади јолла инкишаф етмир. Әсәр гәһрәманы һадисәләр ахынына гошулмаздан әввәл узун мүддәт тәк-тәнһа өз-өзү илә сөһбәт едир, фикрә кедир, хәјала далыр, мүһакимә јүрүдүр, һәјәчан кечирир. Әдиб гәһрәманынын бу вәзијјәтиндән истифадә едиб онун дили илә охучулары өз фикир вә дүшүнчәләри, дүнјаја бахышы, елм, маариф, мәдәнијјәт, тәрәгги һаггындакы мүлаһизәләри, һәјат вә инсанлар һаггындакы нөгтеји-нәзәри илә таныш едир. Әсил әһвалат анчаг бундан сонра башлајыр вә гәһрәман билавасит̇ә онун кедишинә гошулур.

Әсәр гејри-ади шәкилдә гуртарыр, јә'ни сүжет битир, анчаг әсәр сона чатмыр. Әһвалат гуртарандан сонра әдиб әсәри јенә дә давам етдирир вә сөзү тәкрар гәһрәмана верир. Әсәрин сонунда исә хырдача бир һашијә илә өзү охучулара мүрачиәт едиб әһвалаты јекунлашдырыр.

Әсәр он бир там фәсилдән, дөрд јарымфәсилдән вә бир хатимәдән ибарәтдир. «Кәлинләр һәмајили»нин илк беш фәсли Шејда бәјин дәниз сәјаһәтинә, алты сонракы фәсили исә онун Орта Асија сәфәринин тәсвиринә һәср едилмишдир.

Шејда бәјин дәниз сәфәринә һәср олунмуш фәсилләр бир-бирилә јахындан бағлы олдуғу кими, гуру сәјаһәтинин тәсвирини верән фәсилләр дә бир-бирилә үзви сурәтдә әлагәдардыр. Дәниз сәјаһәти илә гуру сәјаһәти арасындакы фәсилләр исә бир-бирилә вә о бири фәсилләрлә һеч бир чәһәтдән бағлы дејилдир.

Һәр фәсилдә биз јени бир һадисәјә вә бу һадисәдә иштирак едән јени бир сурәтә раст кәлирик. Анчаг Шејда бәј демәк олар ки, бүтүн фәсилләр үчүн әсас гәһрәмандыр. Һадисәләри өз архасынча чәкиб апаран вә онлара истигамәт верән дә одур.

«Кәлинләр һәмајили»ндә Гәнизадә бәдии контрастдан чох кениш вә бачарыгла истифадә едир. Буну биз һәм һадисәләрин тәсвириндә вә һәм дә характерләрин шәрһиндә көрүрүк. Гәһрәманлығы сүстлүк вә эталәтлә, мәдәнијјәти чәһаләтлә, намуслу әмәји түфејлиликлә, хејирхаһлығы бәдхаһлыгла, инсанпәрвәрлији вәһшәтлә, бејнәлмиләлчилији милли әдавәтлә үз-үзә кәтирән әдиб, ахыра гәдәр зиддијјәтләри гаршылашдырма јолу илә кедир.

Әсәрин сурәтләрини дә јазычы ејни јолла сәчијјәләндирир. Софијаны түркмән гызы Һафизәјә, уста Погосу Ага Кәрбәлајыја вә Софи әмијә, Павел Петровичи Николајы Филипова гаршы гојан әдиб, биринчиләрин тәрәфиндә дурдуғуну, икинчиләри исә ачыгдан-ачыға рәдд етдијини билдирир.

«Кәлинләр һәмајили» дә «Мүәллимләр ифтихары» кими афористик әсәрдир. Бурада верилән афоризмләр өз фәлсәфи мә'наларына көрә даһа дәрин, даһа һәкиманәдир. Буна һарлаг мисал олараг биз ашағыдакы афористик ифадәләри көстәрә биләрик: «Чәһл јолу илә һагг евинә јетмәк олмаз», «Зәиф көз узаг көрмәз», «Инсанијјәти атыб милләтә јапышмаг хүшунәтдир», «Ел үчүн ағлајан көз әкәр кор оларса, нә гәм?» «Ел дәрдин иғмаз едиб мәһз өз дәрдинә ағлајан һәриф биһүммәт мәсрәфләрә бәнзәр», «Инсаф олан јердә зүлм ола билмәз», «Зүлм олмајан јердә азадәлик өз шөһрәтин көстәрәр», «Тәрбијә икинчи тәбиәтдир» вә саирә...

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу афоризмләрин мүәјјән бир гисми көһнәлсә дә, әксәријјәти бу күнә гәдәр өз идраки әһәмијјәтини сахламагдадыр.

«Мүәллимләр ифтихары»ндан фәргли олараг, Гәнизадә бу әсәриндә тәбиәт тәсвирләриндән даһа кениш истифадә етмишдир. Онун һәр бир тәсвири көзүмүз гаршысында тәбиәтин мүәјјән бир лөвһәсини чанландырыр. Бунлар бизә мүәллифин тәбиәти дәриндән дујдуғуну көстәрмәкдән башга ејни заманда ону үрәкдән севдијини, она мәфтун олдуғуну да билдирир. Буну бир чох мисалларла нүмајиш етдирә биләрик. Мәсәлән, әсәрин бешинчи сәһифәсиндә биз Бакы лиманынын тәсвирини верән белә пластик бир лөвһәјә раст кәлирик. «Тамам Бакы вә әтрафындакы «Зығ» вә «Бајыл» бурунлары сакит вә самит дурурларды. Үфүг кәнарында ағ булудлар атылмыш памбыг кими чин-чин јығылыб дајанмышларды... Көјүн үзү

саф ајна кими көмкөј көрүнүрдү... Үзәриндә дајандығымыз көрпү издиһами-кәсрәт илә долу олдугча һүркмүш ары кәндиси кими фысгырыгда иди» (сәһ. 28—29).

Әсәрин башга бир јериндә дәнизин тәсвиринә һәср едилмиш белә бир епизод верилмишдир: «Көзүн нигрејинәтләси сәһаб халларындан билмәррә хали икән күнәшин зәррәләри ејнән тәла ризәләри кими үзәримизә сачылырды. Дәрјанын хәзинәси зәрәфшан зәррәләрлә долу олдугда сујун ләм'әләри күмүш тештләр кими парлаг галхыб дүшәрләр иди» (сәһ. 36—37).

Башга бир јердә әдиб гаранлыг сәмада сајрышан парлаг улдузлары лачивәрд атлас үзәринә дүзүлмүш гызыл парчаларына бәнзәдир.

Бу тәсвирләрин характерик чәһәти ондан ибарәтдир ки, бунлар әсәрә кәлишикөзәл, заһири еффект хатири үчүн салынмамышдыр. Бунлар һамысы демәк олар ки, әсәрдә ифадә едилән әсас мәтләблә үзви сурәтдә бағлыдырлар вә конкрет бәдии функсија дашыјырлар; ја һадисәләрин дахили мә'насынын ачылмасына вә јахуд да сурәтин сәчијјәсинин ашкара чыхарылмасына вә ајдынлашдырылмасына хидмәт едирләр.

«Кәлинләр һәмајили» тәшбеһләр, мүгајисәләр, бәнзәтмәләрлә зәнкин бир әсәрдир. Бурада әдиб өзүнү демәк олар ки, тәшбеһ устады кими көстәрмишдир. О, тәшбеһләрдән әсәринин тәкчә тәсвири һиссәсиндә дејил, мүкалимәләриндә дә кениш вә бачарыгла истифадә етмишдир. Тәкчә кәминин чәсамәтини вә дәниз үзәриндәки һәрәкәтини чанлы бир шәкилдә нәзәрә чарпдырмаг үчүн көрүн Гәнизадә нечә чүр тәшбеһ ишләтмишдир: «Кәми өзүнүн гара көвдәсини көрпү габырғасына сөјкүјүбән јухудан кал ајылмыш нәррә див кими ағыр-ағыр фысылдајырды», «Вапорумуз... судан, одлан дојмуш јәһәрли ат кими шиһә чәкиб бәркдән чығырды», «Кәмимиз көрпүдән араландығы әснадә јүнкүлчә тәканларла синәсин көпрүнүн чијнинә вурубан таггылты илә «әлвида» дејәрәк сәфәрә чыхан дамад кими бир нечә дәфә көпрү илә өпүшдү», «вапорун инди су ағушунда рәггасәләр ишвәсилә назиканә сағры буладмасы шајани-тамаша иди», «Кәми, көзү јашлы тимсаһ кими од үфүрә-үфүрә дәрјаны тапдалајырды», «Сәһмнак тәлатүм вәртәсиндә бичарә вапорун һаләти кәннәһу бијабан ичиндә ач гурт аварушуна дүшмүш мал кими иди», «Јорулмуш кәмимиз доггаз ағзында јорғун гарамал кими... өз өрүшүндә истираһәт үчүн бағ-

ланмышды», «Мискин вапор вар ә'засилә ләрзишә кәлиб зәрбә дәјмиш әждаһа кими баш вә гујруг ојнадырды».

Башга бир јердә Гәнизадә Бакы лиманында дајаныб кәмидәки сәрнишинләри јајлыг јелләмәк вә папаг атмагла јола салан адамлардан данышараг белә мүрәккәб, анчаг тутарлы тәшбеһ вермишдир: «Дамаларын аг дәстмаллары (мәндил) көјәрчин ганадлары кими һавада учмага башладылар вә онларын арасында ләзки Бәширин кијаглы даггасы (папаг) көјәрчинләр арасында шаһин кими һүчум илә һаваја галхыб дүшүрдү».

Әдиб Софијанын көзәллији гаршысында һејран олуб мат вә мәбһут галан гәһрәманынын әһвали-руһијјәсини ашағыдакы тутарлы вә лаконик тәшбеһләрлә ифадә етмишдир: «Ганады јанмыш пәрванә тәк үрәк дағы илә пәришан дүшүбән галдым», «Мән пәришанә чаваб вериб јәнә тутулмуш пајыз булуду кими мәхшуш отурдум», «Имди тутиләрдән ајрылыб зағу-зәғән өрүшүнә дүшмүш гәриб гуш кими дөрд бир тәрәфә бојлујуб-бојлујуб ахыр бир бучаға гондум», «Үрәјим риштәси тар телләри кими нөвбәнөв һаваларла ләрзиш етмәкдә иди».

Гәнизадә гатарын вә паровозун тәсвириндә дә өз мәһарәтини көстәрмишдир. Бир јердә паровоздан гара див вә әждаһа кими данышан мүәллиф, башга бир јердә ону һарынлашмыш ајғыра, гызмыш филә, јорға ата, «рујитән нифритәјә» бәнзәтмишдир.

Бурада тәшбеһин бәдии үнсүрләри көһнә дә олса, үмумијјәтлә тәшбеһ өзү биздә гүввәтли тәәссүрат јарадыр.

«Кәлинләр һәмајили»ндә диггәти чәлб едән вә чанлы тә'сир ојадан бәдии үнсүрләрдән бири дә бәдии тәфәррүатдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, әсәрин һеч бир јериндә биз мәтләбин сүн'и сурәтдә узанмасына сәбәб олан, мәтнә заһири еффект хатири үчүн салынмыш, мүчәррәд характер дашыјан, лүзумсуз тәфсилата раст кәлмирик. Мүәллиф бундан сејрәк һалларда, анчаг бачарыгла, јерли-јериндә, өз мәгамында истифадә едир. Әсәрин 83-чү сәһифәсиндә түркмәнләрин һәјатындан вә мәишәт тәрзиндән данышан Гәнизадә көрүн түркмән евләринин нечә дәгиг тәсвирини вермишдир: «Гара кечәләрдән јапылмыш евләр әксәрән ики бөлүнмәјә кәсилибән, бир бөлмәдә әлбәсә вә әсләһә мисаллы мәфрушат вә о бири бөлмәдә габ-гачаг гисми, мүхәлләфат вә мәһсулат сахланыр. Гонаглашдығымыз гарынын бөлмәләриндә үч чувал буғда, ики мәфрәш јун, бир күпә јағ, ики дәнә сәбучә, үч дәнә бош күпә, гулпу гопуг бир афтафа, бир дәнә гара күвәч, ики сахсы пијалә, бир дәнә сахсы, чатлаг ибриг, бир дәнә мис чајдан, бир сач, бир чөмчә, ики чанаг, бир охлов, шүшәси сыныг бир лампа, күдудан гондарылмыш бир гәлјан, бир дәнә мис чыраг вә бу фәгәрә бир нечә пара һисли-паслы шејләрдән саваj даһа зад көрүнмәзди».

Әсәриндә диалоглара, суаллы, хитаблы, нидалы чүмләвә ифадәләрә кениш јер вермәклә мүәллиф өз дилини бир гәдәр садәләшдирмәјә вә чанлы данышыг дилинә јахынлашдырмаға чалышмышдыр. Анчаг бунунла белә, әсәрин бир чох јериндә биз әрәб вә фарс дилләринин гүввәтли тә'сирини һисс едирик. Бу, әсәрин охунушуну хејли ағырлашдырмыш вә ондан алынан тәәссүраты мүәјјән дәрәчәдә зәифләшдирмишдир.

Бешинчи фәсил

КЛАССИК АЗӘРБАЈЧАН БӘДИИ НӘСРИНДӘ ИЧТИМАИ РОМАН ЖАНРЫНЫН ЈАРАНМАСЫ

XIX вә XX әср реалист Азәрбајчан бәдии нәсринин көркәмли нүмајәндәләриндән бири дә бөјүк ингилабчы, јорулмаз ичтимаи хадим, аловлу публисист, зәкалы драматург Нәриман Нәримановдур. Классик бәдии нәсримизин нәчиб мејлләринин, мүсбәт вә мүтәрәгги ән'әнәләринин мүасир тәләбләрә мүвафиг, јени шәкилдә давам вә инкишаф етдирилмәсиндә онун чох мүһүм ролу олмушдур. Нәриманов Азәрбајчан бәдии нәсриндә ичтимаи роман жанрынын әсасыны гојмушдур.

Н. Нәриманов әдәбијјата новатор јазычы кими дахил олмушдур. Онун реализми вә новаторлуғу нәср әсәрләриндә өзүнү даһа ајдын, даһа габарыг бир шәкилдә бүрузә вермишдир. Буна парлаг мисал олараг биз онун мәшһур «Баһадыр вә Сона» романыны көстәрә биләрик. Бу әсәр реалист бәдии нәсримизин ән көзәл нүмунәләриндән биридир.

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан ичтимаи һәјаты үчүн чох чидди, чох актуал мәсәләләрдән биринә һәср едилмиш «Баһадыр вә Сона» реалист нәсримизин инкишафында, һәм формача, һәм мәзмунча зәнкинләшмәсиндә чох мүһүм рол ојнамышдыр.

Н. Нәриманов өз симасында аловлу ингилабчылыг еһтирасы илә парлаг јарадычылыг зәкасыны бирләшдирмишдир. О, һәјаты дәриндән билән, дөврүн тәләбләрилә ајаглашмаға чалышан һәссас бир јазычы олмушдур. Заманынын елә мүһүм, елә чидди вә зәрури мәсәләси олмамышдыр ки, о, әсәрләри илә һәмин мәсәләјә әкс-сәда вермәсин. Онун әсәрләринә дәриндән диггәт јетирдикдә, онларын лабүд бир дахили тәләб вә еһтијач нәтичәсиндә, там вахтында јазылдығы ајдын нәзәрә чарпыр.

Әдибин маһир бир сәнәткар гәләмилә јаратдығы «Баһадыр вә Сона» романы да белә бир мә'нәви тәләбин нәтичәсиндә јазылмышдыр. Әсәр һәм өз идеја вә мәзмуну, һәм дә сәнәткарлыг хүсусијјәтләри илә XIX вә XX әср бәдии нәсримиздә өзүнә хүсуси јер тутур.

Романын мөвзусуну чох мүһүм, сијаси чәһәтдән чох әһәмијјәтли вә тә'хирәсалынмаз бир мәсәлә тәшкил едир, ки, о да халглар достлуғу, милләтләр гардашлығыдыр. О, өмрүнүн ән гијмәтли илләрини халгларын бејнәлмиләл һәмрә'јлији, достлуғу вә гардашлығы угрунда мүбаризәјә һәср етмишдир.

«Баһадыр вә Сона» проблемләр романыдыр. Бурада әдиб әсас мөвзу илә јанашы, дөврүн бир чох чидди, ичтимаи-сијаси, мәдәни-маариф мәсәләләринә тохунмуш, бир чох проблемләрин һәллини вермәјә чалышмышдыр. Биз бурада азад вә гаршылыглы севкијә, мәдәни интибаһа, мәктәб вә тә'лимә, гәзет вә китаб нәшринә, гадын вә ушаг тәрбијәсинә, дил сафлығы вә садәлијинә, мешшанлыға, ниһилизмә, «гачагчылыға» даир чох чидди вә диггәтәлајиг фикир вә мүлаһизәләрә раст кәлирик.

Бу мәсәләләри бир-бирини аловлу мәһәббәтлә севән ики саф гәлбли вә јүксәк фикирли кәнчин фачиәли талеји илә бағлы шәкилдә шәрһ едән әдиб, әсас диггәтини халглар достлуғу вә гардашлығы идејасынын бәдии ифадәси үзәриндә сахламышдыр.

«Баһадыр вә Сона» романында ирәли сүрүлән мәсәлә—милли достлуг вә гардашлыг, бејнәлмиләлчилик идејасы бизим әдәбијјатымыз үчүн јени мөвзу дејилдир. Анчаг «Баһадыр вә Сона»нын мәзијјәти орасындадыр ки, бурада һәмин мәсәлә јени аспектдә, тамамилә башга бахымдан, башга бир мөвгедән, дөврүн, заманын үмуми шәраити илә бағлы бир шәкилдә гојулмуш вә һәлл едилмишдир. Әдиб бу мәсәләни әсәриндә әгидә достлуғу, фикир, мәсләк вә амал достлуғу илә дахилән бағлы вә әлагәдар әкс етдирмишдир.

Бу мәсәләни XIX вә XX әср Азәрбајчан бәдии нәсриндә илк дәфә јени истигамәтдә, мараглы ичтимаи вә мәишәт һадисәләри фонунда, епик шәкилдә ишләјән Нәриманов, јүксәк вә нәчиб инсани дујғуларын һеч бир дини вә милли сәдд танымадығыны гејд етмәк, адамларын гәлбини чиркин вә јарамаз тәәссүбкешлик һиссиндән тәмизләмәк истәдијини билдирмишдир.

□□□

«Баһадыр вә Сона» марагды сүжет әсасында гурулмушдур.

Петербургда тәһсил алан азәрбајчанлы тәләбә Баһадыр јај тә'тилини кечирмәк үчүн Күрчүстанын сәфалы јајлагларындан бири олан Манкилисә кәлир. Баһадыр бурада тәсадүфән Сона адлы көзәл бир ермәни гызына раст кәлир вә она вурулур. Кәнч тәләбәнин Сонанын атасы Јусифлә таныш олмасы вә јахынлашмасы, гыза фарс дили дәрси демәси, һәр күн онларын евинә кедибкәлмәси вә нәһајәт, онун мәнзилинә көчмәси кәнчләр арасындакы гаршылыглы мәһәббәти даһа да дәринләшдирәрәк онлары бир-биринә ајрылмаз бир сурәтдә бағлајыр.

Баһадырла Сона арасындакы мүнасибәт садәчә севки һиссиндән ибарәт дејилдир. Онларын мәһәббәтини јашадан вә она мә'нәви гүввә верән амилләрдән бири дә фикир, идеја, мәсләк бирлијидир. Онларын һәр икиси өз халгыны үрәкдән, бөјүк бир вәтәндашлыг дујғусу илә севир, онун тәрәгги вә интибаһы үчүн чанларындан белә кечмәјә һазыр олдугларыны билдирирләр. Онларын ән хош дәгигәләрини вәтән вә халг һаггындакы сөһбәтләр вә фикир мүбадиләси тәшкил едир.

Анчаг мәсәлә бурасындадыр ки, Баһадыр мүсәлман, Сона исә христиандыр. Динин мәнфур ганунлары, о дөврүн милли адәт вә ән'әнәләри, шәриәт еһкамы бу ики кәнчин гызғын, сәмими мәһәббәтинин гаршысына кечилмәз сәдд чәкәрәк, онлары бири-бириндән ајырмаг истәјир. Бу мәсәлә Баһадыры вә Сонаны сон дәрәчә нараһат етдији кими, Сонанын ата вә анасыны да һәјәчанландырыр.

Чыхыш јолунун һарада олдуғуну тапа билмәјән Баһадырда бөјүк бир руһи сарсынты әмәлә кәлмишдир. О, тамамилә дәјишмишдир. Әввәлки Баһадырдан онда бир нишан белә галмамышдыр.

Һәмишә достлары илә дуруб-отуран, онларла ширин-ширин сөһбәт едән, дәрдләшән бу ачыгүрәкли кәнч инди елә бил ки, гәм дәрјасына батмышдыр. Јај тә'тили гуртарандан сонра јолдашлары илә Петербурга гајыдан Баһадыр, бурада өзүнә гәтијјән јер тапа билмир, јолдашларындан тамамилә ајрылыр, өз отағына гапаныб тәнһа бир һәјат кечирир. Мәһәббәтләри јолунда дуран дини ајрылыг мәсәләси дәһшәтли бир кабус кими ону бир ан раһат бурахмыр, онун башына мин чүр фикирләр кәлир. О, әзаб чәкир, руһдан дүшүр, ағлајыр, хәстәләнир.

Сонанын ајрылыға давам кәтирмәјәрәк өз кәләчәк талејини һәлл етмәк үчүн атасы илә бәрабәр Петербурга кәлмәси Баһадыры үрәкдән севиндирирсә дә, гаршыдакы «учурум дәрәләри» она даһа да јахынлашдырыр. О, өз мәһәббәтиндән кечмәк фикриндә дејилдир. Анчаг Сонанын да өз мәһәббәти наминә мәнсуб олдуғу христиан дининдән, дини ганунлардан, милли ән'әнәләрдән, ата вә анадан, гоһум вә әгрәбадан ајрылмасына разы дејилдир. Бәс нә етмәли? Јаранмыш вәзијјәтдән нечә чыхмалы? Ничат јолуну һарада ахтармалы? «Учурум дәрәләри» нечә мәһв етмәли? Бу суаллара чаваб тапмајан вә бунларын һәллини өз гүввәсиндән харич һесаб едән Баһадыр өзүнү өлдүрмәји гәрара алыр. Баһадыр өләндән сонра Сона башына кәлән фәлакәтә давам кәтирмәјәрәк дәли олур. Анасы Машо Манкилисдән Петербурга «кәлиб гызыны дәлиләр азарханасында көрүр».

Мүәллиф дини чәһәтдән бир-бириндән ајрылан, анчаг фикир, һисс, мәсләк вә әгидәчә бир олан ики кәнчин гаршылыглы мәһәббәтини ики милләтин, ики халгын бири-биринә олан гаршылыглы достлуг вә гардашлыг мүнасибәти кими мә'наландырмышдыр.

«Баһадыр вә Сона» гоша гәһрәманлы әсәрдир. Һәр ики гәһрәманы мүәллиф мүсбәт планда, дәрин рәғбәт һиссилә ишләмишдир. М. Ф. Ахундовдан сонракы бәдии нәсримиздә дөврүн габагчыл идејалары илә руһланмыш, ишыглы кәләчәк үмидилә јашајан мүсбәт гәһрәман сурәтинин јаранмасы билаваситә Н. Нәримановун ады илә бағлыдыр.

□□□

Баһадыр, романын әсас мүсбәт гәһрәманыдыр.

Әдиб өз гәһрәманыны инкишаф просесиндә алмамыш вә бизә онун тәрчүмеји-һалы һаггында мүфәссәл мә'лумат вермәмишдир. Биз онун кечмиши һаггында әсәрдән анчаг ону өјрәнирик ки, онун атасы варлы бир бәј олмушдур.

Баһадыр шәфгәтли, мүлајим тәбиәтли, үрәјитәмиз, садә бир кәнчдир. Бу хүсусијјәтләр достлары ичәрисиндә она дәрин һөрмәт газандырмышдыр. Јенә дә бу хүсусијјәтләри сајәсиндәдир ки, ата-анасынын өлүмүндән сонра

гоһум-әгрәбасы, дост вә танышлары ону тәк вә көмәксиз гојмурлар. Јахын достларынын көмәји илә кимназијаја дахил олан кәнч, сонралар өзү дә бир нечә достунун тәһсил алмасы вә хошбәхт олмасы үчүн шәраит јарадыр. Баһадыр кимназијаны мүвәффәгијјәтлә гуртарыр. Тәһсилини давам етдирмәк үчүн анасынын адына галан јери учуз гијмәтә сатыб университетә дахил олур. Университетдә Баһадырын ишләри јахшы кедир. О, дәрсләриндә бөјүк мүвәффәгијјәт газаныр.

Кәнч јашларындан онун јеканә арзусу охумаг, тәһсил алмаг, мәдәнијјәтин кениш јолуна чыхмаг, чәмијјәтә фајда кәтирмәк, инсанлара көмәк етмәк, өз һәмвәтәнләрини дә архасынча апарараг, хошбәхтлијә чатдырмагдан ибарәт олур.

Баһадыр XIX әср әдәбијјатымызда бир силсилә тәшкил едән кәнч маарифпәрвәр сурәтләрин бир нүмајәндәсидир. М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» әсәриндәки Јусиф Сәррач, Н. Б. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» әсәриндәки Фәхрәддин, Ә. Һагвердијевин «Бәхтсиз чаван» әсәриндәки Фәрһад вә б. кими, о да мүәјјән мәдәни вә ичтимаи мәрамнамә илә чыхыш едир, чәмијјәти ислаһ етмәк, халгы тәрәгги јолуна чәкмәк үчүн јоллар ахтарыр.

Баһадырла бу кәнчләри бирләшдирән чәһәт онларын бөјүк әмәлләр, нәчиб арзулар архасынча дүшмәләри, халг мәнафејинә хидмәт етмәк нијјәтләри, кәләчәк һаггында дүшүнмәләридир. Өз истәк вә арзуларыны һәјата кечирмәк јоллары нөгтеји-нәзәриндән исә Баһадыр өзүндән әввәл кәлән көзүачыг, либерал әһвали-руһијјәли кәнчләрдән мүәјјән дәрәчәдә фәргләнир.

Халгын мәдәнијјәтдән узаг дүшүб, наданлыг вә чәһаләт кирдабында боғулмасы, дөзүлмәз мадди вә мә'нәви әзијјәтләрә мә'руз галмасы Баһадыры дәриндән дүшүндүрүр. Әсәрин илк сәһифәләриндән биз ону гәмли, кәдәрли, тутгун, дүшүнчәли көрүрүк. О, өз доғма халгыны хошбәхтлик вә азадлыг јолларына чыхармаг үчүн тәдбирләр дүшүнүр, васитәләр ахтарыр. Севкилиси Сона илә сөһбәтиндә һәр дәфә «милләт» сөзүнү үрәк јанғысы, гәлб ағрысы, һәјәчан вә кәдәрлә дилинә кәтирир. Баһадыра белә кәлир ки, халгын керидә галмасынын әсил сәбәби онун елм вә маарифдән хәбәрсиз галмасыдыр. Онун фикринчә, елмсиз милләт һеч бир заман ирәли кедә билмәз.

Башына кәлән бүтүн фәлакәтләрин мәнбәјини чәһаләтдә, наданлыгда, мәдәнијјәтсизликдә көрән Баһадыр

Сона илә сөһбәтиндә дејир: «Мән ондан өтрү аһ чәкирәм ки, бизим милләт гејри милләтләрдән далда галыбдыр... Дәхи нечә далда галмасын? Бир милләт ки, дүнја елмләриндән гачаг дүшүбдүр вә елмсиз милләт габага кедәрми? Кетди зор дүнјасы».[1]

Баһадыр сурәти әсәрин әввәлиндән ахырына кими јазычынын диггәт мәркәзиндә дурмушдур. Нәриманов Баһадырын халгла бағлылығыны бүтүн әсәр боју, мүхтәлиф фактлар вә мотивләрлә нүмајиш етдирир. Тәсвир олунан һадисәләр билаваситә Баһадырла әлагәдар олараг инкишаф едир. Нәриманов зүлмә, чәһаләтә, сүстлүк вә әталәтә нифрәтини, елмә, маарифә мејлини, кәләчәјә инамыны бу сурәт васитәсилә ифадә етмишдир.

Баһадыр Сонаны севир, лакин шәхси һиссләр—мәһәббәт ону сәрмәст едиб, өз фикир вә идеалларындан ајырмыр.

Баһадыр Сонаны заһири көзәллијинә, «чамалына» көрә севмир. Әкәр белә олса иди, әсәр дәрин ичтимаи мә'надан, бәдии тә'сир гүввәсиндән мәһрум оларды. Бу хүсусда Баһадыр севкилиси Сонаја ашағыдакы сәчијјәви сөзләри дејир: «Мән анчаг чамалыныза ашиг олсајдым, мәним үчүн шүбһә јери галарды. Јох, чамалынызы севирәм дә, руһунузу, ағлынызы даһа артыг дәрәчәдә севирәм. Мән өзүмү сизин бир һиссәниз билирәм...» (сәһ. 200).

Баһадырын халг вә вәтән севкиси мәһдуд вә шәрти дејилдир. О, өз халгыны севдији кими, башга халглары да севир. Баһадыра көрә, башга халглары, башга милләтләри вә инсанлары севмәк үчүн һәр бир кәс илк нөвбәдә өз милләтини севмәлидир.

Баһадыр бүтүн халгларын, мүхтәлиф милләтдән олан бүтүн инсанларын бир аиләдә бирләшмәсини, бир гәлбә, бир руһа малик олмасыны, бир фикрә, бир мәгсәдә хидмәт етмәсини үрәкдән арзу едир.

Һәјатын ачы тәчрүбәләри нәтичәсиндә Баһадыр бу гәнаәтә кәлмишдир ки, милләтләр арасында тәфригә салан, онлары ајыран башлыча амил дин, мөвһумат вә чәһаләтдир. Инсанларын бир-биринә бәсләдији тәмиз вә саф мәһәббәти, көзәл арзу вә истәкләри зәһәрләјиб мәһв едән

[1] *Н. Нәриманов.* «Баһадыр вә Сона», Әсәрләри, Азәрнәшр, Бакы, 1956, сәһ. 170. Бурада вердијимиз мисалларын һамысы бу нәшрдән алынмышдыр.

дә дин вә хурафатдыр. Динин милләтләри, халглары бир-бириндән ајырмасы, онлар арасында тәфригә салмасы, Баһадыры гәзәбләндирир.

Н. Нәриманов Баһадырын дили илә јери кәлдикчә руһаниләрин чиркин вә јарамаз сифәтләрини ачыб, чәсарәтлә көстәрир.

Баһадыр тәкчә мүсәлман руһаниләринин дејил, бүтүн дин хадимләринин заман вә мәкандан асылы олмајараг һәмишә елмин, мәдәнијјәтин, маарифин әлејһинә чыхдыгларыны көрүр, дин адына, шәриәт адына, аллаһ вә пејғәмбәр адына кениш халг күтләләрини наданлыгда, чәһаләтдә сахладыгларыны баша дүшүр, өз мәгсәдләринә чатмаг үчүн һаким синифләрдән, дөвләт башчыларындан, шаһларын, султанларын, ханларын нүфузундан вә һөкмүндән истифадә етдикләрини үрәк ағрысы илә гејд едир.

О, өз кәләчәк идеалыны ашағыдакы сөзләрлә мүәјјәнләшдирир: «Нә үчүн бу инсанлар сонрадан дүзәлмиш дүрлү-дүрлү ганунлара ситајиш етсинләр? Тәбиими? Јох. Тәбии ганун һамы инсанлар үчүн бир кәрәкдир ола. Һамы инсанлар бир нөгтәјә кәрәкдир јүрүш етсинләр. Бу нөгтә исә һүрријјәт, мәһәббәт аләмидир» (сәһ. 200).

Баһадыр истәјир ки, дин ајрылығы, милли әдавәт ортадан галхсын. О, бунун үчүн мүнасиб тәдбирләр дүшүнүр, јоллар ахтарыр.

Баһадырын халгы мәдәниләшдирмәк програмында мәтбуат мәсәләси дә өзүнә мүһүм јер тутур. О заман Азәрбајчан дилиндә нәшр олунан «Тәрчүман» вә «Кәшкүл» гәзетләрини диггәтлә изләјән, онларын мәзмуну, мәсләки, дили илә дәриндән марагланан, онлар һаггында тәнгиди фикир сөјләјән Баһадыры «мүсәлман чамаатынын гәзет јазанлара көмәк етмәмәси», руһаниләрин гәзетә дүшмән мүнасибәт бәсләмәси, охучу күтләсинин азлығы вә нәһајәт, гәзетин вахтлы-вахтында чыхмамасы дәриндән һәјәчанландырыр вә гәзәбләндирир.

Баһадыр бу фикирдәдир ки, мәтбуат халгын көзүнү ачан, ону мaариф вә мәдәнијјәтин кениш јолуна чыхаран, һәрәкәтә вә фәалијјәтә руһландыран ән гүдрәтли бир тә'сир васитәсидир. Мәтбуат, нәшријјат, гәзет, китаб халга «су, һава гәдәр вачибдир». Буна көрә дә о, өлкәнин зијалыларыны, мүтәрәгги дүшүнчәли гәләм саһибләрини «һиммәт көстәрмәјә», чәмијјәтин мүртәче гүввәләринин мүгавимәтинә бахмајараг јазыб-јаратмаға, «һәр сөзү мәрданә», ачыг демәјә чағырыр.

Баһадыр тәләбә досту Солтанла сөһбәтиндә өзү дә гәләми әлинә алыб нәзәринә чарпан бүтүн јарамаз ишләрдән, гәбиһ һәрәкәтләрдән јазачағыны вә бунлары чап етдирәчәјини билдирир. Баһадыр Солтаны да гәләмә сарылмаға, «милләтин әһвалыны бәјан едән» мәгаләләр, һекајәләр јазмаға тәшвиг едир.

Баһадыр достундан, бүтүн мүсәлман зијалыларындан гуру һүммәт вә гејрәт дејил, практик иш, дөврүн тәләбләринә ујғун, дәрин мә'налы, милләтин һәм фикринә вә һәм дә руһуна мә'нәви гида верән әсәрләр тәләб едир. О, әрәб вә фарс сөзләри илә долу, гәзәл вә гәсидә руһунда јазылмыш епигончу әдәбијјаты вә кор-коранә тәглидлә, «мејмунчулуг әмәли илә мәшғул олан јазычылары», өзләрини халгын нәзәриндә артыг көстәрмәкдән өтрү ше'рләр дүзәлдән... кечәдә бир гафијә уҹдуруб көзәл вахтларыны пуч едән башабәла шаирләри әлә салыб күлүр вә бу «мүһлик хәстәлијин» көкләрини ахтарыр.

Баһадыр дил садәлији вә сафлығы мәсәләсинә милли мәдәнијјәтимизин ән чидди, ән мүһүм проблемләриндән бири кими бахыр. О, ејни заманда модабазлыға, мешшанлыға, заһири бәзәјә, тәглидчилијә дә мәнфи мүнасибәт бәсләдијини билдирир.

«Баһадыр вә Сона» романынын јазылдығы дөврдә Азәрбајчан кәндиндә кениш јајылан чиркин вә јарамаз адәтләрдән бири дә гулдурлуг, сојғунчулуг, гарәтчилик иди. Иш-пешәси анчаг оғурлугдан, јол кәсмәкдән, адам сојмагдан, адам өлдүрмәкдән ибарәт олан дәләдузлар зәһмәткеш кәндлиләрин динч һәјатыны позараг онларын тәсәррүфатынын дағылмасына, өзләринин исә мүхтәлиф фәлакәт вә мүсибәтләрә дүшмәсинә сәбәб олурдулар.

Бу һадисә вахты илә Азәрбајчанын бүтүн мүтәрәгги фикирли, габагчыл дүшүнчәли адамларыны нараһат етдији кими, Н. Нәриманову да дәриндән һәјәчанландырмыш вә гәзәбләндирмишдир. Әсәр гәһрәманынын јохсул кәндли тәбәгәсини тәмсил едән фајтончу Новрузла бу мәсәлә һаггындакы мараглы сөһбәти, бундан тәәссүф вә пешманчылыг һисси илә бәһс етмәси, буну чиркин, ән јарамаз бир пешә, ән мүзүр бир ичтимаи хәстәлик кими нифрәтлә дамғаламасы, бунун сәбәбләрини мүәјјән етмәјә чалышмасы бу чәһәтдән һеч дә тәсадүфи дејилдир.

Баһадыр зиддијјәтли сурәтдир. Онун арзулары чох, планлары кенишдир. О, чох көзәл данышыр, бөјүк тәләбләр ирәли сүрүр. Әдиб бүтүн өз ичтимаи вә мәдәни исла-

һат планларыны онун дили илә вермишдир. Анчаг онун фикир вә һәрәкәтләриндә ардычыллыг јохдур. О, бир тәрәфдән мүтәрәгги, демократик фикирләр ирәли сүрүр, о бири тәрәфдән исә һеч өзү дә һисс етмәдән әввәлчә дедикләринә зидд чыхыр. Буну биз хүсусилә онун динә, дини е'тигадлара, руһаниләрә мүнасибәтиндә көрүрүк. О, бир јердә диндән ачы истеһза вә мәзәммәтлә данышыр, ону писләјир, руһаниләрин чиркин вә бәд әмәлләрини нифрәтлә дамгалајыр, башга бир јердә исә ислам дининин халгын тәрәггиси үчүн јарандығыны, дин мүбәллиғләринин «чамаатын хејрини нәзәрдә тутдугларыны» иддиа едир. Баһадыр өз севкилиси Сона вә достлары Солтан вә Алексејлә сөһбәтиндә дејир: «Ислам, һәгигәт, тәрәггијә, јә'ни елмә дүшмән олса иди, Бәни-Аббасиләр Испанијада олан вахт тәрәгги јолунда булунмаздылар... Әчәба нә үчүн дини-ислам мејдана кәлди? Әлбәттә, әхлагы позғун милләтин әхлагыны дүзәлтмәк үчүн, јә'ни она тәрәгги көстәрмәк үчүн» (сәһ. 172).

Әсәрин башга бир јериндә Баһадыр јенә дә исламын әслиндә чох көзәл бир дин олдуғундан, ону анчаг руһаниләрин позуб хараб етдијиндән данышараг тәәссүфлә гејд едир: «Мәһәммәд пејғәмбәр һазырда өз милләтинә нәзәр етсә, јәгин гојдуғу дини танымаз» (сәһ. 171).

Баһадыр бир чох һалда өзүндә мүтәрәгги идејаларла диндарлыг әһвали-руһијјәсини, елмлә дини, көһнәликлә јенилији бирләшдирир. Баһадырын көрүшүндәки бу зиддијјәт она чох заман әтрафында баш верән һадисәләрә, адамлара, онлар арасындакы мүнасибәтләрә сағлам көзлә бахмаға, дүзкүн мүһакимә јүрүтмәјә, көрдүкләриндән дүзкүн нәтичә чыхармаға мане олур. Буна көрә дә һәјатыны јүксәк мәгсәдләр јолунда фәда етмәјә һазыр олдуғуну билдирән Баһадыры бә'зән, һеч көзләмәдијимиз һалда феодал-патриархал һәјатын ганунсуз вә әдаләтсиз ишләринә, дини вә милли әдавәтә, мөвһумат вә хурафата лагејд бахан атил бир адам мәгамында көрүрүк. О, гара гүввәләрә мүгавимәт көстәрмәк нијјәтиндән дашыныр, фикрини дәјишир, барышдырычы бир мөвге тутур, һәр бир ишә сәбир вә тәмкинлә јанашмағы төвсијә едир, һагсызлыға, ичтимаи әдаләтсизлијә, дини вә милли әдавәт тохуму сәпән гара фикирли адамлара нәсиһәт вә моизә јолу илә тә'сир көстәрмәји мәсләһәт көрүр. Шәһәр газысынын гираәтхана ачылмасы ишинә манечилик төрәтдијини ешидәркән Баһадыр: «Мән олса идим ахунда балача

нәсиһәт едәрдим»—дејир вә елә күман едир ки, мәнфи фикирли адамлары бу јолла гәсд етдикләри бәд әмәлләрдән дашындырмаг, ағылландырмаг олар. Азадлыг вә хошбәхтлијин анчаг мүбаризә јолу илә әлдә едилә биләчәјини Баһадыр ағлына белә кәтирмир. Фәхрәддин вә Фәрһад кими Баһадыр да ичтимаи һәјатда көрдүјү бүтүн мәнфиликләрин, бүтүн чиркин вә јарамаз ишләрин мaариф вә мәдәнијјәт јолу илә, мәктәб вә гираәтхана ачмаг, гәзет нәшр етдирмәк јолу илә ортадан галдырылачағыны күман едир.

Баһадырын тәбиәтиндәки икилик ахыра гәдәр ону тәрк етмир, әксинә, кетдикчә күчләнир, онун мүвазинәтини позур, ирадә вә дәјанәтини зәифләшдирир, онда мәгсәдинин доғрулуғуна шүбһә вә тәрәддүд ојадыр. О, зиддијјәтләр ичәрисиндә долашыб галыр, нечә һәрәкәт едәчәјини, нә кими тәдбирләрә әл атачағыны, көмәк үчүн кимә мүрачиәт едәчәјини, кимә архаланачағыны билмир. Гаршыја чыхан манеәләрлә мүбаризәдә ачизлик, тәнһалыг, тәдбирсизлик көстәрән Баһадыр бәдбинлик вә үмидсизлијә гапылыр. Һәрәкәт вә фәалијјәтдән галыр, һәјатдан күсүр, ондан үз дөндәрир вә нәһајәт, онунла видалашмағы—өзүнү өлдүрмәји гәт едир. Беләликлә, гаты гаранлыглар ичәрисиндә парлајан бу ишыг шуасы әтрафына нур сачмадан сөнүб кедир.

Нәриманов гәһрәманынын өлүмүнү онун мәғлубијјәти һесаб етмир. Бу өлүм, јазычыја көрә, дүнјаја, кечмишин чиркин адәт вә ән'әнәләринә кәскин бир е'тираздыр. Бу мә'нада Баһадырын өзүнү өлдүрәркән дедији ашағыдакы сөзләр чох сәчијјәвидир: «Аһ, инсанлары бир-бириндән ајыран «учурум дәрәләр!» Мән сизи мәһв етмәк истәркән сиз мәни мәһв етдиниз... Фәгәт әмин олунуз, сиз ахырда мәһв олачагсыныз...» (сәһ. 206).

Н. Нәриманов әсәриндә өз гәһрәманыны халг һәјаты, мәишәти, адәт вә ән'әнәләри фонунда көстәрмишдир. Әсәрдә верилән реал, чанлы мәишәт лөвһәләри сурәтләрин дахили, мә'нәви аләминин ачылмасына көмәк етмәклә бәрабәр әсәрин бәдии тә'сир гүввәсини дә артырмыш, јазычынын јарадычылыг нијјәтинин вә һадисәләрин маһијјәтинин ачылмасына көмәк етмишдир.

□□□

«Баһадыр вә Сона» романынын икинчи мүсбәт гәһрәманы Сонадыр.

Сона ермәни зијалысы Осипин гызыдыр. Ағыллы, гејрәтли, ирадәли, узагкөрән Сона да мүәллиф тәрәфиндән дәрин бир рәғбәт вә мәһәббәт һиссилә тәсвир едилмишдир. Мүәллиф Сонаны бизә ејни заманда көзүачыг, савадлы, тәрәггипәрвәр, зијалы ермәни гадынларынын үмумиләшдирилмиш сурәти кими тәгдим етмишдир. Классик бәдии нәсримиздә Сона илк ермәни гызы сурәтидир.

Н. Нәриманов, Баһадыр кими, Сонанын да дахили аләмини онун иши, һәрәкәт вә фәалијјәти фонунда дејил, данышыглары, сөһбәтләри, мүһакимәләри, кәләчәк һаггындакы планлары фонунда ачмышдыр. Биз ону һәр јердә мүбаһисә едән, фикир јүрүдән, рә'ј сөјләјән, һөкм верән мәгамда көрүрүк.

Өз истe'дады, дүшүнчәси, һәјата вә һадисәләрә бахышы илә һамынын нәзәрини өзүнә чәлб едән Сона һәлә кичик јашларындан франсыз, рус, Азәрбајчан дилләрини өјрәнмиш, даһа сонра исә фарсчаны да өјрәнмәјә чидди сә'ј көстәрмишдир.

Баһадыр кими Сонанын да јеканә мәгсәди милләт вә вәтән јолунда чалышмагдыр. Сона да Баһадыр кими халгыны һәдсиз мәһәббәтлә севир, онун хошбәхтлијинә чалышыр. О, инсанпәрвәрлик руһунда тәрбијә алмыш бир гыздыр. О, тәкчә өз халгынын дејил, бүтүн халгларын, бүтүн инсанларын сәадәтини истәјир. О да, Баһадыр кими, мүсәлманларын кеоидә галдығыны һисс едир, онларын ирәлиләмәси, гәфләт јухусундан ајылмасы үчүн јоллар ахтарыр.

Сона Баһадырла һәмрә'ј, һәмфикир, һәммәсләкдир. Тәкчә елм, маариф вә мәдәнијјәт мәсәләләриндә дејил, ән чидди ичтимаи-сијаси мәсәләләрдә дә онларда бир фикир, әгидә бирлији нәзәрә чарпыр.

Сонаны дөврүн бүтүн кәнч гызлары үчүн нүмунә һесаб едән Баһадыр, онун бүтүн мәзијјәтләрини дил илә вәсф етмәкдән ачиз олдуғуну сөјләјир. «Мәкәр ону дил илә вәсф етмәк мүмкүндүрмү?.. Милләт гејрәти истәјирсән онда, әгл-камал истәјирсән онда».

Баһадыр кими Сона да халгын талејиндән, онун мадди-мә'нәви еһтијачларындан дәрин үрәк ағрысы илә данышыр, бу мәсәләјә өз фәал мүнасибәтини билдирир, бир чох мүрәккәб мәсәләләрин һәллиндә өз мүсаһибләринә гаршы чыхараг, онларла разылашмадығыны сөјләјир вә өз фикирләрини тутарлы дәлилләрлә сүбут едир. «Кәшкүл» гәзетинин сатылмамасынын сәбәбини Баһадыр әсасән гәзетин редакторунда көрдүјү һалда, Сона бу мәсәләни һәр шејдән әввәл халгын керилији вә чәһаләти илә изаһ едир. Халгын керидә галмасынын сәбәбини исә о, һәр шејдән әввәл онун маарифдән, елмдән узаг дүшмәсиндә көрүр. Сонанын фикринчә, бу мәсәләдә гуру сөзлә, нәсиһәтлә иш көрмәк мүмкүн дејил. Халглар арасында мәдәнијјәт јајылмалыдыр ки, онларын өзләри «милләт нәдир, һиммәт нәдир»—баша дүшсүнләр.

Сона Баһадыры гызғын бир мәһәббәтлә севир. Әсәр дини мәнсубијјәт е'тибары илә башга-башга чәбһәдә дуран бу ики кәнчин гаршылыглы мәһәббәти әсасында гурулдуғундан, һадисәләр дә ахыра гәдәр бу мотив әтрафында дөвр едир.

Баһадыр вә Сонанын мәһәббәти реал һәјатдан узаг, романтик, мәчнунанә мәһәббәт дејилдир. Нәриманов бу мәһәббәти әсәриндә фикир бирлији, мәсләк бирлији, әгидә вә гајә бирлији кими, ики халгын достлуғу гардашлығы, һәмрә'јлији символу кими мә'наландырмышдыр. Јазычыја көрә, ичтимаи әсасдан, сағлам мә'нәви зәминәдән мәһрум олан достлуг һеч бир вахт әбәди ола билмәз. Н. Нәриманова көрә, һәгиги вә бөјүк достлуг—мәсләк, идеја, әгидә достлуғудур. Она көрә дә Баһадырла Сона арасындакы мәһәббәт вә достлуг ахыра гәдәр өз мөһкәмлијини вә сарсылмазлығыны сахлајыр.

Баһадыр да, Сона да кәләчәк үмидилә јашајырлар. Онлар даим ирәли бахырлар, өз халгларына хошбәхт һәјат вә ишыглы кәләчәк арзулајырлар. Онларын һәр икиси бир идеалын јолчусудур, бир һисс, бир дујғу илә јашајыр, бир-биринә лајиг олмаға чалышыр, бир-бирилә фәхр едирләр.

Баһадыр кими Сонаны да нәчиб әхлаги хүсусијјәтләрә, јүксәк нијјәтләрә, саф һиссләрә, зәнкин мә'нәвијјата малик мүсбәт бир сурәт кими чанландыран әдиб, ону ахыра гәдәр Тифлисин бә'зи заһирән бәзәкли, дахилән пуч, мешшан көрүшлү ханымлары вә «мадонналары» илә кәскин контраст дахилиндә көстәрмишдир.

Н. Нәриманов Сонанын гәлбинин, руһунун, һиссинин, дүшүнчәләринин дәринликләринә нүфуз едәрәк, онларын ән мәхфи нөгтәләрини ачыб бизә көстәрмишдир.

Баһадырдан ајры дүшән Сонанын кечирдији руһи сыхынтыны, чәкдији нәһајәтсиз изтирабы, ајрылыг дәрдини охучунун көзү гаршысында чанландырмаг үчүн мүәллиф чох реал вә һәјати, инандырычы вә тә'сирли мотив-

ләр вә штрихләр тапмышдыр. Јазычы, Сонанын өзүнү һәр саат, һәр дәгигә фикрән, хәјалән Баһадырын јанында һисс етдијини, онунла гијабән данышдығыны, дәрдләшдијини, өзүнү ондан ајрылыгда тәсәввүр етмәдијини, онун бир һиссәси, ајрылмаз бир чүз'и зәнн етдијини дәфәләрлә гејд едир.

Әсәрин һеч бир јериндә биз Сонанын фикри илә иши, нијјәти илә һәрәкәти арасында ујғунсузлуг вә ја зиддијјәт көрмүрүк. О, өз фикирләрини вә һөкмләрини һәр јердә инандырычы, һәјати фактлар вә дәлилләр, тарихдән алдығы характерик мисалларла тәсбит етмәјә чалышыр. Әсәрин һеч бир јериндә биз Сонанын заһири әламәтләринин—симасынын, давранышынын, кејиминин, әдасынын тәсвиринә һәср олунмуш лөвһәләрә тәсадүф етмирик. Н. Нәриманов бүтүн өз сә'ј вә диггәтини сурәтин мә'нәви аләминин ачылмасына, онун характерини, һисс вә дүшүнчәси, руһи-һаләти, үрәк чырпынтысы васитәсилә тә'јин етмәјә чалышмышдыр.

Әдиб гәһрәманынын заһири көрүнүшүнүн тәсвири илә марагланмадығы кими, онун тәрчүмеји-һалы үзәриндә дә мүфәссәл дајанмамышдыр. Әсәрин мүхтәлиф јерләринә сәпәләнмиш ајры-ајры чизкиләрдән биз анчаг ону өјрәнирик ки, Сонанын атасы Осипин (әсәрдә Јусиф адландырылыр—*Ә. Һ.)* бир оғлу, үч гызы олмушдур. О, ушаглары ичәрисиндә һамыдан чох кичик гызы Сонаны севмишдир. Чүнки Сона «әхлаг вә әтварда»—һамыдан көзәл бир гыздыр.

Он беш јашында икән, о, франсыз вә рус дилләриндә сәрбәст данышмаға башламыш вә бу дилләрдән башга азәрбајчанча охујуб-јазмағы да өјрәнмишдир. Чох чәкмәмишдир ки, о, институту нишанла битирмиш вә өз гаршысына гәләм ишләтмәклә «милләтинә хидмәт етмәк» мәгсәдини гојмушдур.

Бундан башга биз әсәрдә Сонанын тәрчүмеји-һалына аид һеч бир мә'лумата раст кәлмирик. Әдиб бирдән-бирә онун Баһадырла көрүшүнүн вә онлар арасындакы мәһәббәт мачәрасынын тәсвиринә кечир.

Сонанын һәјата бахышында, фикир вә мүһакимәләриндә бир ардычыллыг, принсипиаллыг, дахили силсилә вардыр. Онда өз әгидәсинин доғрулуғуна мөһкәм вә сарсылмаз инам һисс олунур. Мәгсәдинә чатмаг јолунда о, чох манеәләр көрүр, анчаг бунлар ону горхудуб руһдан салмыр вә јолундан дөндәрмир. О даими ирәли бахыр. О,

јени, мүасир адам олмагла бәрабәр, ејни заманда кәләчәјә бағлы романтик бир гыздыр. Ону анчаг Баһадырын вәзијјәти, онун шашгынлыг вә бәдбинлији, күскүнлүк вә үмидсизлији нараһат едир. Севкилисинә үмид вермәк, ону һәрәкәтә, фәалијјәтә, мүбаризәјә руһландырмаг, онда јашамаг ешги, хошбәхт олмаг арзусу јаратмаг истәркән Баһадырын өзүнү өлдүрмәси Сона үчүн о гәдәр көзләнилмәз, елә накаһани бир һадисә олур ки, о тамамилә сарсылыр, әглини вә мүвазинәтини итириб, дәлиханаја дүшүр.

Баһадыр сурәти кими Сона сурәтини дә әдиб дәрин бир мәһәббәт вә рәғбәт һиссилә тәсвир етмиш, ахыра гәдәр онун тәрәфиндә дурдуғуну, ону мүдафиә етдијини, фикирләринә шәрик олдуғуну билдирмишдир.

Нәриманов Баһадыр вә Сона сурәтләрилә јанашы, әсәриндә Осип, Машо, Алексеј, Солтан, Иван кими епизодик сурәтләр дә јаратмышдыр.

Сонанын атасы Осип дөвләтли Тифлис ермәниләриндән биринин оғлудур. Мүәллиф онун шәхсијјәти вә тәрчүмеји-һалы һаггында бизә гыса мә'лумат вердикдән сонра бу сурәтин фәрди хүсусијјәтләринин тәсвиринә кечир. Доғрудур, әдиб ону әсәриндә там, јеткин бир характер кими ишләмәмишдир. Анчаг онун симасында вердији үмуми вә фәрди чизкиләрлә бир тәрәфдән онун өзүнү характеризә етмәјә, о бири тәрәфдән исә әсас гәһрәманын сәчијјәсинин бизә гаранлыг галан бә'зи нөгтәләрини ачыб ишыгландырмаға чалышмышдыр.

Әсәрин биринчи һиссәсиндә Јусиф көзүмүз гаршысында халг ишилә, маариф вә мәдәнијјәтлә јахындан марагланан, габагчыл дүшүнчәли бир зијалы, икинчи һиссәсиндә исә һәссас, гајғыкеш, меһрибан бир ата кими чанланыр.

Јусиф Сонанын Баһадыры севдијини вә бунунла да әсрләрдән бәри давам едиб кәлән «мүгәддәс дини гануну вә милли ән'әнәни» поздуғуну анлајыр вә пәришан олурса да, гызынын көнлүнү сындырмыр, ону мәзәммәт етмир, аилә, дост вә әграба гаршысында алчалтмыр. Әксинә, она тәскинлик верир, ону сакит едир, чыхыш јолу көстәрмәјә чалышыр.

О, гызыны хошбәхт етмәк үчүн ишини, аиләсини, евини, ушагларыны атыб Петербурга кедирсә дә, көзләнилмәз бир фачиә илә гаршылашыр: Баһадыр дүшмүш олдуғу вәзијјәтдән чыхыш јолу тапа билмәјәрәк, өзүнү

өлдүрүр. О, интиһар етмәклә һәм өзүнү, һәм дә Сонанын вә онун аиләсинин бәдбәхтлијинә сәбәб олур.

Әдиб Баһадыр вә Сона кими, Јусифи дә дәрин рәғбәт һисси илә тәсвир етмиш, ону һәр аддымда мәсләкини вә әгидәсини сатан, өз халгына, халгынын мәдәнијјәтинә, милли адәт вә ән'әнәләринә, дилинә хор бахан симасыз вә сатгын буржуа зијалыларына гаршы гојмушдур.

Романда верилән марағлы сурәтләрдән бири дә Солтандыр.

Солтан Баһадырын достудур, анчаг фикирчә, идејача, мәсләкчә ондан кәскин бир сурәтдә фәргләнир. Солтан дөврүн габагчыл кәнчләринин јолу илә кетмәјән, өзүнә һамы олмајан мүтәрәддид руһлу, гәтијјәтсиз бир типдир. О, фикирдән зијадә өз һиссинә табе олараг һәрәкәт едир. Вахтынын чохуну бош вә мә'насыз әјләнчәләрә сәрф едир.

Әсәрин сонларына доғру әдиб Солтанын фикирчә, идејача, руһча дәјишдијини көстәрир. Онун характери инкишаф едир. О, өзүнү бир тәрәфдән јолуну азмыш, мүәјјән бир мәсләкә гаил олмајан, һәр шејдә тәрәддүд едән дәјанәтсиз бир кәнч кими көстәрдији һалда, о бири тәрәфдән күнүн тәләбләринә вә дөврүн ичтимаи, мәдәни мәсәләләринә јахындан јанашмаға, халга көмәк әлини узатмаға чан атан маарифпәрвәр бир адам кими чыхыш едир.

Солтанын ирадәсизлијиндән вә дәјанәтсизлијиндән мүәллиф әсәриндә мүфәссәл вә конкрет фактларла данышдығы һалда, онун һансы ичтимаи, мәдәни амилләрин тә'сири алтында дәјишдијини вә мүтәрәгги чәбһәјә кечдијини көстәрмир.

Әсәрдә биз марағлы бир сурәтлә дә гаршылашырыг ки, о да фајтончу Новруздур. Бу сурәти әдиб әсәринә тәсадүфи олараг салмамышдыр. О, өз дөврүндә Азәрбајчан кәндләриндә һөкм сүрән һәрч-мәрчлик вә өзбашыналыға, јохсуллуг вә сәфаләтә ишарә етмәк истәмишдир.

Новруз јохсул кәндлидир. О, авам олмасына бахмајараг көзүачыг, дәрракәли бир адамдыр. Әтрафындакы һадисәләрин мә'насыны баша дүшүр, онлара тәнгиди јанашмағы бачарыр. О, «гачагчылыгдан» нифрәтлә данышыр, гулдурларын јохсул кәндлиләрин башына кәтирдији мүсибәтләри ән алчаг, ән рәзил бир һәрәкәт кими писләјир.

Анчаг о, чох ачиз, чох күчсүз вә көмәксиз көрүнүр. Новруз 1905-чи ил ингилаби әрәфәсиндә, бөјүк синфи—сијаси тоггушмаларын һазырландығы дөврдә јашајан кәндлијә бәнзәмир. О, өзүнү дүнјанын ән бәдбәхт адамы һесаб едир. О, нәинки өзүнү вә јүзләрлә өзү кими јохсул вә әмәкчи кәндлини доғма јурдундан дәрбәдәр салан мүлкәдара, кәндхудаја, чар мә'мурларына гаршы, һәтта кәбинли арвадыны әлиндән алыб апаран дәләдузлара гаршы мүбаризә апармағы ағлына белә кәтирмир.

Мүсбәт планда тәсвир едилән Новруз сурәтилә биз, тәәссүф ки, әсәрин анчаг икинчи һиссәсиндә көрүшүрүк. Сонрадан бу сурәт сүжет планындан чыхыр вә әдиб бир дә онун үзәринә гајытмыр.

Мүсбәт сурәтләрлә јанашы, Нәриманов, әсәриндә бир сыра мәнфи типләр дә јаратмышдыр. Бунлар ичәрисиндә Ахунд сурәти хүсусилә гејд едилмәлидир.

Бу сурәт «нәинки милләт гејрәти, һәтта дин гејрәти дә олмајан» мүсәлман руһаниләринин типик нүмајәндәсидир. Һамынын «елм дәрјасы» һесаб етдији Ахунд әслиндә тамамилә савадсыз, чаһил вә надан бир адамдыр. Ән ади инсани һиссләрдән мәһрум олан бу кобуд, күтбејин тип шикајәт вә мәсләһәт үчүн јанына кәләнләри гапыда «дәвә кими диз чөкдүрүр», шикајәтләринә е'тинасыз јанашыб, тезликлә башындан рәдд етмәјә чалышыр. Ахунд шәһәрдә гираәтхана ачмаг истәјәнләр гаршысында мин чүр әнкәл јарадыр, чүнки маарифин, елмин јајылмасы онун чибинә зијандыр.

Нәримановун Ахунд типи М. Ф. Ахундовун һәлә гырх ил әввәл јаратдығы Ахунд Сәмәд, Ч. Мәммәдгулузадәнин Молла Пиргулу, Молла Мәммәдгулу, Ә. Һагвердијевин Һачы Мирзә Әһмәдаға сурәтләрилә јахындан сәсләшир.

□□□

«Баһадыр вә Сона» әсәриндә биз гәһрәманларын мәһәббәт мачәрасы илә әлагәдар олан һадисәләрин тәсвириндә чох сых-сых халгымызын һәјат вә мәишәтини, адәт вә ән'әнәләрини, милли хүсусијјәтләрини әкс етдирән лөвһәләрә тәсадүф едирик. Бунлары мүәллиф гардаш ермәни халгынын јашајыш тәрзи, милли ән'әнәләри илә мүгајисә едир вә мәишәтчә, әһвали-руһијјәчә, милли ән'әнәчә бу ики халгын бир-биринә нә гәдәр јахын олдуғуну көстәрир.

Ермәни вә Азәрбајчан аиләләрини әсәр боју јанашы гојан әдиб, о дөврдә һөкм сүрән гәбиһ адәтләрин вә чиркин мејлләрин үстүнү ачмыш, онлары кәскин тәнгид атәшинә тутмушдур.

«Баһадыр вә Сона» әсәринин сүжети чох јығчам вә садәдир. Бир нөгтәдән инкишаф етмәјә башлајан һадисә әсәрин ортасында шахәләнир, бир-бирилә мүвази шәкилдә кедән бир сыра јардымчы вә әлавә хәтләрә ајрылыр. Бу хәтләр әсәрин ахырына гәдәр јанашы инкишаф едәрәк, ахырда бирләшир вә әһвалата јекун вурур.

Сүжетин ајры-ајры мәрһәләләри арасында һеч бир гырыглыг, пәракәндәлик вә ујғунсузлуг нәзәрә чарпмыр. Мүәллиф бир мәрһәләни о бири мәрһәлә илә бағламаг үчүн чох тәбии, чанлы вә һәјати штрихләр тапмышдыр. Чох заман биз бир һадисәдән башга һадисәјә кечдијимизи һеч өзүмүз дә һисс етмирик.

Әсәрдә әсас һадисә истигамәтверичи, икинчи дәрәчәли һадисәләр исә әлавә вә јардымчы сүжет хәтләри үзрә инкишаф едир. Бу хәтләр әсас хәтлә дахилән мөһкәм бағлы олса да, мүстәгил характер дашыјыр.

«Баһадыр вә Сона» повестинин композисијасы да садә вә ајдындыр. Шәрти олараг әсәрин композисијасыны ики мәрһәләјә ајырмаг олар. Биринчи мәрһәлә—Баһадырын Петербургдан Манкилисә кәлмәси, Сона илә танышлығы, она мәһәббәт јетирмәси вә Осипин евиндә баш верән башга һадисәләри, икинчи мәрһәлә исә Баһадырын Манкилисдән Петербурга гајытмасы вә бурада өзүнү өлдүрмәси илә бағлы олан әһвалаты әһатә едир.

Н. Нәриманов әсәрин бәдиилијини вә тә'сир күчүнү артырмаг мәгсәдилә тәшбеһләрә, мүгајисәләрә, контрастлара, тәбиәт тәсвирләринә кениш јер вермишдир.

Әсәрдә биз ашағыдакы мараглы тәшбеһләр вә мүгајисәләрлә гаршылашырыг.

Өз халгыны бөјүк мәһәббәтлә севән Сонаны характеризә едиркән әдиб белә бир тәшбеһә мүрачиәт етмишдир: «Ермәни милләтинин барәсиндә сөһбәт едәндә Сона ағзыны ачыб бүлбүл кими өтүрдү».

Башга бир јердә јазычы өз гәһрәманынын руһи вәзијјәтини охучуја даһа ајдын вә габарыг чатдырмаг үчүн јазыр: «Сонанын үрәји гәфәсдән чыхан бүлбүлүн үрәјинә бәнзәјирди».

Әдиб чәһаләт вә наданлыг ичәрисиндә боғулан авам халгы хәстә адамла мүгајисә едәрәк дејир ки, хәстәнин чаныны азардан тәмизләмәк лазым кәлдији кими, халгы да чәһаләт вә наданлыг мәрәзиндән хилас етмәк лазымдыр. Әсәрин башга бир јериндә биз Сонанын гәмли, кәдәрли симасынын гара булуда бәнзәдилдијини көрүрүк: «Бир шад хәбәр ешитдији вахт «Сонанын гара булуда бәнзәр үзү ачылды».

Н. Нәриманов әсәриндә тәзадлардан да ејни бачарыг вә усталыгла истифадә едир. Маарифин ишығыны чәһаләт вә наданлығын гаранлығына, намуслу әмәји түфејлилијә, мәдәнијјәти чәһаләтә, әхлаг сафлығыны мә'нәви позғунлуға, фәаллығы атиллијә, бејнәлмиләлчилик дујғусуну дини әдавәтә гаршы гојан јазычы әсәриндә бәдии контрастын көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр.

Өз нәчиб адәтләрини, милли ән'әнәләрини, ана дилини бәјәнмәјиб, франсыз дилинин вә модаларынын далынча гачан јелбејин ханымлардан данышаркән әдиб кинајә вә мәсхәрәни, истеһза вә күлүшү ишә салыр. Јазычы гәһрәманы Солтанын дили илә бу ханымларын бири һаггында кинајә илә белә дејир: О, назәнин ханымын һеч бир ејби јохдур. О, ејибсиздир. Онун тәкчә бир ејби вардыр ки, башы бошдур».

Әсәрдә карвансарачы Иванын чај ичмәси вә бир ан ичәрисиндә ган-тәрә батыб бөјүк бир самовары бошалтмасы сәһнәсинин тәсвири дә бүтүнлүклә сатирик күлүш планында верилмишдир.

Романын башга бир јериндә, фајтончу Новрузун тәсвиринә һәср олунмуш сәһнәдә исә биз әдибин јумшаг, достанә күлүшү илә гаршылашырыг: «Новруз отуз јашында, көдәкбој, чанлы оғлан иди. Үзүндә көзә саташан бир ејби јох иди. Анчаг үзүнүн чопуру, көзләринин пишик көзләринә бәнзәмәји, бурнунун нәһајәтдә бөјүк дешикләри, гулагларынын гоз јарпағы тәк салланмасы инсанын нәзәрини бир аз мәшғул едирди» (сәһ. 178—179).

Сурәтин дахили аләминин ачылмасы вә ишыгландырылмасында Нәриманова көмәк едән бәдии васитәләрдән бири дә тәбиәт тәсвирләридир.

Әдиб бә'зән өз гәһрәманынын әһвали-руһијјәси илә тәбиәт мәнзәрәси арасында дахили аһәнк вә мүвазинәт, бә'зән исә кәскин контраст јарадыр.

Н. Нәримановун әсәриндә классик бәдии нәсримиз үчүн сәчијјәви олан бир хүсусијјәтә дә раст кәлмәк олур ки, о да бәдии тәфәррүатдыр. Нәриманов бундан чох сых-сых, чидди бир өлчү һиссилә, өз мәгамында, мәтләбин бош јерә узанмасына јол вермәдән истифадә едир. Онун тәфсилатларында бир конкретлик, мәгсәдәујғунлуг, дәгиглик нәзәрә чарпыр. О, бәдии детала ән зәрури һалларда мүрачиәт едир. Сонанын инчә естетик дујғуја вә

зөвгә малик сәлигәли бир гыз олдуғуна ишарә едән јазычы онун отағынын тәсвириндә белә бир бәдии детал вермишдир: «Баһадыр Сонанын далынча кедиб бир көзәл бәзәнмиш отаға дахил олдулар. Пәнчәрәләрин габағында чүрбәчүр күлләр үстүндә бүлбүлләр чәһ-чәһ едиб өз нәғмәләрини охујурдулар. Отағын бир тәрәфиндә гу түкүндән креват балышлары, бир тәрәфиндә миз, бир нечә стул вә үзјујан» вар иди. (сәһ. 169).

Романын икинчи һиссәсиндә, чапархана саһиби Иванын гонаг евинин тәсвириндә биз даһа мүфәссәл бир бәдии деталла гаршылашырыг: «Иван Баһадырын тәвәггәсинә көрә бир балача отаг ачды. Отагчығын бир тәрәфиндә балача тахт үстүндә самандан дөшәкчә, илләрлә үзү јујулмамыш балыш, тахтын үстүндә јарым аршың һүндүрлүјү, бир гарыш ени пәнчәрә. Ики шишәли, гурум вә тоз басмыш пәнчәрәдә бир нечә һөрүмчәк вә милчәк өлүсү. Балача чыраг-шишәсини гара һис басмыш вә пилтәси нечә күнләр илә кәсилмәмиш» (сәһ. 180).

Н. Нәримановун нәср дили чох садә вә сәлисдир. Онун ифадә тәрзиндә бә'зән көһнәлик үнсүрләри өзүнү көстәрирсә дә, әдиб садәлијә хүсуси фикир верир, чүмләләри гыса, јығчам, мүхтәсәр шәкилдә гурур, лаконик данышмаға чалышыр.

Јазычы Азәрбајчан дилинин сафлығы, садәлији, тәмизлији уғрунда һәмишә ардычыл мүбаризә апармышдыр. Буну биз әдибин «Баһадыр вә Сона» әсәриндә дә мүшаһидә едирик. О, өз ана дилинә хор бахан адамлары кәскин тәнгид едәрәк бүтүн гәләм саһибләрини дил сафлығы уғрунда мүбаризәјә чағырыр.

Н. Нәримановун әсәриндә бир јығчамлыг, лакониклик өзүнү һисс етдирир. Мүәллиф бөјүк ичтимаи, сијаси әһәмијјәтә малик бир мәсәләни мәһарәтлә хырда һәчмли бир китабчада јерләшдирмишдир. Әсәрин һеч бир јериндә мәтләбин бош вә лүзумсуз јерә узанмасына сәбәб олан, охучунун диггәтини әсас мәтләбдән јајындыран хырдачылыға тәсадүф олунмур. Әсәр ахыра гәдәр бөјүк марагла охунур, диггәтимизи јормур, тәсәввүрүмүзү гарышдырмыр, бизи кәркин вәзијјәтдә сахлајыр.

Алтынчы фәсил

РЕАЛИСТ-САТИРИК НӘСРИН ЧАНЛАНМАСЫ ВӘ ИНКИШАФЫ

ЧӘЛИЛ МӘММӘДГУЛУЗАДӘНИН ИЛК НӘСР ӘСӘРЛӘРИ

М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әсасы гојулан, Һ. Б. Зәрдаби, Н. Б. Вәзиров, С. Ә. Ширвани, С. М. Гәнизадә, Н. Нәриманов тәрәфиндән давам етдирилән реалист бәдии нәср ән'әнәләри XIX әсрин сонларында јени инкишаф мәрһәләсинә дахил олур. Бу дөврүн ән зәкалы, ән гүдрәтли гәләм саһибләриндән олан Чәлил Мәммәдгулузадә нәсримизи мүасирлик, хәлгилик, демократизм идејалары илә руһландыраpаг јени бир јола истигамәтләндирир. Бу јол ингилаби сатира јолудур. М. Ф. Ахундов әсрин ортасында әдәбијјатымыз үчүн нә етмишсә, Ч. Мәммәдгулузадә дә әсрин сонунда бәдии нәсримизин инкишафы үчүн ону етмишдир. М. Ф. Ахундов драматуркијада реализмин әсасыны гојмушса, Ч. Мәммәдгулузадә нәсрдә ингилаби сатира јаратмышдыр. Классик бәдии нәсримизин јени дөврү билавасиә Ч. Мәммәдгулузадәнин ады илә бағлыдыр.

Бәдии нәсрлә Ч. Мәммәдгулузадә кечән әсрин 90-чы илләриндән мәшғул олмаға башламышдыр. Онун бизә мә'лум олан илк ири һәчмли нәср әсәри «Данабаш кәндинин әһвалатлары» адлы мәшһур повестидир.

Әдибин бәдии јарадычылығынын илк дөврүнү парлаг бир сурәтдә характеризә едән бу әсәр 1894-чү илдә гәләмә алынмышдыр. Бу заман Гори мүәллимләр семинаријасыны тәзәчә битирән кәнч јазычы, Нахчыванын Улуханлы, даһа сонра исә баш Норашен вә Неһрәм кәндләриндә мүәллимлик едирди.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары»нда тәсвир едилән һадисәни мүәллиф Неһрәм кәндинә иснад едир. Буну

Ч. Мәммәдгулузадә өз «Тәчрүмеји-һалында»да е'тираф едир.

Анчаг гејд етмәк лазымдыр ки, әсәрини јазаркән әдиб һеч дә тәкчә бир кәнди—Неһрәм кәндини нәзәрдә тутмамышдыр. О, «Неһрәм кәнди» ады алтында чәһаләт вә наданлыг, мөвһумат вә хурафат, һагсызлыг вә әдаләтсизлик, јохсуллуг вә диләнчилик батаглығында боғулан ингилабдан әввәлки Азәрбајчан кәндләрини нәзәрдә тутмушдур. Даһи рус сатирики Салтыков-Шедрин вахты илә авамлыг, мүтилик вә атиллик јувасы олан рус әјаләт шәһәрләрини «Глупов» ады илә дамғаладығы кими, Ч. Мәммәдгулузадә дә феодал-патриархал Азәрбајчан кәндләрини «Данабаш» ады алтында бирләшдирмишдир. «Данабаш» сөзүнү јазычы әсәриндә рәмзи мә'нада ишләтмишдир. Бу сөз «бүтүн данабашлар аләмини тәчәссүм етдирир».[1]

Үмумијјәтлә, Ч. Мәммәдгулузадә кәнд һәјатына һәср етдији әсәрләрин әксәријјәтиндә мөвзуја әсасланараг бу әсәрләр үчүн мүвафиг сатирик, символик кәнд адлары сечмишдир. Мәсәлән, «Почт гутусу»нда—«Итгапан», «Гурбанәлибәј»дә—«Гапазлы», «Гузу»да—«Гуртбасар», «Оғру инәк»дә—«Гарагылчыг» вә и. а...

«Данабаш кәндинин әһвалатлары» әдибин повестинин үмуми адыдыр. Әсәр өзү исә конкрет олараг «Ешшәјин итмәклији» адланыр. «Әһвалатлар» сәрлөвһәсилә Ч. Мәммәдгулузадә вахты илә бир силсилә әсәр јазмаг фикриндә олмушдур. Онун «Ешшәјин итмәклији» илә бир дөврдә гәләмә алынмыш, анчаг бизә мә'лум олмајан сәбәбләрә көрә јарымчыг бурахылмыш «Данабаш кәндинин мәктәби» адлы һекајәси дә бу серијаја дахилдир.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары» кечән әсрин ахырларында јазылмасына бахмајараг, узун мүддәт чап едилмәмишдир. Әсәр анчаг мүәллифин өлүмүндән сонра, 1936-чы илдә тапылараг, биринчи дәфә ССРИ Елмләр Академијасы Азәрбајчан филиалы Дил вә Әдәбијјат Институту тәрәфиндән чап едилмиш вә јазычынын күллијјатынын икинчи чилдинә салынмышдыр.

Повестин гырх илдән артыг бир мүддәт әрзиндә чап олунмадан әдибин архивиндә сахланмасынын башлыча сәбәби о заманкы шәраитин ағырлығы, сијаси тәзјиг вә

[1] *Мирзә Ибраһимов.* «Бөјүк демократ», Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1957, сәһ. 63.

сензура әнкәлләри олмушдур[1]. Буну әдиб өзү дә өз мәктубларында вә хатирәләриндә дәфәләрлә гејд едир. Мисал үчүн, биз Ч. Мәммәдгулузадәнин һәлә 1901-чи илдә өз нахчыванлы досту Мәммәд Тағы Сидгијә көндәрдији мәктуба баха биләрик. Бу мәктубда ашағыдакы мараглы сәтирләр јазылмышдыр: «Мәһәммәд Һәсән әминин ешшәјини» (јә'ни, «Данабаш кәндинин әһвалатлары»ны — *Ә. Һ.)* истәјирәм јазыб көндәрәм сензор изн версин, Ирәванда чап еләтдирәм»[2].

Әсәринин чап едилмәси вә кениш охучу күтләсинә чатдырылмасы мәсәләси илә Ч. Мәммәдгулузадә совет дөврүндә хүсуси олараг марагланмышдыр.

1922-чи илдә Маариф Комиссарлығынын дә'вәтилә Тәбриздән Бакыја гајыдан вә јенидән «Молла Нәсрәддин»ин нәшринә башлајан әдиб, «Әһвалатлар»ы чап етдирмәк үчүн комиссарлыға мүрачиәт етмиш вә әсәрини дә ораја тәгдим етмишдир. Ч. Мәммәдгулузадә бу хүсусда јазыр: Мән «Мәһәммәдһәсән әмини» («Әһвалатлар»ы—*Һ. Ә.)* гејри һекајәләримлә Бакыда Маариф Комиссарлығына пишнәһад етмишәм ки, орада чап олунсун. Сонра билмәдим нечә олду вә һарада галды[3].

Повестин о заман чап олунмамасыны јазычы онун әлдән-әлә кечмәси вә нәтичәдә исә итмәси илә изаһ едир.

□□□

«Данабаш кәндинин әһвалатлары» кәнд мөвзусуна һәср едилмишдир. Әдәбијјата кәлдији илк күндән Ч. Мәммәдгулузадәни кәнд вә кәндли мәсәләси хүсуси олараг марагландырмыш вә нараһат етмишдир. Әдиб јарадычылығынын илк дөврүндә гәләмә алдығы әсәрләрин демәк

[1] Бә'зи тәдгигатчы вә әдәбијјатшүнаслар бу фикирдәдир ки, «Әһвалатлары» Ч. Мәммәдгулузадә шәхсән өзү бәдии кејфијјәтчә ашағы, нөгсанлы вә натамам сајдығы үчүн чапа лајиг көрмәмиш вә өмрүнүн ахырына гәдәр мејдана чыхармајараг архивиндә сахламышдыр. (Бах: *Һ. Мехди* «Даһи сәнәткар», «Әдәбијјат гәзети», јанвар, 1942, № 10). Бу фикир јанлыш вә әсассыздыр. Чүнки биз әдибин мәктуб вә хатирәләриндә бунун әксини сүбут едән бир чох факт вә сәнәдләрә раст кәлирик.

[2] Ч. Мәммәдгулузадәнин архиви, Азәрбајчан ССР ЕА Республика әлјазмалары фонду, Г-3 (137).

[3] *Ч. Мәммәдгулузадә.* «Хатиратым», Сечилмиш Әсәрләри, II чилд, Азәрнәшр, 1936, сәһ. 500.

олар ки, һамысыны бу мөвзуја һәср етмишдир. Әдәби фәалијјәтинин сонракы дөврләриндә дә Мирзә Ҹәлил чох тез-тез бу мөвзуја гајытмыш вә өзүнүн «Гурбанәлибәј», «Гузу», «Јан дүдүјү», «Ханын тәсбеһи», «Тахыл һакими», «Зәлзәлә», «Оғру инәк» вә с. һекајәләриндә Азәрбајҹан кәндләриндә һөкм сүрән өзбашыналыг вә зоракылығын, ҹәһаләт вә наданлығын, көләлик вә истисмарын чанлы, реалистик, инандырычы тәсвирини вермишдир. Нә XIX әсрин биринчи јарысында, нә дә икинчи јарысында Азәрбајҹан кәндини вә кәндлисини Ҹ. Мәммәдгулузадә гәдәр дәриндән, әтрафлы, гызғын бир еһтирасла тәсвир едән јазычымыз олмамышдыр.

Тәсадүфи дејилдир ки, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин мүһәррирлик фәалијјәтиндә дә кәндли мәсәләси әсас јерләрдән бирини тутмушдур.

Ҹ. Мәммәдгулузадәнин әдәбијјата кәлдији дөврдә капитализмин инкишафы вә пул дөвријјәсинин кенишләнмәси илә әлагәдар олараг кәнддә синфи тәбәгәләшмә даһа да сүр'әтләнмиш, кениш кәндли күтләләринин јохсуллашмасы артмыш, буржуа-мүлкәдар зүлмү вә истисмары даһа амансыз шәкил алмышды. 1870-чи ил ислаһатындан сонра онсуз да ағыр вә дөзүлмәз вәзијјәтә дүшән зәһмәткеш кәндли тамамилә вар-јохдан чыхыб ачлыг вә сәфаләт кирдабына дүшмүшдү. Чар чиновникләринин, хан, бәј, мүлкәдар вә голчомагларын өзбашыналығы, зоракылығы јохсул вә ортабаб кәндлиләрин мөвчуд ичтимаи гурулуша гаршы гәзәбини, нифрәтини даһа да гүввәтләндирмишди.

Бу дөврдә Азәрбајҹан кәндләриндә јаранан шәраит әмәкчи кәндлиләри јалныз мадди ҹәһәтдән дејил, ејни заманда мә'нәвијјатча да әзиб шикәст етмишди. Кәндлиләри әсрләрдән бәри ҹәһаләт вә наданлыгда сахлајан, дини руһда тәрбијә едән һаким синифләр оланларда мүтилик вә көләлик әһвали-руһијјәси јаратмаға, мүхтәлиф васитәләрлә кәндлиләрин ингилаби шүуруну өлдүрмәјә, мүбаризә јолларыны бағламаға вә беләликлә онлары әлдә сахламаға чалышырдылар.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары» белә бир шәраитдә јазылмышдыр. Мүәллиф реал һәјатдан алдығы мараглы бир һадисә фонунда јохсул Азәрбајҹан кәндлисинин, һүгугсуз вә мәһкум Азәрбајҹан гадынларынын чыхылмаз, ачыначыглы, фачиәли вәзијјәтини, варлы синиф нүмајәндәләринин исә вәһшилијини вә јыртычылығыны бүтүн

габарыглығы вә чылпаглығы илә ачыб охучунун көзү гаршысында чанландырмышдыр.

Әдиб әсәриндә Мәһәммәд Һәсән әми адлы касыб, авам, мө'мин бир кәндлинин Кәрбәлаја кетмәк үчүн бәсләјиб сахладығы ешшәјин итмәси мачәрасындан данышмаг истәдијини гејд едир. Анчаг бу, һадисәнин тәкчә заһири тәрәфидир. Бунун архасында әдиб бөјүк бир аләм ачмышдыр. Повести охудугда биз бу ибрәтамиз әһвалат васитәсилә әдибин көһнә дүнјаја, ичтимаи һагсызлыг вә әдаләтсизлијә нифрәт јағдырдығыны, ачы, истеһзалы, нештәрләјичи, өлдүрүчү сатирасы илә һаким синиф нүмајәндәләринин ич үзүнү ачыб дамғаладығыны көрүрүк.

Мәһәммәд Һәсән әминин башына кәлән мачәраны охучу дәрин бир һәјәчан, үрәкағрысы, тәәссүф вә пешманчылыг һиссилә охујур. Онун гәлбиндә көһнә дүнјаја, һагсызлыг вә әдаләтсизлијә, өзбашыналыг вә зоракылыға гаршы аловлу бир гәзәб вә нифрәт һисси ојаныр. Мүәллиф истеһза, кинајә вә ришхәнд долу символик ифадәләрлә јохсул кәндли күтләләрини өз инсанлыг ләјагәтини дәрк етмәјә, ајаға галхмаға, һәјата ачыг көзлә бахмаға, досту илә дүшмәнини танымаға чағырыр.

Кәнддән вә зәһмәткеш кәндли күтләләринин ағыр вә дөзүлмәз вәзијјәтиндән демәк олар ки, вахты илә бүтүн Азәрбајҹан јазычылары данышмышлар. Анчаг Мирзә Ҹәлил бу мәсәләјә башга чүр, башга мөвгедән, башга нијјәтлә јанашмышдыр. Әдиб кәнди бизә тамамилә јени бир шәкилдә, әһатәли бир сурәтдә, кениш планда, бүтүн зиддијјәтләри, мүрәккәб хүсусијјәтләри, јахшы вә пис ҹәһәтләри илә көстәрмишдир. Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин әсәрләриндәки кәнд—мүбаризә вә тоггушмалардан, һәрәкәт вә инкишафдан узаг, дурғун, атил, иддиллик кәнд дејил, синфи зиддијјәтләрин чылпаг шәкил алдығы, бирибирилә үз-үзә кәлдији вә амансыз сурәтдә тоггушдуғу кәнддир.

Тәнгиди реализм ән'әнәләринә ахыра гәдәр садиг галан әдиб гәлбинин чағрышыны динләјәрәк, һәјатын дәринликләринә енмиш, јохсул кәндлиләрин ачыначаглы һәјатыны дәрин бир һәгигәт һисси, бөјүк бир вәтәндашлыг ҹәсарәтилә тәсвир етмишдир.

Мирзә Ҹәлил јохсул вә һүгугсуз кәндлиләрин һәјатындан үрәкдолусу, дәрин рәғбәт вә мәһәббәт һиссилә данышмышдыр. Онун тәсвирләриндә зәһмәткеш кәндлинин ағыр, дөзүлмәз вәзијјәтинә гаршы наразылыг, е'ти-

раз, үсјан нотлары өзүнү һисс етдирир. «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестиндә Сократдан епиграф шәклиндә верилмиш сөзләр бу ҹәһәтдән һеч дә тәсадүфи дејилдир: «Гәлбимдән кәлән сәс мәнә чох задлар өјрәдир. Һәмин сәс пак вә тәмиз инсафымын сәсидир ки, һамыда о инсаф вар. Һәр кәс куш-һушилә онун бујурдуғуна гулаг асыб, әмринә әмәл еләсә, чох сирләрдән акаһ олуб, чох шејләр биләр».[1]

□□□

«Данабаш кәндинин әһвалатлары» ингилабдан әввәлки кәндләримиздә аддымбашы тәсадүф олунан реал, ҹанлы, типик бир һадисә үзәриндә гурулмушдур.

Данабаш кәндинин сакини, јохсул кәндли Мәһәммәд Һәсән әми узун илләр бојунча өзүндән вә аиләсинин рузисиндән кәсиб гәпик-гәпик пул топлајыр вә бир ешшәк алыр ки, Кәрбәла зијарәтинә кетсин.

Анҹаг «аллаһын бу аҹиз, көмәксиз, мө'мин бәндәсинә» өз арзусуну һәјата кечирмәк вә саваб јијәси олмаг мүјәссәр олмур. Сәфәрә һазырлашдығы вә сәбирсизликлә зәвварын јола чыхмасыны көзләдији бир вахтда онун башына әҹаиб бир иш кәлир. Данабаш кәндинин кәндхудасы Худајарбәј кәлиб Мәһәммәд Һәсән әминин ешшәјини тәләб едир. Худајарбәј дејир ки, куја ону шәһәр диванханасындан тә'ҹили олараг чағырыблар вә нечә олурса-олсун вахтында өзүнү началникин «һүзуруна» чатдырмалыдыр.

Мәһәммәд Һәсән әми нә гәдәр јалварыр-јахарырса, онун хырда ушаглары нә гәдәр ағлајыр-сытгајырса, мүмкүн олмур. Худајарбәј һәдә-горху, сөјүш вә дәјәнәк күчүнә ешшәји Мәһәммәд Һәсән әмидән алыб апарыр. О, нә вә'д етдији күн вә нә дә онун ахшамы кәндә гајытмајыб шәһәр карвансарасында јатыр. Ертәси күн исә диванхана вә началник әвәзинә өзүнү тә'ҹили олараг шәһәр газысынын јанына јетириб ајагларына дүшүр ки, она көмәк етсин вә «ишинә» бир саһман чәксин.

Мә'лум олур ки, диванхана вә началник әһвалаты тамамилә јалан вә ујдурма имиш. Бунлар Мәһәммәд Һәсән

[1] *Ҹ. Мәммәдгулузадә.* «Данабаш кәндинин әһвалатлары», «Драм вә нәср әсәрләри», Киров адына Азәрбајҹан Дөвләт Университети нәшријјаты, Бакы, 1958, сәһ. 259.
Бурада вердијимиз мисалларын һамысы бу нәшрдән алынмышдыр.

әмини горхутмаг вә ешшәји ондан алмаг үчүн анҹаг бир бәһанә имиш. Худајарбәјин әсил мәгсәди исә тамамилә башга бир шеј имиш: о, чохдан бәридир ки, Данабаш кәндиндә јашајан Зејнәб адлы дул бир гадынын «көзәллијинә вә варына» вурулмушдур вә тәләсир ки, нәјин баһасына олурса-олсун ону өзүнә сиғә етсин, мал-дөвләтинә саһиб олуб өз ишләрини јолуна гојсун... Худајарбәј шәһәрә анҹаг бу мәгсәдлә кәлмишдир.

Зејнәб Худајарбәјин бу чиркин нијјәтиндән хәбәрдардыр вә һеч бир вәҹһ илә она әрә кетмәјә разы дејил. Тәкҹә Зејнәб дејил, Худајарбәјин евдәки арвадынын да бу ишә гәтијјән рә'ји јохдур. Анҹаг бүтүн бунлара бахмајараг Худајарбәј өз гәрарында мөһкәмдир. Газынын јанына да о, бу мәгсәдлә кәлмишдир.

Худајарбәји диггәтлә динләјән газы онун нијјәтиндән хәбәрдар олуб ишини јолуна гојмаға разылыг верир, лакин бу иш үчүн бир гәдәр «хәрҹ» чәкмәк лазым кәлдијинә ишарә едир. Газынын ишарәсини Худајарбәј баша дүшүр. Анҹаг мәсәлә бурасындадыр ки, онун гәпијә күманы кәлмир. Буна көрә дә о, өзүнү ҹәлд карвансараја јетириб, Мәһәммәд Һәсән әминин ешшәјини карвансарачы Кәрбәлајы Ҹәфәрә једди маната сатыр. Пулун бир гисмини газынын тәләб етдији пешкәшә, о бири гисмини исә јаланчы шаһидләрә сәрф едиб иши «сәһманлајыр». «Шәр'и ганун» үзрә тәртиб олунмуш сиғә кағызыны газыдан алыб Данабаш кәндинә јола дүшүр.

Кәнддә Худајарбәј Зејнәбин гануни әри олдуғуну е'лан едир вә ону өз евинә кәтирмәк үчүн кәндин главасы Кәрбәлајы Исмајылы, приход молласы Молла Мәһәммәдгулуну, јахын достларындан Гасымәлини, Сәбзәлини, Кәрбәлајы Гафары вә Зејнәбин доғма оғлу Вәлигулуну онун јанына көндәрир.

Худајарбәјә арвад олмағы өзү үчүн ән бөјүк бир фәлакәт вә алчаглыг һесаб едән Зејнәб узун мүддәт бу ишә мүгавимәт көстәрирсә дә әлиндән бир иш кәлмир. Ахырда голу зорлуларын вәһши вә јыртыҹы һәрәкәтләри гаршысында тәслим олуб, Худајарбәјин евинә кирмәјә разылыг верир.

Зејнәбин вә онун јетимләринин вар-јохуна саһиб олдугдан сонра Худајарбәј ону евиндән говур.

Зејнәб Худајарбәјин евиндән кедәндән ики ај сонра онун евдәки арвады әринин алчаг вә рәзил һәрәкәтләринә, әзаб вә ишкәнҹәләринә дөзмәјәрәк өлүр. Өз гызыны

Зејнәбин оғлу Вәлигулуја вермәји вә'д едән Худајарбәј ону һәјасызчасына алдадыр вә гызы досту Гасымәлијә вериб әвәзиндә онун он дөрд јашлы бачысыны алыб өзүнә арвад едир.

Худајарбәј Зејнәби бошајырса да, онун гызы Зибаны вә оғлу Вәлигулуну бир гарын јаван чөрәјә гапысында сахлајыб гул кими ишләдир.

Мәһәммәд Һәсән әми исә узун мүддәт ешшәјинин јолуну көзләдикдән сонра наүмид олуб өз дахмасына чәкилир вә Кәрбәла зијарәтиндән һәмишәлик олараг көзүнү јығыр. Доғрудур, дөрд илдән сонра тәсадүфән ешшәк тапылыр, анчаг бу ону гәтијјән севиндирмир. Чүнки инди артыг она нә ешшәк лазымдыр, нә зијарәт. О, бүтүн аилә үзвләрини итирәрәк өз сојуг, гаранлыг дахмасында тәктәнһа галмышдыр. Әввәлчә севимли оғлу Әһмәди, ики ај сонра исә арвады Шәрәфи торпаға тапшырмышдыр.

□□□

Әсәрдә тәсвир етдији һадисәләри мүәллиф ахыра гәдәр бир-бирилә мүвази шәкилдә инкишаф едән ики әсас сүжет хәтти үзрә апармышдыр: Худајарбәј—Мәһәммәд Һәсән әми; Худајарбәј—Зејнәб; галан сәһнәләр вә епизодлар һамысы әсәрә бу ики хәтлә әлагәдар олараг дахил олмушдур. Бу ики хәтт әсәрдә бири-бириндән тәчрид едилмиш шәкилдә давам етмир. Бир гајда олараг каһ бирләшир, каһ да ајрылараг мүстәгил истигамәт алыр. Каһ садә, бәсит бир шәкилдә инкишаф едир, каһ да нәгл едилән әһвалатын характериндән, кәркинлик вә драматизминдән асылы олараг мүрәккәбләшир, өз әһатә даирәсини кенишләндирир, дәринләшир.

Мүәллиф һадисәләри ахыра гәдәр садәдән мүрәккәбә доғру апарыр. Әввәлчә биз әсәрдә ади бир әһвалатла гаршылашырыг.

Бу хырдача әһвалатын сонрадан нечә шәкил алачағыны, һансы истигамәтдә һәрәкәт едәчәјини гәтијјән билмирик. Хырда чешмәләр бирләшиб кичик чајлар, кичик чајлар бөјүк нәһрләр, нәһрләр исә дәнизләр әмәлә кәтирдији кими, бу садә вагиә дә тәдричән башга һадисәләр вә епизодларла бирләшәрәк, инкишаф едәрәк, мүрәккәб вә долғун шәкил алараг бөјүк бир әһвалата чеврилир. Әлавә һадисәләр әсәрә кәнардан кәлмир, әсас һадисәнин өзүндән доғур, инкишаф просесиндә шәкилдән-шәклә дүшүр, бә'зән сүжет планындан тамамилә чыхыр, бә'зән исә сәјјарәләр күнәш әтрафында дөвр едән кими, ахыра гәдәр әсас һадисәнин әтрафында фырланараг ону зәнкинләшдирир, кенишләндирир, дәринләшдирир.

Әсәрдә һәр ики сүжет хәтти ахыра гәдәр мүтәнасиб бир сурәтдә инкишаф едир. Мүәллиф һәр ики хәтти ејни сәнәткарлыг маһарәтилә, ејни гүввәт вә еһтирасла, ејни ардычыллыгла давам етдирир. Буна көрә дә повест ахыра гәдәр зәифләшмәјән бир мараг вә кәркинликлә охунур.

Мүәллиф һәр ики сүжет хәттинә һадисәләрлә әлагәдар олараг мүәјјән сурәтләр дахил едир ки, бунларын һәр бири фәрди хүсусијјәт вә чизкиләрә малик мүстәгил тип олараг өзүнә мәхсус истигамәтдә һәрәкәт едир. Әдиб шаблон јолла кедәрәк мүсбәт сурәтләри бир гүтбә, мәнфи сурәтләри исә башга бир гүтбә ајырыб, онлары механики сурәтдә бир-биринә гаршы гојмур. Сүжет хәтләринин һәр икисиндә биз һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи сурәтләрә раст кәлирик. Әдиб бу сурәтләрә гаршы өз мүнасибәтини охучудан кизләтмәјәрәк, ачыгдан-ачыға билдирир.

Чәлил Мәммәдгулузадә сүжет инкишафына мүдахилә едиб мәнфи сурәтләри гара бојалар, ағыр вә тәһгирамиз сөзләр, мәзәммәт нидалары илә көздән салмаға вә ја мүсбәт сурәтләри тәгдир вә тә'риф јолу илә охучуја бәјәндирмәјә чалышан јазычылардан дејилдир. Онун мүсбәт вә мәнфи мүнасибәти тәсвирин өзүндән доғур.

Сүжет инкишафынын биринчи мәрһәләсиндә иштирак едән әсас сурәтләр—Худајарбәј вә Мәһәммәд Һәсән әмидир.

□□□

Худајарбәј XIX әсрин сон илләриндәки феодал-патриархал Азәрбајчан кәндинин түфејли тәбәгәләринин типик нүмајәндәсидир. Әдиб бу сурәти бизә инкишаф просесиндә дејил, там, формалашмыш шәкилдә көстәрир, бизи онун кечмиши илә әтрафлы сурәтдә таныш етмир.

Чәлил Мәммәдгулузадә әввәлдән ахыра гәдәр ону бизә сабит бир заман вә мәкан дахилиндә, «иш башында», әлиндә јоғун бир зоғал дәјнәји, кәндлиләри кефи истәдији гәдәр көтәкләјән, күнаһсыз јерә дама салан, тәһгир едән, күндә бир гыз вә гадын алыб-бошајан, түфејли һәјат кечирән, чанавар тәбиәтли адам кими көстәрир.

Нәчиб инсани сифәтләрдән тамамилә мәһрум олан

Худајарбәј, ејни заманда чаһил вә надан бир типдир. О, кәндлиләрин јалныз үмуми, рәсми ишләринә гарышмагла кифајәтләнмәјиб, ејни заманда онларын хүсуси, шәхси, аилә мәсәләләринә дә мүдахилә едир, бурада да «низам» јаратмаға чалышыр. Худајарбәјин кәнддәки һөкмүнүн һүдуду јохдур.

Худајарбәј һансы јол вә васитәләрлә једди јүз евдән ибарәт Данабаш кәндинин ағасы, башчысы, һакими олмушдур?

Әлбәттә, о, бу мәнсәбә өз исте'дад вә бачарығы сајәсиндә чатмамышдыр. Ону чамаат сечмәмишдир. О заман «адәт бу чүр иди ки, каттаны чамаат сечәрди. Амма Худајарбәјин катталығы өзкә төвр олубду. Јә'ни чох асан Худавәчһ илә олуб. Әввәл, јә'ни, ики ил бундан әгдәм Худајарбәј глава јанында чавуш иди. Иш елә кәтирди ки, глава Худајарбәјин анасыны сиғә еләди. Ашкардыр ки, глава өз сәмтини гојуб өзкәни катталыгда сахламајачаг. Бир һәфтәнин ичиндә каттаны гыснајыб гуллугдан кәнар еләди. Бир нечә вахт кәнд галды каттасыз. Хүласеји-кәлам чамаат бир вахт көзүнү ачды, көрдү ки, Худајарбәј каттадыр ки, катадыр» (сәһ. 270).

Худајарбәј өзүнә чох архајын иди. Онун нечә дејәрләр, гылынчынын далы да кәсирди, габағы да. О, кәнддә өзүнү һакими-мүтләг сајырды. Һәлә ки, онун сөзүнү икиләјән, она кәме'тиналыг едән, чәп бахан, әмриндән чыхан, кәләндә ајаға дурмајан, габағында баш әјиб икигат олмајан, дедијини тәсдиг етмәјән бир кәс олмамышды. Нәзәрәлихан тәсбеһ күчүнә («Ханын тәсбеһи») кәнди алт-үст едиб виран гојмаға гадир олдуғу кими, Худајарбәј дә дәјәнәк күчүнә кәнди истәдији сәмтә дөндәрмәк игтидарына малик иди.

Худајарбәјдә чиркин бир адәт дә вар иди. О, өзүндән ашағыда дуранлары дөјәр, сөјәр, тәһгир едәр, ајаглајар, чаныны алар, өзүндән јухарыда дуранларын габағында исә кәртәнкәлә кими сүрүнәр, баш әјәр, јалтагланарды...

Һәмишә һәрзә данышыб, јекәбашлыг етмәјә адәт етмиш Худајарбәј кәнддән шәһәрә кәлир. Шәһәрдә газы үчүн «ширинлик» алмаг мәгсәдилә тачир Қарапет ағанын дүканыны тапыр, онунла көрүшүр. Һәмишә өзүндән ашағы адамларла кобуд данышмаға адәт етмиш Худајарбәј онунла да јекә-јекә данышмаг истәркән Қарапет аға ону: «Итил чәһәннәмә бурдан, супа оғлу, супа»—сөзләрилә дүканындан говур. О, бир сөз демәдән горхуб кәнара чәкилир. Шәһәр газысы ону «кет, ај һәпәнд»—дејә башындан рәдд етдикдә Худајарбәј онун сөзүнүн габағында бир сөз демәјә чүр'әт етмәјиб, јалтагчасына евдән чыхыб кедир.

Худајарбәјин дахили аләмини ачмаг вә онун вәһшилији вә јыртычылығы илә охучуну даһа дәриндән таныш етмәк үчүн әдиб әсәриндә бир нечә мараглы вә ибрәтамиз сәһнә вермишдир. Бу чәһәтдән онун Мәһәммәд Һәсән әминин једди јашлы оғлу Әһмәдлә олан вәһши рәфтары чох сәчијјәвидир.

Будур, Худајарбәј Мәһәммәд Һәсән әминин гапысында дуруб ондан тә'чили олараг ешшәји төвләдән чыхарыб онун һүзуруна кәтирмәји тәләб едир. Горхусундан јарпаг кими әсән Мәһәммәд Һәсән әми динмәз-сөјләмәз Худајарбәјин тәләбини јеринә јетирир. Чүнки Мәһәммәд Һәсән әми ону чох јахшы танымыр вә билир ки, әкәр онун һөкмүнү јеринә јетирмәсә, бундан сонра кәнддә баш кирләјә билмәз. Буна көрә дә о, ешшәји дәрһал төвләдән чыхарыб Худајарбәјин габағына сүрүр. Бу заман һеч көзләнилмәдән онун једди-сәккиз јашында, туманчаг, башыачыг вә кечәл оғлу Әһмәд өзүнү күчәјә салыб ағлаја-ағлаја, чығыра-чығыра јапышыр ешшәјин гујруғундан: «Јох, валлаһ, һеч гојмарам, һара гојурам кетсин е... һеч гојмарам, һеч дәнә дә!..

Бу һиндә Худајар катта оғланын дал тәрәфиндән јеријиб күрәјиндән бир ағач.—Қөпәк оғлу көпәк, һара апарырсан ешшәји? Көзләрин кордур, көрмүрсән мәни бурда! Валлаһи көнүнү сојарам!» (сәһ. 271).

Худајарбәј тәкчә Мәһәммәд Һәсән әминин ушаглары илә дејил, онун өзү илә дә бу чүр, вәһшичәсинә рәфтар едир. О, бу јохсул, авам, садә кәндлинин ешшәјини әлиндән алыб карвансарачы Кәрбәлајы Чәфәрә сатмаг истәркән досту она Мәһәммәд Һәсән әмидән еһтијат етдијини сөјләјир. Худајарбәј она күлүб белә чаваб верир: «Мән онун көзүнә ағ саллам... Мән онун бөјүјү дејиләм? Күн олмаз ки, онун мәнә иши дүшмәсин. Басарам палчыға, чыхарам үстә, ајаглаpам» (сәһ. 283, 284).

Әсәрин «Хатимә» һиссәсиндә биз бундан даһа ағыр бир сәһнәјә раст кәлирик. Мәһәммәд Һәсән әминин ешшәјини Кәрбәлајы Чәфәрә сатан Худајарбәј, өз чинајәтинин үстүнү өртмәк үчүн танымадығы вә билмәдији мәзлум бир кәндлинин башына олмазын мүсибәт кәтирир. Бу бәдбәхт кәндлинин «күнаһы» анчаг ондан ибарәтдир ки,

о, оғурлуг мәсәләсиндән хәбәри олмадан Мәһәммәд Һәсән әминин ешшәјини Кәрбәлајы Чәфәрдән сатын алмышдыр. Инди Мәһәммәд Һәсән әми тәсадүфән ешшәјинин башыны тутмушдур вә ешшәкчини главанын јанына апармаг истәјир ки, ондан ешшәјин кимдән алындығыны өјрәнсин. «Бу һиндә Худајарбәј башында шикарә папаг, әјниндә маһуд чуха, ағ туман вә әлиндә зоғал ағачы дөнкәдән чыхыб вә чәмијјәти көрүб јавыглашды адамларын ичинә. Мәһәммәд Һәсән әми әһвалаты нәгл еләди вә шикајәтини еләјәндән сонра Худајарбәј адамлары аралајыб кәлди ешшәјин јанына вә диггәт илә о тәрәфинә, бу тәрәфинә бахыб ешшәји таныды. Бәли, доғрудур, бу, Мәһәммәд Һәсән әминин ешшәјидир... Көзүнә дөндүјүм Худајарбәј дәјәнәји галдырды көјә. Нә јемисән туршулу аш. Ешшәкчијә бир ағач, ики ағач, үч ағач, та о гәдәр вурду ки, јазыг киши дүшдү Худајарбәјин ајагларына вә башлады јалвармаға ки, ешшәји алсын, дәхи ону дөјмәсин» (сәһ. 342).

Худајарбәјин гәддарлығына Ч. Мәммәдгулузадә Зејнәбин гызы Зибанын тәсвириндә дә тохунмушдур: «Худајарбәј чәлд ајаға дуруб һүчум чәкди Зибанын үстә. Гыз евдән чыхыб гачан вахтда ајағы илишди астанаја. Үзү үстә дәјди јерә. Худајарбәј јетишди, Зибанын башына, көзүнә бир-ики јумруг вуруб бахды, көрдү ки, гызын бурнундан ган кәлир. Һәјәтдән Вәлигулуну чағырды ки, бачысыны көтүрүб апарсын евләринә вә өзү дә төјшүјәтөјшүјә, рәнк-руһу гачмыш кәлди отурду јеринә» (сәһ. 345).

Худајарбәј тәкчә кәндлиләрлә дејил, евиндә, өз аилә үзвләри илә дә вәһшичәсинә рәфтар едир, онлары даим горху алтында сахлајыр, һәдәләјир, инчидир, тәһгир едир, алчалдыр. О, истәјир ки, кәнддә олдуғу кими, евиндә дә сөзүнүн габағында сөз дејән, һөкмүнү икиләјән, итаәтиндән чыхан олмасын. Худајарбәј өзүнү евдә бир ата кими, бир әр кими дејил, бир чәллад кими апарыр. Онун хош сөзү—данлаг, сөјүш, јумруг, көтәкдир.

Онун арвады илә ән хош сөзү: «Арвадын пиринә лә'нәт», «арвадын дини, иманы, мәзһәби олмаз», «арвад нә билир мәзһәб нәдир», «арвадын дәдәсинә мин лә'нәт» сөзләридир. О, ән чүз'и ән мә'насыз бир иш үчүн арвадыны тәһгир едиб алчалдыр. О, тәкчә өз арвады Шәрәфә дејил, бүтүн гадынлара һәгарәтлә бахыр, онлара алгысатгы әшјасы кими јанашыр. Худајарбәј һәтта өз доғма

ушагларыны адам һесаб етмир, гул, гараваш јеринә гојур, бир тикә јаван чөрәји онлардан әсиркәјир.

Ч. Мәммәдгулузадә Худајарбәјин рәзил вә алчаг сифәтләриндән мүчәррәд шәкилдә данышмыр. Онлары бирбир садаламыр. О, ја типин өзүнү данышдырыр, онун јарамазлығыны-вә рәзаләтини типин өз дили, өз ифадәләри илә нүмајиш етдирир, јахуд да бизи билаваситә һәмин сурәтин һәрәкәтләри, давранышлары илә таныш едир, онун гәлбинин чиркабларыны бу һәрәкәтләр фонунда ачыр.

Худајарбәј рәсмән евлидир. Арвады Шәрәфдән һәтта онун ики оғлу, бир гызы да вардыр. Анчаг бу һеч дә онун јенидән евләнмәси вә арвад сиғә етмәси үчүн мане дејилдир. Евләнмәк вә бошанмаг Худајарбәјин әлиндә су ичмәк гәдәр јүнкүл вә асан бир ишдир.

Худајарбәјин нә ганундан, нә дә ки, сојуб, талајыб, ишкәнчә вериб фәлакәтә атдығы гадынлардан бир зәррә горхусу јохдур. Әввәла она көрә ки, о, «бөјүк адамдыр»—главанын оғуллуғудур. Икинчиси дә, онун һијлә вә фырылдағынын гурбаны олан гадынлар һеч бир һүгуга малик олмајан ачиз, кимсәсиз, бәдбәхт, «көздән дүшмүш» инсанлардыр. Онларын нә кәнддә, нә шәһәрдә архасы вә һавадары вардыр. Мүсәлман дини вә шәриәт еһкамы бүтүнлүклә худајарбәјләрин тәрәфиндәдир. Әммамәли шарлатанлар онлары чансыз бир әшјаја, алгы-сатгы әшјасына чевирмишләр. Онлар гадын алверини, чохарвадлылығы нәинки гадаған етмиш, бәлкә аллаһа хош кедән «саваб» бир иш кими гануна миндирмишләр. Дөвләт идарәләри, началникләр, главалар, јасавуллар, чавушлар исә бу «ганунун» кешијиндә дајаныб гадын дәллалларына бүтүнлүклә һагг газандырмышлар. Белә бир вәзијјәтдә әлбәттә, Худајарбәјин бәдбәхт едиб ач-јалавач һалда күчәјә атдығы көмәксиз гадынлар һеч бир иш көрә билмәзди.

Әсәриндә гадын һүгугунун гызғын мүдафиәчиси кими чыхыш едән Ч. Мәммәдгулузадә дини дөвләтдән, руһаниләри чар мә'мурларындан ајрылыгда алмыр. Чанлы, инандырычы, реал фактлар вә дәлилләрлә онларын буржуа-мүлкәдар һакимијјәти шәраитиндә ваһид бир чәбһәдән чыхыш етдијини, ејни мәгсәди изләдијини, әлбир иш көрдүјүнү, варлы синифләрин вә һаким тәбәгәләрин мәнафејинә хидмәт етдијини чәсарәтлә көстәрир. Јазычы өз сатира низәсини бир тәрәфдән дин хадимләринә, газы вә

моллалара, о бири тәрәфдән исә чар чиновникләринә гаршы чевирир.

Чаризмин, мүтләгијјәт үсули-идарәсинин ачыг тәнгиди мәсәләси, әлбәттә, бу дөврдә һәлә Ч. Мәммәдгулузадәнин гаршысында дурмурду. Анчаг онун објектив тәсвир үсулу истәр-истәмәз көзүмүз гаршысында чар үсули-идарәсинин дахили чүрүклүјүнүн вә пучлуғунун үмуми мәнзәрәсини јарадыр, биздә бу гурулуша гаршы гәзәб вә нифрәт ојадыр.

Худајарбәј үмумиләшдирилмиш сурәтдир. Инсанлыг адына лајиг олмајан бүтүн чиркин, мурдар вә рәзил мејл вә хүсусијјәтләр онун симасында бир вәһдәт кими чәмләшдирилмишдир.

Худајарбәјин батини ијрәнч вә мурдар олдуғу кими, заһири дә чиркин вә нифрәтамиздир. Онун заһирини батининин ајнасы кими экс етдирән бөјүк јазычы өзүнү мисилсиз бир портрет устады кими көстәрмишдир: «Худајарбәјин анчаг отуз једди, отуз сәккиз синни олар; артыг олмаз, бәлкә әскик ола. Боју учадыр, чох учадыр. Бунун учалығындан өтрү кечән вахтда Худајарбәјә бир ајама дејирдиләр. Амма мән сөз вердим ки, онун кечәчәјиндән данышмајым. Горхурам јаланчы олам. Бәли, боју учадыр, саггалы, гашлары түнд гарадыр. Үзү дә гарадыр, чох гарадыр. Көзләри лап гарадыр, бир тикә ағ јохду көзләриндә. Белә ки, бә'зи вахт Худајарбәј папағыны басыр көзүнүн өнүнә: папаг гара, көзләр гара, үз гара. Папағын алтдан көзләр беләә ишарыр ки, адамын чанына ваһимә өтүрүр. Бунлар һамысы өтүшәр. Худајарбәјин бир бөјүк гүсуру вар. Бурну әјридир; әјридир, амма пис әјридир. Әјри дә вар, әјри дә вар. Мән чох көзәлләр көрмүшәм ки, бурунлары әјридир, амма Худајарбәјин бурну пис әјридир. Бурнунун јухары тәрәфиндән бир сүмүк дикәлиб. Сүмүк дүздүр, амма ашағысынын әти хоруз пипији кими дүшүб сол јана. Билмирәм анадан олмадыр, ја сонра олубдур. Амма чох пис бурундур, вәссалам. Худајарбәјә көјчәк киши демәк олмаз» (сәһ. 270).

Бу бәдһејбәт кабусун заһири һаггында охучуда ојатдығы тәсәввүрүн тамлығы үчүн әдиб онун әчаиб кејимининин-вәзнәли, узун чухасынын, гара дар архалығынын, учуз бездән тикилмиш ағ туманынын вә хүсусилә кечә-күндүз әлиндә кәздирдији зоғал дәјәнәјинин тәсвиринә дә әсәриндә кениш јер вермишдир.

Ч. Мәммәдгулузадә һејрәтамиз бир мәһарәтлә јаратдығы бу портрет васитәсилә биздә әввәлчәдән бу типә гаршы ојанмыш гәзәб вә нифрәт һиссини даһа да күчләндирмиш вә дәринләшдирмишдир.

Худајарбәјә гаршы кин вә нифрәт һиссинин узун заман бизи тәрк етмәмәсинин бир сәбәби дә әдибин ону аддымбашы әлә салыб ачы вә өлдүрүчү гәһгәһәләрлә күлмәси, истеһзалы сөзләр, нештәрләјичи ифадәләр васитәсилә өз зәрбәләрини бир-биринин ардынча онун башына ендирмәсидир.

Худајарбәји јазычы ахыра гәдәр сатира планында вермиш, ону «данабашлар аләминин» вә орада һөкм сүрән ганунсузлуғун, өзбашыналығын, һагсызлығын, әдаләтсизлијин, зүлмүн, әсарәтин, мә'нәви позғунлуг вә әхлагсызлығын тимсалы кими чанландырмыш вә бу аләмә гаршы өз дүшмән мүнасибәтини билдирмишдир.

□□□

Повестдә Худајарбәјлә вә ешшәјин «итмәси илә» билаваситә бағлы олан һадисәләрин тәсвириндә чох мүһүм рол ојнајан сурәтләрдән бири дә Данабаш кәндинин сакини јохсул кәндли Мәһәммәд Һәсән әмидир.

Мәһәммәд Һәсән әми мүсбәт сурәтдир. Мүәллиф ону әсәриндә Худајарбәјә, онун һәмфикирләринә, һәммәсләкләринә, бүтүн «данабашлылар аләминә» гаршы гојмушдур. Бу сурәт өзү илә әсәрә кәскин мүнагишә, кәркин драматизм кәтирмишдир.

Мәһәммәд Һәсән әмини дә бөјүк сәнәткар әсәрдә бир нәфәрин сурәти кими дејил, ингилабдан әввәлки Азәрбајчан кәндләриндә авамлыг вә чәһаләт, еһтијач вә мәһрумијјәт ичәрисиндә боғулан, јохсул, һүгугсуз кәндли күтләләринин үмумиләшдирилмиш сурәти кими вермишдир.

Мүәллиф бу сурәти дәрин бир рәғбәт вә мәһәббәт һиссилә тәсвир етмишдир. Ч. Мәммәдгулузадәнин Мәһәммәд Һәсән әмијә мәһәббәти онун бүтүн јохсул, әзилән кәндли күтләләринә, һүгугсузлара, әмәкчи халга олан бөјүк мәһәббәти кими экс етдирилмишдир. Бу мәһәббәт көһнә дүнјаја, данабашлар аләминә, зүлм вә әсарәтә, һагсызлыг вә әдаләтсизлијә гаршы олан кәскин вә амансыз нифрәтдән доған мәһәббәтдир. Биз әсәрдә бу һиссин ахыра гәдәр јазычыны тәрк етмәдијини көрүрүк. Ахыра гәдәр өз гәһрәманынын тәрәфиндә дуран, онун һүгугунун мүдафиәчиси кими чыхыш едән Ч. Мәммәдгулузадә ејни заманда

бүтүн әмәкчи әһалинин, бүтүн әзилән кәндли күтләләринин тәрәфиндә дурдуғуну, онларын уғурсуз талејинә үрәкдән јандығыны вә онлара көмәк етмәк истәдијини билдирмишдир. Әдибин тәәссүф вә пешманчылыг һисси әсәрдә мистик тонда, мелодраматик шәкилдә дејил, е'тираз вә үсјанкарлыг руһунда, фәал, тә'сирли бир һисс кими тәзаһүр етмишдир. Чүнки Ч. Мәммәдгулузадә Мәһәммәд Һәсән әминин фачиәсинин мүстәсна, фәрди бир фачиә дејил, дөзүлмәз, ағыр ичтимаи бир фачиә олдуғуну дәриндән баша дүшмүшдүр. Онун авамлығыны, керилијини вә диндарлығыны көстәрмәк вә тәнгид етмәклә јазычы ејни заманда ичтимаи гурулушун тәнгидини вермишдир. Ч. Мәммәдгулузадә баша дүшмүшдүр ки, бу авамлығы вә керилији доғуран сәбәб һәр шејдән әввәл ичтимаи гурулушун, ичтимаи шәраитин өзүдүр. Мәһәммәд Һәсән әмини әһатә едән ичтимаи шәраит тәкчә онун дејил, бүтүн әмәк адамларынын, јохсул, һүгугсуз, авам кәндли күтләләринин фәлакәт вә бәдбәхтлијинә сәбәб олмушдур. Мүәллиф әсәриндә бу фәлакәт вә бәдбәхтлији Мәһәммәд Һәсән әминин талеји фонунда әкс етдирмишдир. Бу сурәти мүәллиф бәдии чәһәтдән үмумиләшдирмиш, она типик, сәчијјәви характер вермишдир.

Мәһәммәд Һәсән әми илә биз әсәрин лап башланғычындан таныш олуруг. Әдибин она вердији гыса хасијјәтнамәдән биз онун әлли дөрд, әлли беш јашларында, ағ сагаллы, сағлам бәдәнли, учабојлу, гырмызы јанаглы јохсул бир кәндли олдуғуну өјрәнирик. Өмрүнүн чох һиссәсини ағыр еһтијач ичәрисиндә, касыблыгла кечирән, өз әлинин рәнчи илә доланан, һеч кәсдән өзүнә көмәк көзләмәјән Мәһәммәд Һәсән әми мүлајим хасијјәти, хош рәфтары, сәмимијјәт вә меһрибанчылығы илә кәндлиләр ичәрисиндә вә дост-ашна арасында өзүнә бөјүк һөрмәт газанмыш, Данабаш кәндинин сајылан адамларындан бири олмушдур.

Мәһәммәд Һәсән әминин башына чох мүсибәтләр кәлмишдир: «Әкәр дураг һамысыны нәгл еләмәклијә, чох узун чәкәр... Бирсөзлә рузкар бу кишинин үзүнә күлмәјибдир? (сәһ. 265).

Әлли беш иллик һәјатында бир кәсдән көмәк көрмәјән, өз касыблығына гане олуб јарыач, јарытох һәјат кечирән Мәһәммәд Һәсән әми өмрүндә һеч кәсә пислик етмәмиш, һеч кәсин бәдинә чалышмамыш, јаман күнүнә севинмәмиш, јахшы күнүнә һәсәд апармамышдыр. Мәһәммәд

Һәсән әми ач јашамыш, һәмишә еһтијач ичәрисиндә чырпынмыш, анчаг тапдығы бир тикә чөрәји гоншусундан, гоһумундан, достундан әсиркәмәмиш, дар күндә һамыја көмәк әлини узатмаға чалышмышдыр.

Мәһәммәд Һәсән әми достлары, танышлары, гоһумлары, гоншулары вә бүтүн кәнд әһалиси илә хошлуг вә меһрибанлыгла рәфтар етдији үчүн кәндлиләр ону «әми» дејә чағырырлар. Доғрудан да, о, һамыја әмилик, аталыг едир. О, нәинки јахынларыны, достларыны, һәтта өз бәдхаһларыны, өзүнә дүшмән көзү илә баханлары белә хош дил вә нәвазишлә гаршылајыр. Мәһәммәд Һәсән әми нә онун өзүнү вә нә дә кәндлиләри адам јеринә гојмајан гәддар Худајарбәји белә үрәк ачыглығы вә меһрибанлыгла диндирир. Худајарбәј вәһшичәсинә онун гапысына һүчум чәкиб сорғу-суалсыз ешшәјини әлиндән алдыгда вә кичик јашлы оғлуну дөјдүкдә белә Мәһәммәд Һәсән әми өз тәмкин вә е'тидалыны итирмир; онун кобуд мүнасибәти гаршысында: «Баш үстә, баш үстә, гурбанды сәнә ешшәк. Бу саат кедим өзүм төвләдән чыхардым кәтирим» (сәһ. 271) чавабыны верир.

Мәһәммәд Һәсән әминин ешшәјини Худајарбәјдән једди маната алан дәләдуз вә фырылдагчы Кәрбәлајы Чәфәрин һәрзә данышыглары вә сөјүшләри гаршысында да о, өз мүвазинәтини итирмир, она гаршы кобудлуг етмир, чаваб гајтармыр, она: «Аллаһ атана рәһмәт еләсин», «Атан рәһмәтлик олсун», «Аллаһ сәндән разы олсун»—сөзләри илә мүрачиәт едир.

Мәһәммәд Һәсән әми тәкчә кәнддә, адам ичәрисиндә, чәмијјәтдә дејил, өз евиндә дә мүлајимлији, хош рәфтары, һәлимлији вә меһрибанлығы илә өзүнә һөрмәт газанмышдыр.

Гырх ил Мәһәммәд Һәсән әми илә бир јердә өмүр сүрән арвады Иззәт бу мүддәт әрзиндә ондан күлдән ағыр бир сөз ешитмәмишдир. Арвадынын данлагларына, төһмәтләринә, ағыр иттиһамларына сәбир вә тәмкинлә дөзән Мәһәммәд Һәсән әми һеч бир заман һөвсәләдән чыхмыр, һиддәтләнмир, данышмыр; бә'зән хош сөз, бә'зән сүкут, бә'зән нәвазиш вә јалварыш, бә'зән исә «әлләрини јанына салыб арвадынын габағында диванбәји гаршысында дуран кими» итаәткаранә дајанмагла мәсәләни сојутмаға вә данышыға хитам вермәјә чәһд едир.

О, арвадыны һәмишә навазишлә «Әзәт» дејә чағырыр,

һәр ишдә онунла мәсләһәтләшир, онун сөзүндән чыхмыр, онун тәклифи илә отуруб-дурур.

Әдиб Мәһәммәд Һәсән әмини бизә ејни заманда һәссас вә гајғыкеш бир ата кими көстәрир. О, јазыр: «Мәһәммәд Һәсән вагиән чох меһрибан атадыр. О, һеч вахт истәмәзди өвладынын үрәјини бир дәм сыхсын» (сәһ. 271).

Мәһәммәд Һәсән әми оғлуна елә бағлыдыр ки, Әһмәд ағлајанда ону да билаихтијар ағламаг тутур, күләндә исә онунла сәс-сәсә вериб күлүр.

Һамыја ата гајғысы вә нәвазиши илә јанашан бу нәчиб вә хејирхаһ гочанын анчаг бир бәдбәхтлији вардыр ки, о да авамлыг вә диндарлыгдыр. Аллаһ хофу, ахирәт горхусу онун шүуруну күтләшдириб мә'нәвијјатыны зәһәрләмиш, көзүнә гара бир пәрдә чәкәрәк ону дири икән өлдүрмүш, һәрәкәт вә фәалијјәтдән, өз һүгугу уғрунда мүбаризәдән һәмишәлик олараг ајырмыш, онда ачизлик, мүтилик, атиллик әһвали-руһијјәси јаратмышдыр.

Мәһәммәд Һәсән әми башына кәлән фәлакәт вә мүсибәтләрин ачысыны дујур, әзилдијини, алчалдығыны, тәһгир олундуғуну һисс едир, көзүнүн габағында һагсыз, әдаләтсиз, ганунсуз ишләрин баш вердијини көрүр. Анчаг бунлара гаршы е'тираз вә ја шикајәт етмәк вә јахуд да мүгавимәт көстәрмәк онун ағлына белә кәлмир. Әксинә, белә ишләри, о, өзү үчүн хилаф бир әмәл, бәд бир һәрәкәт, мә'насыз, јерсиз вә дүшүнүлмәмиш бир тәшәббүс һесаб едир...

Ешшәји итәндән бир күн сонра Мәһәммәд Һәсән әми шәһәрә кетмәли олур. О, диванхана һәјәтиндә тәсадүфән началникә раст кәлир. Началник ону јанына чағырыб тә'кидлә кимдән шикајәтә кәлдијини сорушдугда, онун горхудан дили тутулур. Буна көрә дә ону дәли һесаб едиб идарәдән говурлар.

Мәһәммәд Һәсән әми чох көзәл баша дүшүр ки, «индики әсрдә шикајәт еләмәјин өзү чох чәтин бир ишдир. Ондан өтрү ки, шикајәтчи кәрәк јәгин еләјә ки, шикајәти мөһкәм еләјә биләчәк. Шикајәт дә шаһиднән мөһкәм олар. Амма Мәһәммәд Һәсән әминин шаһиди јохдур, ондан өтрү ки, пулу јохдур» (сәһ. 328).

Белә бир вәзијјәтдә о, әлбәттә, наразы олдуғу бир адамдан шикајәт етмәк вә ја өзүндән «күчлүнүн» һөкмүнә мүгавимәт көстәрмәк, јахуд ону рәдд етмәк хәјалында әсла ола билмәзди. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, ән ағыр вә дөзүлмәз вәзијјәтләрдә белә, көрдүјү һагсызлыг вә

әдаләтсизлик гаршысында дөзүлмәјә, сөјүлмәјә, алчалмаға, әзаб вә изтираб чәкмәјә, һәтта ушаг кими ағламаға разы олан Мәһәммәд Һәсән әми, өмрүндә һәлә һеч кәсин көнлүнә дәјмәмиш, һеч кәси өзүндән наразы салмамышдыр.

«Аллаһа хош кәлмәк» үчүн Мәһәммәд Һәсән әми бүтүн өмрүнү намаз гылмаг, оруч тутмаг, дуа етмәклә мәшғулдур. О, бу фикирдәдир ки, ачизләрин, јохсулларын, күчсүзләрин пәнаһы анчаг аллаһдыр. Буна гаил олдуғу үчүндүр ки, о, ән чәтин, ән ағыр, ән чыхылмаз дәгигәләриндә белә руһдан дүшмүр, бәхтиндән шикајәтләнмир, «шүкүр сәнин чәлалына», «шүкүр сәнин бөјүклүјүнә»—дејиб аллаһын мүти бәндәси олдуғуну билдирир.

Сәбир етмәји, итаәткар олмағы, дүнјанын бүтүн кәшмәкешләринә дөзмәји, динмәмәји вә данышмамағы өзү үчүн ән мүгәддәс вәзифә һесаб едән Мәһәммәд Һәсән әми гәлбини анчаг ахирәт дүнјасына бәсләдији мәһәббәтлә тәскинләшдирир. О дүнјада хошбәхтлијә говушмағын јеганә шәрти, она көрә, анчаг бу дүнјада саваб ишләр көрмәкдән ибарәтдир. Ән саваб иши исә о, намаз гылмагда, оруч тутмагда, имамлара тә'зијә сахламагда, аллаһа дуа етмәкдә көрүрдү. Буна көрә дә бүтүн өмрүнү ибадәтлә кечирән Мәһәммәд Һәсән әми, јохсуллуғуна бахмајараг, нә баһасына олурса-олсун Кәрбәла зијарәтинә кетмәјә, «чаһардеһ мә'суму тамам еләмәјә»[1] чан атыр. Онун бу «фани дүнјада» јеганә арзусу будур.

Мәһәммәд Һәсән әми чанлы, реал, сәчијјә е'тибарилә долғун, бүтөв сурәтдир. Ч. Мәммәдгулузадә бу сурәт үзәриндә бөјүк бир маһарәт вә сәнәткарлыгла ишләмишдир. Әдиб ону бизә чансыз шәкилдә дејил, ахыра гәдәр һәрәкәтдә, ишдә, фәалијјәтдә көстәрмишдир. Гәһрәманын дахили аләмини Ч. Мәммәдгулузадә онун ишләри, һәрәкәтләри васитәсилә ачмыш, характериндә, әһвали-руһијјәсиндә вә дүнјакөрүшүндә әмәлә кәлән дәјишикликләри һәмин сурәтин әтрафында баш верән реал һадисәләрлә бағламышдыр.

---

[1] Чаһардеһ мә'суму сөзүнүн һәрфи мә'насы он дөрд мә'сум вә күнаһсыз демәкдир. Шиәмәзһәб мүсәлманларын әгидәсинә көрә бу он дөрд мәс'ум: Мәһәммәд пејғәмбәрдән, онун гызы Фатимәдән вә он ики имамдан ибарәтдир. Диндар вә мүтәәссиб мүсәлманлар бунларын гәбрини зијарәт етмәји дүнјанын ән хејирли, ән саваб ишләриндән бири һесаб едир, бунларын һамысынын гәбрини зијарәт етмәк «шәрәфинә» наил олан адамы исә «заири-чаһари-мә'сум» адландырырлар.

Әсәрин илк фәсилләриндә дилиндән «илаһи», «јарәбби», «шүкүр аллаһын чәлалына», «шүкүр аллаһын бирлијинә»—сөзләри дүшмәјән, күнләрини анчаг ибадәтлә, намаз вә оручла кечирән вә аллаһдан өзүнә ничат көзләјән Мәһәммәд Һәсән әми, повестин сонракы һиссәләриндә көзүмүз гаршысында аллаһын адиллијинә, гәзаву-гәдәрин һөкмүнә шүбһә етмәјә башлајан бир адам кими чанланыр. О, фикирләшир ки, әкәр аллаһа дуа етмәк, ибадәтлә мәшғул олмаг, намаз гылмаг, мәсчидә кетмәк саваб иширсә, бәс аллаһ нијә она рәһм етмир, онун ишләрини әнчама салмыр, ону јохсуллугдан, еһтијачдан, әзаб вә ишкәнчәдән гуртармыр? Онун ки, мүтәмадијән әлләри аллаһын дәркаһындадыр? Бәс нә үчүн өмрүндә бир дәфә аллаһын адыны чәкмәјән, дили дуа, алны мөһүр көрмәјән динсиз вә имансызлар хошбәхт вә фираван јашајырлар. Бәс инди буну нечә баша дүшмәли?! Онун ки, јолу мүбарәк јолдур. Бу јол Кәрбәла јолудур... «Көрүкән будур ки, һеч аллаһ-тааланын вечинә дејил, Мәһәммәд Һәсән әми зијарәтә кетди ја јох; јә'ни аллаһ-тааланын она, јә'ни Мәһәммәд Һәсән әмијә илтифаты јохдур» (сәһ. 328).

Доғрудур, бу шүбһә вә тәрәддүд Мәһәммәд Һәсән әмини аллаһын јохлуғу е'тигадына кәтириб чыхармыр. Анчаг онун көзүнү ачыр, көрүшләриндә әсаслы дәјишиклик јарадыр. О, бир даһа зијарәтә кетмәкдән, «чаһардеһ мә'суму тамам етмәкдән» данышмыр, Кәрбәла јолундан бирдәфәлик көзүнү јығыр.

Мәһәммәд Һәсән әминин авамлыг вә керилијини, диндарлыг вә итаәткарлығыны гәләмлә ачыб көстәрән, бә'зән исә онун ушагчасына садәлөвһлүјүнә күлән Ч. Мәммәдгулузадә, она олан түкәнмәз мәһәббәт вә рәғбәтини әсәрин һеч бир јериндә охучудан кизләтмир. Буну биз Мәһәммәд Һәсән әмијә аид бүтүн парчаларда ајдын һисс едирик. Буну һәтта мүәллифин өз гәһрәманы һаггында ишләтдији репликаларда, хасијјәтнамә вә изаһат характери дашыјан рич'әт вә чыхышларында да көрүрүк: «Јазыг Мәһәммәд Һәсән әми», «Бәдбәхт Мәһәммәд Һәсән әми», «Заваллы Мәһәммәд Һәсән әми» ифадәләри илә Ч. Мәммәдгулузадә һәр јердә бир гајда олараг өз гәһрәманынын тәрәфиндә дурдуғуну, ону мүдафиә етдијини, онун һалына ачыдығыны бизә билдирир. Худајарбәјин тәсвириндә ачы, өлдүрүчү, саркастик бир дилләә данышан јазычы бурада чох јумшаг, мүлајим, шәфгәт вә мәрһәмәт долу достанә бир дил ишләдир.

Мәһәммәд Һәсән әми әсәр боју Худајарбәјә гаршы дурмушдур. Бу ики сурәт васитәсилә әсәриндә кәскин бәдии контраст јарадан Ч. Мәммәдгулузадә чәмијјәтин ики бир-биринә зидд, бир-биринә дүшмән гүтбә вә бу гүтбләр арасында кедән ағыр, кәскин өлүм-дирим мүбаризәсинә ишарә етмәк истәмишдир. Гәддарлыг вә вичдансызлыг, икиүзлүлүк, сатгынлыг, фитнәкарлыг, әхлагсызлыг символу кими верилән Худајарбәј әсәрдә охучуларын сонсуз нифрәтинә сәбәб олдуғу һалда, јүксәк, нәчиб инсани хүсусијјәтләрә вә мејлләрә малик Мәһәммәд Һәсән әми онларын гәлбини рәггәтә кәтириб, онларда өзүнә гаршы дәрин бир мәһәббәт һисси ојадыр. Биз онун бүтүн зәиф, гүсурлу чәһәтләрини унудараг, ону мүсбәт, һәгиги бир инсан кими гәбул едир, һалына үрәкдән ачыјырыг, дүшдүјү ағыр вә чыхылмаз вәзијјәтдән тезликлә гуртармасыны, ајылмасыны, гәддини дүзәлдиб ајаға галхмасыны, вәтәндашлыг һүгугуну әлдә едиб инсан кими јашамасыны арзулајырыг.

Доғрудур, Ч. Мәммәдгулузадә әсәр боју Мәһәммәд Һәсән әминин мүдафиәчиси кими чыхыш едир, она бәраәт газандырыр, онун дүшмүш олдуғу шәраити ифшачы бир јазычы гәләми илә ачыб бизә көстәрир, бу шәраитин ағырлығыны, дөзүлмәзлијини кәскин вә амансыз тәнгид атәшинә тутур. Анчаг бу дөврдә о, һәлә мөвчуд шәраитин, јаранмыш ағыр вә дөзүлмәз вәзијјәтин ичтимаи көкләрини тапа билмир, јохсул вә зәһмәткеш кәндлиләрин фәлакәтинин сәбәбкарларыны конкрет олараг мүәјјән едә билмир, чыхыш јолунун һарада олдуғуну ајдын көстәрә билмир, «гуртулуш јолу һарададыр», «мәгсәдә һансы јолларла чатмаг олар» суалларына чаваб вермир.

□□□

«Данабаш кәндинин әһвалатлары»нда диггәти чәлб едән мараглы сурәтләрдән бири дә Зејнәбдир. Сүжет инкишафынын икинчи мәрһәләси демәк олар ки, бүтүнлүклә бу сурәтлә бағлыдыр.

Бу сурәтин Мәһәммәд Һәсән әми илә һеч бир бағлылығы јохдур. Зејнәб әсәрдә әввәлдән ахыра кими Худајәрбәјлә әлагәдар бир шәкилдә инкишаф едир. Бу сурәт өзү илә әсәрә бир чох башга сурәтләр дә кәтирмишдир. Анчаг әдиб бүтүн өз диггәтини Зејнәб үзәриндә мәркәзләшдирәрәк, о бири сурәтләрә икинчи планда јер вермишдир.

Зејнәб Ч. Мәммәдгулузадәнин јарадычылығында илк мүсбәт гадын сурәтидир. Бу сурәт «Әһвалатлар»да верилмиш ән гүввәтли, бәдии чәһәтдән ән камил вә јеткин сурәтләрдән биридир. Зејнәб, Ч. Мәммәдгулузадәнин гәләминин гүдрәтини вә сәнәткарлыг маһарәтини бир даһа көзүмүз гаршысында нүмајиш етдирир. Бу сурәт бизә еjни заманда әдибин гадын мәсәләсинә, онун чәмијјәтдәки, аиләдәки вәзијјәтинә мүнасибәтини көстәрир. Мә'лум олур ки, бөјүк демократ, гадын азадлығы мәсәләси илә бир публисист, бир јазычы кими кениш шөһрәт тапандан сонра дејил, әдәбијјат аләминә атылдығы илк күндән марагланмаға вә мәшғул олмаға башламышдыр.

Ч. Мәммәдгулузадә Зејнәб сурәтилә ингилабдан әввәлки Азәрбајчанын физики вә мә'нәви әсарәт алтында инләјән бүтүн мәзлум, һүгугсуз гадынларынын дөзүлмәз, ағыр фачиәсинә ишарә етмәк истәмишдир. Бу фачиәни әдиб дәриндән мә'наландырмыш, ичтимаи фәлакәт кими көстәрмишдир. Ингилабдан әввәлки әдәбијјатымызда Азәрбајчан гадынынын дөзүлмәз һәјатыны, ишыгсыз, һүгугсуз, гул вәзијјәтини Ч. Мәммәдгулузадә гәдәр тә'сирли бир гәләмлә, дәриндән, ајдын, үрәкјанғысы илә тәсвир едән, гадын азадлығынын дүшмәнләрини амансыз тәнгид атәшинә тутан јазычымыз олмамышдыр. Гадын мәсәләсинә әдиб ичтимаи һәјатын ән чидди, ән мүһүм мәсәләләриндән бири кими јанашмышдыр.

Зејнәб үмумиләшдирилмиш сурәтдир. Повестдә биз Шәрәф, Иззәт кими башга гадын сурәтләри дә көрүрүк. Анчаг бу гадынлардан епизодик шәкилдә данышан јазычы мүсбәт сурәт оларағ Зејнәби илк плана чәкмишдир.

Зејнәб вә онун башына кәлән мачәра һаггында Ч. Мәммәдгулузадә әсәрин икинчи һиссәсиндә, Худајарбәјин Мәһәммәд Һәсән әминин ешшәјини мәнимсәјиб сатмасы һадисәси илә әлагәдар олараг данышмышдыр: «Зејнәб гырх, гырх ики јашында, көк, долу вә гарабуғдајы бир өврәтдир. Ики ил бундан ирәли әри Кәрбәлајы Һејдәр өлүб. Галыбдыр бир оғлу Вәлигулу—он једди јашында, ики дә гызы—Физзә једди јашында вә Зиба дөрд јашында» (сәһ. 288).

Зејнәбин аилә һәјаты һаггында Мирзә Чәлил бизә һеч бир мә'лумат вермир, анчаг ону гејд едир ки, Кәрбәлајы Һејдәр евләнәндән бир нечә ил сонра гәфләтән өлүр. Ондан күлли мигдарда пул вә мал-дөвләт галыр.

Әринин вахтсыз өлүмү Зејнәбин сонсуз гүссә вә кәдәринә сәбәб олурса да, ону сарсыдыб руһдан салмыр. О, башына кәлән мүсибәти мәрдликлә гаршылајыр. Кимсәсиз, архасыз галырса да, һеч кәсә әл ачмыр, һеч кәсдән өзүнә көмәк истәмир, «бир тикә нашүкүрлүк еләмир, гәм вә гүссә ичиндә јенә һәмишә аллаһа шүкүр вә сина еләјир ки, аллаһ-таала она бир парча чөрәк вериб, өзкәләрә мөһтач еләмәјиб» (сәһ. 289).

Чох чәкмир ки, башыны ашағы салыб бүтүн өз сә'ј вә бачарығыны ушагларынын тәрбијәсинә сәрф едән бу намуслу, садә, нәчиб гадын јени, даһа ағыр вә дөзүлмәз бир фачиә илә гаршылашыр. Вахты илә онун әри Кәрбәлајы Һејдәрлә «достлуг» едән Худајарбәј һеч көзләнилмәдән Зејнәбин јанына адам көндәриб билдирир ки, «мәбада-мәбада өзкәсинә дил верә вә өзкәсинә әрә кедә. Нијә? Ондан өтәри ки, куја Кәрбәлајы Һејдәр она, јә'ни Худајарбәјә вәсијјәт едиб ки, Зејнәби о, өзү алсын, гојмасын өзкә намәрдә әрә кетсин» (сәһ. 292).

Худајарбәјә арвад олмағы Зејнәб өзү үчүн чох бөјүк бир һәгарәт һесаб едир, чүнки о, «нечә өврәт ола, ја касыб, ја дөвләтли, ја чаван, ја гоча, ја көјчәк, ја чиркин, разы олар јүз ил әрсиз галсын, амма үзүнү Худајарбәјин адама охшамаз үзүнә вә ири бурнуна сүртмәсин» (сәһ. 293).

Зејнәб кимсәсиз, көмәксиз, архасыз олмасына бахмајараг, әлсиз-ајагсыз, ачиз, күчсүз дејилдир. Әдиб ону бизә ахыра гәдәр ағыллы, чәсур, ирадәли, инадкар бир гадын кими көстәрир. О, һеч кәсдән горхмур, һеч кәсдән чәкинмир, һеч кәс гаршысында баш әјиб өз вүгарыны позмур. Худајарбәјин елчиләри кәлиб онун чиркин нијјәтини Зејнәбә билдирдикдә о, чәсарәтлә чаваб верир ки, «гој Худајарбәј ангырсын тајыны тапсын, Зејнәб онун тајы дејил, ону гапысында һеч нөкәр дә сахламаз» (сәһ. 292).

Худајарбәј Зејнәби өз тәклифинә разы салмаг үчүн бүтүн васитәләрә әл атыр, әлиндә олан бүтүн имканлары ишә салыр. Анчаг бир нәтичә әлдә едә билмир. Бундан сонра о, әлачсыз галыб началникдән, «газији-ујездан»дан өзүнә көмәк истәјир. Ганун вә шәриәт Худајарбәјин тәрәфиндә олдуғу үчүн о, Зејнәбә бунлар васитәсилә «тә'сир» көстәрмәјә башлајыр. Данабаш кәндинин главасы Кәрбәлајы Исмајылы, кәндин приход молласы Мәһәммәдгулуну, өз јахын достлары вә һавадарлары Гасымәлини,

Сәбзәлини, Кәрбәлајы Гәфәры вә Вәлигулуну јанына салыб Зејнәбин евинә кедир. Әввәлчә «хошлугла», сонра исә һәдә-горху илә ону өзүнә арвад олмаға мәчбур етмәк истәјир. Анчаг Зејнәб нә гәдәр күчү вар Худајарбәјә вә онун гаһмарларына мәрданәликлә мүгавимәт көстәрир, онун мәнсәбинә, шөһрәтинә, һәдә-горхусуна алданмыр. Чүнки о, инсан сифәтини итирмиш бу вәһшинин бүтүн әмәлләриндән хәбәрдардыр, онун чиркин нијјәтини чох јахшы билир.

Бәла бурасындадыр ки, Зејнәбин доғмача оғлу Вәлигулу да Худајарбәјин һијлә вә фырылдағына ујуб онун тәрәфинә кечмиш вә анасынын үзүнә ағ олмушдур. Зејнәб чәтин вә чыхылмаз бир вәзијјәтә дүшмүшдүр.

Худајарбәј Зејнәбин әтрафында анчаг белә чыхылмаз бир шәраит јаратдыгдан сонра өз мәгсәдинә наил олур, онун ирадәсини гырыб өзүнә табе етмәјә, ону зорла өзүнә арвад етмәјә, мал-дөвләтини әлинә кечирмәјә, сонра исә ач-јалавач бир һалда евиндән чөлә атмаға мүвәффәг олур.

Әдиб көстәрир ки, Худајарбәј өз фитнә вә фәсады сајәсиндә началникин, газынын, молланын, главанын, јасавулун, өз сатгын вә алчаг достларынын, Зејнәбин доғма оғлу Вәлигулунун көмәји илә өз чиркин вә мурдар арзусуна наил олурса да Зејнәби мә'нәви чәһәтдән мағлуб едиб өзүнә тәслим едә билмир, онун гәлбиндән өзүнә вә өзү кимиләрә, бүтүн данабашлар аләминә олан нифрәт вә гәзәби чыхара билмир.

Зејнәб чохчәһәтли сурәтдир. Онун симасында мүәллиф Азәрбајчан гадынларына хас олан бир чох нәчиб хасијјәт вә мејлләрин синтезини вермишдир.

О, намуслу, исмәтли, өз шәрәфини һәр шејдән үстүн тутан бир гадындыр.

Зејнәб әринә садиг олан, онун арзусу илә дуруб-отуран, онун намус вә гејрәтини чәкән, севинчи илә севинән, кәдәри илә кәдәрләнән е'тибарлы бир арваддыр.

Зејнәб өз сәдагәти наминә икинчи дәфә әрә кетмәмәји, өз евиндә отуруб ушагларынын тәрбијәси илә мәшғул олмағы әһд едир. Өзүндән асылы олмајан сәбәбләрә көрә әһдини позмаға мәчбур олдугда исә өмрүнүн ахырына кими вичдан әзабы чәкир.

Зејнәб үч ушағын анасыдыр. О, ушагларыны чанындан артыг севир, онлар үчүн јашајыр, балаларынын раһатлығы, хошбәхтлији үчүн әлиндән кәләни едир, кечә-күндүз чалышыр, чапалајыр, өз шәхси раһатлығындан кечир, онлары пис күн көрмәјә, јетим олдугларыны һисс етмәјә гојмур. Зејнәбин өзүнүн дедији кими, онун бу һәјатда бир үмиди вардыр ки, о да өвладларыдыр, онларын талеји, кәләчәјидир.

Зејнәбин ушагларына диггәти, гајғысы, сәмими вә һәрарәтли мәһәббәти онларда да аналарына гаршы дәрин бир севки вә үнсијјәт јаратмышдыр.

Зејнәбин инадкарлығыны вә чәсарәтини, гара гүввәләрә гаршы мүбаризә еһтирасыны, барышмазлығыны Чәлил Мәммәдгулузадә Азәрбајчан гадынларынын орта әср зеһнијјәтинә, феодал әхлаг вә мүнасибәтләринә гаршы е'тиразы кими мә'наландырмышдыр.

Повестдә биз Зејнәблә јанашы Иззәт, Шәрәф кими башга гадын сурәтләринә дә раст кәлирик.

Өз талеји вә тәбиәти е'тибары илә Худајарбәјин биринчи арвады Шәрәф Зејнәбә чох јахындыр. О да кимсәсиз, көмәксиз бир гадындыр. Онун да һалына јанан, тәрәфини тутан, бәрк күндә далында дуран бир адамы јохдур. Зејнәб кими, о да Худајарбәјин вәһшиликләринә, һәгарәт вә ишкәнчәләринә дөзмәјә мәчбурдур. Анчаг мүәллиф, бунларла јанашы онун ејни заманда мәрдлик, чәсарәт, дөјүшкәнлик хүсусијјәтләринә малик олдуғуну, Зејнәб кими, јери кәләндә өзүнү мүдафиә етмәји бачардығыны, мәнлијини вә шәрәфини горумаг үчүн һәтта ачыг мүбаризәјә киришмәјә тәшәббүс етдијини көстәрир: «Шәрәф о гәдәр дә ачиз дејил ки, Худајарбәјин сөзүнүн габағында бир сөз данышмасын, јаинки, әринин көтәјинин габағында дуруб бахсын. Елә олуб ки, бир ағач Худајарбәј вуранда бирини дә Шәрәф вурубдур, ики јумруг Худајар вуранда бирини дә өврәти вуруб» (сәһ. 305).

Шәрәф Худајарбәјин әхлагсызлығына, күндә бир арвад алыб бошамасына гаршы ахыра гәдәр инадла мүбаризә апарыр. Јалныз әли һәр јердән үзүләндән вә чарәсиз галандан сонра о, Худајарбәјин арвады олараг галмаға вә үстүнә күнү гәбул етмәјә мәчбур олур.

Шәрәф Зејнәб сурәтинин демәк олар ки, давамыдыр. Мараглы хүсусијјәтләрә вә фәрди чизкиләрә малик олан бу сурәти әсәринә салмагла Ч. Мәммәдгулузадә ејни заманда Зејнәбин характерини даһа дәриндән ачмаг, онун типик мејлләрини даһа ајдын, даһа габарыг бир шәкилдә нәзәрә чарпдырмаг мәгсәдини изләмишдир.

346—9

«Данабаш кәндинин әһвалатлары»нда мүәллифин өлдүрүчү сатира атәшинә тутдуғу һәдәфләрдән бири дә дин хадимләри, руһаниләрдир.

XIX әср Азәрбајчан әдәбијјатында динә, дин мүбәллиғләринә, мөвһумат вә хурафата гаршы даһи мүтәфәккир М. Ф. Ахундовла башланан мүбаризәнин ән мөһкәм, ән инадкар, ән ардычыл давамчыларындан бири дә Чәлил Мәммәдгулузадә олмушдур. О, јарадычылыға башладығы илк күндән дин мүбәллиғләринә, молла вә ваизләрә, «газији-уjездан»лара гаршы дүшмән чәбһә тутараг, онларын ич үзүнү ачмыш, тә'лим етдикләри дини е'тигадларын вә шәриәт еһкамларынын чүрүклүјүнү вә пучлуғуну ифша етмишдир. Ч. Мәммәдгулузадәнин ән бөјүк хидмәти ондан ибарәт олмушдур ки, о да өз даһи сәләфи М. Ф. Ахундов кими, дин хадимләри вә руһаниләрин һаким синифләрин мәнафејинә хидмәт етдикләрини, онларла ваһид чәбһә тутдугларыны вә бирҝә һәрәкәт етдикләрини чәсарәтлә ачыб көстәрмишдир.

Биз «Әһвалатлар»да мүхтәлиф характерә, мүхтәлиф фәрди хүсусијјәтә малик мүхтәлиф руһани сурәтләринә раст кәлирик.

Әсәрин «Мүгәддимә» һиссәсиндә верилән Ахунд сурәти бу чәһәтдән чох характерикдир. Әдиб онун башыбошлуғуну, савадсызлығыны вә наданлығыны әсәрин мараглы типләриндән олан лағлағы Садығын дили илә белә ифша етмишдир: «Садыг үзүнү Ахунда тутуб сорушду:—Ахунд, чәнабыныз кәрәк әрәб дәрсиндә чох күчлү оласыныз!

Молла чаваб верди:—Кәдә, нә сөјләјирсән? Молла олмаг, мәрсијә демәк мәкәр асан әмрди? Әрәб дәрсини тамам еләмәмиш адамы мәкәр минбәрә гојарлар?

Нагафил Садыг Ахунддан бу чүр сорушду:—Ахунд, чөрәјә әрәбчә нә дејир? Ахунд чубуғу сүмүрүб бир бахды јерә вә өскүрүб чаваб верди:

— Бәрадәрим, Әрәбистанда чөрәк олмаз ки, чөрәјә бир ад гојалар. Орада дүјүдән савај өзкә шеј јемәзләр.

Садыг дүбарә Ахунда суал верди:

— Пәс дүјүјә әрәбчә нә дејир?

Ахунд чубуғу сүмүрүб өскүрдү вә аз кечди чаваб верди:

— Гардаш оғлу!.. сән елә доғрудан лағлағы имишсән. Кәндлиләр јериндә сәнә лағлағы дејибләр.

Бу сөзләри дејиб Ахунд әбасыны дүзәлдиб дүкандан чыхды, кетди. Биз һамымыз о күнү ахшама кими күлмәкдән сакит олмадыг» (сәһ. 261).

Ахунд әсәрдә епизодик сурәтдир. Биз онунла јалныз бирчә дәфә, мүгәддимәдә растлашырыг. Анчаг буна бахмајараг руһанилијин бир сыра сәчијјәви чәһәтләрини өзүндә топлајан бу тип васитәсилә әдиб, охучуларда дин мүбәллиғләринин «елм» вә билик дәрәчәси һаггында ајдын тәсәввүр ојатмаға мүвәффәг олмушдур.

Бундан башга әдиб повестдә бизи һадисәләрин инкишафы илә билаваситә бағлы олан үч руһани сурәти илә дә таныш етмишдир ки, бунлардан бири молла Пиргулу, бири Данабаш кәндинин приход молласы Молла Мәммәдгулу, бири дә газидир.

Молла Пиргулу да әсәрин мүгәддимәсиндә көрдүјүмүз савадсыз, надан, јекәбаш вә фырылдагчы моллалардан биридир. Онун да әсас пешәси зәһмәткеш халгын бејнини дин, мөвһумат вә хурафатла, «Бәхтијарнамә» вә «Хавәрнамә»дән охудуғу чәфәнк рәвајәтләрлә долдуруб зүлмәтдә сахламагдан, онун вар-јохуну әлиндән чыхарыб өзү үчүн фираван һәјат гурмагдан ибарәтдир.

«Руһани аталар»ын бәд әмәлләри вә чиркин һәрәкәтләринин ифшасында М. Ф. Ахундов кими Ч. Мәммәдгулузадә дә шаблон јолла кетмир, онлар һаггында өз тәрәфиндән бир кәлмә олсун тә'нәли вә тиканлы сөз, мәзәммәтедичи ифадә ишләтмир, реплика вермир, гејд вә һашијә чыхмыр; сөзү онларын өзүнә верир, онлары өз сөзләри, өз давранышлары вә һәрәкәтләри илә рүсвај вә биабыр едир.

Повестин әсас руһани сурәтләриндән бири олан гази Һачы Молла Сәфәрин тәсвириндә дә Ч. Мәммәдгулузадә өзүнү бу үсулун маһир устасы кими көстәрмишдир.

Бу сурәтин тәсвиринә мүәллиф әсәриндә даһа кениш јер вермиш, ону охучунун көзү гаршысында мүхтәлиф шәкилләрдә нүмајиш етдирмишдир.

Һачы Молла Сәфәр симасында мүсәлман руһанилијинә хас олан типик мејлләр вә хүсусијјәтләр өзүнүн ән чанлы, ән инандырычы бәдии ин'икасыны тапмышдыр. Бу сурәт бир тәрәфдән өзүндән чох әввәл М. Ф. Ахундов тәрәфиндән мисилсиз бир сәнәткарлыг мәһарәти илә јарадылмыш өлмәз Моллабашы сурәти («Алданмыш кәвакиб»), о бири тәрәфдән исә Молла Сәфи (Н. Б. Вәзиров — «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк»), Молла Чәфәргу-

лу (Н. Нəриманов—«Пир»), Һачы Мирзə Əһмəдаға (Ə. Һагвердијев—«Чəһəннəм мəктублары») сурəтлəри илə јахындан сəслəшир. Һачы Молла Сəфəр Шејх Нəсрулла сурəтинин сəлəфи, ибтидаи шəклидир. Бу сурəт əдибин, мүсəлман руһанилијинин əһвали-руһијјəсинə, фикир вə нијјəтлəринə, мəслəк вə əгидəлəринə, вəрдиш вə əдаларына нə гəдəр дəриндəн бəлəд олдуғуну парлаг бир сурəтдə нүмајиш етдирмəкдəдир.

Һачы Молла Сəфəри əдиб бизə, əсəрдə ики дəфə, ики мүнасибəтлə, ики вəзијјəтдə көстəрмишдир. Биринчи дəфə ону өз евиндə, Худајарбəјлə сөһбəт мəгамында көрүрүк.

Худајарбəј онун јанына Зејнəби өзүнə сиғə елəмəк мəсəлəси барəдə «мəслəһəт» үчүн кəлмишдир. Худајарбəј əлибош кəлмəмишдир. О, көрəчəји ишин гануна зидд, вичдана, инсафа, инсанлыға мүғајир олдуғуну чох көзəл баша дүшдүјү үчүн она рүшвəт кəтирмишдир. Анчаг Һачы Молла Сəфəр һəрифдир. Ону бир кəллə гəндлə алдатмаг олмаз. Буна көрə дə о, иши узатмаға, Худајарбəји чəк-чевирə салмаға чалышыр. Ондан өзүнə даһа чох пај гопармаг мəгсəдилə она күлүр, ону əлə салыр, утандырыр, «һəпəнд» адландырыр. Гази, Худајарбəјин тəмəннасынын чох чəтин баша кəлəн бир иш олдуғуну сүбут етмəк үчүн китаб ачыр, шəриəт ганунларына мүрачиəт едир, Худајарбəјдəн шаһид кəтирмəсини, анд ичмəсини тəлəб едир.

Гази өз мəтлəбини Худајарбəјə даһа ајдын баша салмаг үчүн онунла ачыг данышмағы гəрара алыр, һəјасызчасына ондан ики кəллə рус гəнди, бир кирвəнкə чај кəтирмəсини тəлəб едир. Ишин белə јүнкүл дүзəлəчəјинə артыг дəрəчəдə севинəн Худајарбəј: «Бах бу көзүм үстə, бах бу көзүм үстə, бах бу көзүм үстə, бах бу көзүм үстə» (səh. 277)—дејəрəк газинин евиндəн чыхыр.

Икинчи дəфə Һачы Молла Сəфəрə биз онун евиндə раст кəлирик. Худајарбəј онун тəлəби үзрə ики кəллə гəнд вə бир кирвəнкə чај алыб иши тамам елəмəк үчүн јенə онун јанына кəлмишдир. Бу дəфə о, тəк дејилдир, өзү илə јаланчы шаһидлəр кəтирмишдир ки, Зејнəбин əвəзиндə газијə шəһадəт вериб сиғə кағызына бармаг бассынлар.

Худајарбəјин дəјирманына су төкəн бу сатгынлар кимлəрдир? Бунлардан бири «ијирми ики, ијирми үч синндə бир чаван оғлан иди. Бу, Данабаш кəндинин главасынын јасавуул вə Худајарбəјин рəфиги Гасымəлидир ки, биз танıјырыг. Гасымəлидəн ашағы отурмушду јенə ики шəхс. Биринин синни оларды отуз, отуз ики, о биринин дə синни гырхдан јухары олмазды. Бунлар һəмчинин данабашлыдырлар. Əввəлкинин ады Кəрбəлајы Гафар вə икинчисинин ады Кəрбəлајы Сəбзəлидир. Бунлар һəр икиси Худајарбəјин сəдагəтли вə көһнə рəфиглəридир... Əлбəттə, биз буну да билирик ки, бунларын вəкилликлəри вə шаһидликлəри сахтадыр. Бу сəбəбə Худајарбəјин тəдбиринə көрə бунлар үчү дə газијə өзлəрини өзкə чүр нишан вериб адларыны дəјишдилəр» (səh. 322).

Бу дəфə газинин Худајарбəјлə сөһбəти узун чəкмир. Өз вичданыны ики кəллə гəндə вə бир кирвəнкə чаја сатан гази өз хəјанəтинə рəсми вə гануни дон кејдирдикдəн сонра «фатиһə сурəсини охујуб вə аллаһ мүбарəк елəсин»—дејиб кəбин кағызыны Худајарбəјə верир вə она бəрк-бəрк тапшырыр ки, əввəла, бу сирри мəхфи сахласын вə һеч кəсə демəсин, сонра исə кəнддə Зејнəблə өз арасында ихтилаф олмасын дејə индидəн началникə ərизə вериб шикајəт етсин ки, Зејнəб онун гануни арвады ола-ола онун евинə кəлмəкдəн имтина едир, ондан Зејнəбин адына рəсми бир əмр алсын вə анчаг бундан сонра кəндə кетсин.

Худајарбəј бу һијлəкəр иблисин мəслəһəти илə һəрəкəт едəрəк началник диванханасындан рəсми сəнəд əлдə едир вə бунун көмəји илə зорла Зејнəби өзүнə арвад етмəјə мүвəффəг олур.

Бу сурəт биздə тəкчə өзүнə гаршы дејил, руһани чилдинə кирмиш бүтүн сатгын, ријакар, фырылдагчы дин хадимлəринə гаршы гəзəб вə нифрəт ојадыр.

□□□

Јухарыда һаггында бəһс етдијимиз əсас сурəтлəрдəн башга əсəрдə бир сыра епизодик сурəтлəр дə верилмишдир. Өз фəрди хүсусијјəтлəри, хəтти-һəрəкəтлəри, һадисəлəр инкишафында тутдуглары мөвгелəри е'тибары илə бир-биринə гəтијјəн бəнзəмəјəн, бир-бирини тəкрарламајан бу сурəтлəр һадисəлəр инкишафында һəлледичи рол ојнамасалар да, биздə чанлы тəəссүрат јарадыр, јадда галыр, узун заман хəјалымыздан силинмирлəр.

Повестдə бөјүклү-кичикли отуз једдијə гəдəр сурəт

верилмишдир. Бунлары әдиб әсәриндә мүтәнасиб сурәтдә јерләшдирмишдир. Әлбәттә, бунларын һамысы тәсвир едилән һадисәләрдә ејни дәрәчәдә иштирак етмир. Әсас јери әсәрин баш гәһрәманлары Мәһәммәд Һәсән әмијә, Худајарбәјә вә Зејнәбә верән јазычы епизодик сурәтләри бизә вахтдан-вахта көстәрир, һадисәләр инкишафынын мәнтиги илә сәһнәјә кәлән бу сурәтләр өз бәдии функсијаларыны јеринә јетирдикдән сонра һеч һисс едилмәдән ја тамамилә сүжет хәттиндән чыхыр, јахуд да јазычы тәрәфиндән кәләчәкдә бир даһа һадисәләрә чәлб едилмәк үчүн арха плана кечирилир.

Ч. Мәммәдгулузадә повестин сүжетини тәшкил едән әһвалаты бизә бирбаша нәгл етмир, ону өз характериндән вә истигамәтиндән асылы олараг ајры-ајры фәсилләр арасында бөлүшдүрүр. Өз бәдии нијјәтинин ваһид бир хәтт үзрә инкишафыны әсас көтүрән бөјүк сәнәткар, ајры-ајры һадисәләрин тәсвиринә һәср едилән бу фәсилләр арасында сых дахили рабитә вә мәнтиги ардычыллыг јаратмышдыр.

Фәсилләри мүәллиф бә'зән бир-биринин давамы, бә'зән исә бир-бирилә билаваситә бағлы олмајан һиссәләр кими вермишдир. Фәсилләрин бир-бирилә билавасится бағланмамасы әсәрдә композисија дағыныглығына вә фикир позғунлуғуна сәбәб олмамышдыр. Чүнки мүәјјән бир јердә һеч көзләнилмәдән һадисәнин арасыны кәсиб башга бир һадисәнин тәсвиринә кечән мүәллиф, бир нечә фәсилдән сонра тәкрар һәмин һадисәјә гајыдараг, ону әввәлки фәсиллә бағлајыб, әһвалаты давам етдирир.

Биз «Әһвалатлары»н композисија вә сүжет гурулушунда јазычынын Азәрбајчан халг нағыл вә дастанларына хас олан үнсүрләрдән мәһарәтлә истифадә етдијини көрүрүк. Әдиб нәгл етдији һадисәјә охучунун марағыны даһа да артырмаг вә онун диггәтини бүтүнлүклә әлә алмаг үчүн тез-тез тәһкијәнин аһәнкини дәјишдирир, она нағыл характери верир. Мәсәлән, «күнләрин бир күнүндә Мәһәммәд Һәсән әми субһ тездән јухудан дуруб, намаз гылыб чыхды һәјәтә». Јахуд «Кечмиш күнләрин бир күнү гыш фәсли иди, кечәдән үч дөрд саат кечмишди» вә јахуд: «Худајарбәји бурада јатмыш гојаг, көрәк Мәһәммәд Һәсән әминин башына нә ишләр кәлди». «Һәлә Худајарбәј шәһәрдә галмалы олсун, кечәк Данабаш кәндинә вә Зејнәбин матәминдән башлајыб дејә-дејә кәләк чыхаг баша». «Бу әһвалат һаман күн олуб

ки, Худајарбәј субһ тездән кәлиб Мәһәммәд Һәсән әминин ешшәјини алыб апарды шәһәрә» вә и. а....

Ч. Мәммәдгулузадә әсәриндә тәһкијәни бир хәтт үзрә дејил, бир нечә хәтт үзрә апарыр. Бу хәтләр бә'зән Худајарбәјлә башлајыб Мәһәммәд Һәсән әми, бә'зән исә Зејнәблә башлајыб Худајарбәјлә вә ја Мәһәммәд Һәсән әми илә гуртарыр. Бунларын һеч бири әсәрдә о бири хәтләрдән ајрылыб истигамәтини дәјишмир, тәһкијәнин характерини позмур, тәсәввүрү гарышдырмыр. Әдиб бунлары бир-бирилә елә мәһарәтлә илкиләндирир ки, биз илк бахышда бунларын һарада башландығыны вә һарада гуртардығыны һеч һисс етмирик.

Јазычы һадисәләрин архасында «кизләнмәјә» чалышмыр, әсәринин композисијасыны елә гурур ки, биз ону һәр аддымда ајдын һисс едирик. Һадисәни Ч. Мәммәдгулузадә чох заман өз дили илә нәгл едир, јери кәлдикчә гејдләр, һашијәләр верир, өз рә'јини сөјләјир, һадисәјә вә сурәтә өз мүнасибәтини ачыг билдирир. Әлимиздән тутуб бизи аддым-аддым чәрәјан едән әһвалатын изи илә, сурәтләрин далынча апаран әдиб, әсәриндә кәскин дөнүшләрә, мәзмунун сүн'и сурәтдә узанмасына сәбәб олан тәфсилата јер вермир, конкрет, јығчам, мүхтәсәр данышмаға чалышыр.

Чәлил Мәммәдгулузадә әсәринин сүжетини вә композисијасыны гураркән елә мәсәләләр, елә фактлар, елә мотивләр тапмаға, елә чанлы, орижинал тәсвир вә ифадә васитәләри, парлаг вә ајдын бојалар сечмәјә чалышыр ки, әһвалат илк сәтирдән охучуну тутсун, онда дәрин мараг вә һәвәс ојатсын, онун диггәтини ахыра гәдәр кәркин вәзијјәтдә сахлаја билсин.

Әдиб әсәриндә һадисә вә характерләрин динамиклијинә, бунлар арасындакы зиддијјәтләрә вә бу зиддијјәтләрин тоггушмасына хүсуси диггәт јетирир. Чәлил Мәммәдгулузадә чох көзәл баша дүшүр ки, бәдии әсәр охучуну о заман тә'сирләндирә биләр ки, һадисә вә сурәтләр арасындакы мүнаишәгә ахыра гәдәр өз драматик кәркинлијини сахласын, кәскинләшсин, дәринләшсин. Ф. Енкелс вахты илә франсыз јазычысы Лассала јаздығы бир мәктубда онун әсәрләриндән данышараг гејд едирди ки, әкәр онун тәсвир етдији һадисәләр вә јаратмыш олдуғу характерләр бир-бирләриндән даһа кәскин фәргләнсә идиләр вә бир-бирләринә даһа кәскин бир

шәкилдә гаршы гојулсајдылар, онун әсәрләри бундан хејли газанмыш оларды.

Әсәриндә Мәһәммәд Һәсән әмини вә Зејнәби Худајарбәјә вә үмумијјәтлә «данабашлар аләминә» гаршы гојан јазычы, бунлар арасында кедән мүбаризәни ахыра гәдәр диггәт мәркәзиндә сахламыш, буну чанлы, инандырычы, реал һәјати мотивләрлә шәртләндирмишдир.

Ч. Мәммәдгулузадә өзүндән әввәл вә өзүндән сонра јашајыб-јарадан бир чох јазычыларымыздан фәргли олараг, әсәрини чох мараглы вә орижинал бир шәкилдә башлајыр. Һадисәләрин шәрһинә киришмәздән әввәл, «бир јункүлвари мүгәддимә» верәрәк, јумористик тонда повестин јазылма тарихиндән данышыр.

«Мүгәддимә»нин лап башында «гәзетчи Хәлил» ады илә чыхыш едән әдиб, «Әһвалатлар»ын мәзмунуну «лағлағы Садыг» адлы бир нәфәрин ширин сөһбәтләриндән алдығыны гејд едир.: «Нәгл едибди: лағлағы Садыг, јазыја көтүрүбдү: гәзетчи Хәлил».

Һәм Садыг вә һәм дә Хәлил чох јахын достдурлар. Һәр икиси Данабаш кәндиндә анадан олмуш вә орада јашајырлар. Садыг баггалдыр, јә'ни «бир дахмаја үч-дөрд пуд дуз, бир гуту кишмиш вә дөрд-беш пачка махорка түтүнү гојуб сатыр (сәһ. 259).

Хәлил исә голтугчудур, јә'ни дөрд-беш топ чит голтуғуна вуруб кәндләри доланыр вә беләликлә, күзәран кечирир. Садыға «Лағлағы Садыг» дејирләр, һалбуки онун лағлағы сөһбәтләрлә һеч бир әлагәси јохдур. Әксинә, о, чох ағыллы, көзүачыг, һәссас, һазырчаваб вә мәзәли бир адамдыр. О, «данабашлар аләминдә» баш верән бүтүн чиркин вә јарамаз ишләри көрүр, јохсул вә зәһмәткеш халгын изтираб вә көз јашы илә долу фачиәли һәјатына үрәкдән ачыјыр, онларын ушагчасына садәлөвһлүјүнә, авамлығына вә мүтилијинә үрәји јана-јана күлүр.

Садыг көрдүкләрини, ешитдикләрини, һисс етдикләрини үрәјиндә сахламыр. О заманкы һәјатын заһирән күлмәли көрүнән, әслиндә исә кәдәрли вә ачыначаглы һадисәләри һаггында өз һәмјерлиләри, дост-ашналары илә сөһбәт едир.

Садығын сөһбәтләри чох шириндир. Онда бир халг јумору һисс олунур. Онун күлүшү вәтән вә халг мәһәббәти һисси илә руһланмышдыр. Бу күлүшдә әмәк адамларынын ағыр вә дөзүлмәз вәзијјәтинә е'тираз нотлары сәсләнир.

Авам чамаат Садығы баша дүшмүр, онун дедикләринин мә'насыны дәрк едә билмир, онлардан өзләринә ибрәт дәрси көтүрә билмирләр. Буна көрә дә ону «лағлағы» адландырырлар.

Хәлил дә Садыг кими дәракәли, дирибаш, һәјата вә һадисәләрә сағлам көзлә бахан, писи јахшыдан, шәри хејирдән, дүшмәни достдан ајырд етмәји бачаран ағыллы бир адамдыр. О да, Садыг кими, «данабашлыларын» пуч, мискин, мә'насыз һәјатына лагејд баха билмир, онларын һалына јаныр, һарајына чатмаг истәјир.

Фикир бирлији, һисс бирлији, мәгсәд вә амал бирлији Садыгла Хәлили бир-биринә јахынлашдырмыш, онлар арасында мөһкәм бир достлуг јаратмышдыр.

Хәлили авам чамаат «гәзетчи» адландырыр, чүнки «һәр нә Садығын фикринә кәләрди, һәр бир јахшы хәбәрләр, әһвалатлар ешидәрди, ја гејри бир мәтләб јадына дүшәрди әлүстү кәлиб» (сәһ. 263) она нәгл едәрди. О да дәрһал дәфтәр вә гәләмини чыхарыб бу әһвалаты јазар вә јери дүшдүкчә чамаата охујарды. Садыг достуна јалварыр ки, она нәгл етдикләринин бирини дә јадындан чыхармасын, һамысыны гәләмә алсын ки, бунлар итиб-батмасын, кәләчәк несилләр бунлары охујуб өзләри үчүн лазыми нәтичә чыхарсынлар. Хәлил достуну архајын едәрәк она чаваб верир ки: «Әми оғлу, һеч үрәјини сыхма... мән бу әһвалатлары көтүрәрәм јазыја вә бир китаб бағлајыб адыны гојарам «Данабаш...», Биз өлүб кедәрик, мән вәсијјәт едәрәм ки, мән өләндә мәни нә Кәрбәлаја апарсынлар, нә дә мәнә еһсан версинләр, чүнки, әкәр мән аллаһтәаланын хошбәхт бәндәләриндәнәм, мәним еһсансыз да елә ахирәтдә үзүм аг олачаг, јохса күнаһкар бәндәјә нә еһсан көмәк едәр, нә гејри бир шеј. Мән вәсијјәт едәрәм ки, вар-јохуму сатыб пул еләсинләр вә јаздығым әһвалатлары версинләр чапа вә китаблары мүфтә пајласынлар она, буна» (сәһ. 263).

Хәлилин Данабаш кәндиндә баш верән «мәзәли» әһвалатлара чох һәвәс көстәрдијини вә бунлары дәфтәринә јазыб орада-бурада охудуғуну көрән авам чамаат онун адыны «гәзетчи» гојмушдур.

«Мүгәддимә» әсәрин композисијасына бир орижиналлыг кәтирмишдир. Ачы ришхәнд, истеһзалы күлүш руһунда, символик характердә јазылмыш бу парча охучу-

ну дэриндэн дүшүндүрүр вэ онда зэнкин фикир вэ һисс тэдаиси јарадыр. Јазычы ејни заманда өз охучусуну эсэрдэ нэгл едилэчэк эһвалата габагчадан идеја вэ психоложи чэһэтдэн һазырлајыр. «Мүгэддимэ» бизэ ејни заманда повестин јазылма тарихи, шэраити вэ јери һаггында конкрет мэ'лумат верир «Јазылыбдыр Данабаш кэндиндэ, Ирэван губернијасында, 1894-чү сэнэ» (сэһ. 264).

«Эһвалатлар»ын композисијасына орижиналлыг верэн үнсүрлэрдэн бири дэ «Хатимэ» сэрлөвһэси илэ онун ахырына элавэ едилэн парчадыр. Бурада Ҹ. Мэммэдгулузадэ эсэрдэ нэгл етдији һадисэјэ јекун вурмуш, гаршысына гојдуғу мэгсэди сон нэтичэсинэ чатдырмышдыр. Гыса, лаконик бир шэкилдэ јазылмыш бу парча повестин сүн'и сурэтдэ узанмасына, эсэрдэн алынан тээссүратын позулмасына сэбэб олмамышдыр. Эксинэ, буну јазычы повестин сүжети илэ елэ мэһарэтлэ бағламышдыр ки, биз онун хатимэ характери дашыдығыны гэтијјэн һисс етмирик, ону һадисэлэрин давамы вэ инкишафы кими гэбул едирик. Эсэрин башланғычында ики хэтт үзрэ давам едэн һадисэлэр силсилэси—Худајарбэј—Мэһэммэд Һэсэн эми, Худајарбэј—Зејнэб хэтлэри «Хатимэ» һиссэсиндэ бирлэшиб ваһид бир хэтт эмэлэ кэтирмишдир. Бурада бирдэн-бирэ һэм Мэһэммэд Һэсэн эминин, һэм дэ Зејнэбин агибэти ачылыб ајдын едилмишдир.

Мүэллиф охучунун диггэтини кэркин сахламаг үчүн орижинал бэдии баситэлэрдэн истифадэ едир. Бэ'зэн тэһкијэнин ичэрисинэ чанлы диалоглар салыр, бэ'зэн исэ кэскин бэдии контрастлар јарадыр, драматизми кэскинлэшдирир, бэдии тэфсилата кечир, амансыз, өлдүрүчү сатираны инчэ истеһза вэ достанэ јуморла эвэз едир.

Ҹ. Мэммэдгулузадэ диалог устасыдыр. Онун диалоглары чох чанлы, динамик, гыса, мэ'налыдыр.

«Эһвалатлар»да верилэн диалоглар, эсэрини эввэлдэн ахыра кими гаршылыглы сөһбэт, суал-чаваб вэ мүкалимэ үзэриндэ гуран јазычылардан фэргли олараг Ҹ. Мэммэдгуглузадэнин диалога чох чидди јанашдығыны, ондан јерли-јериндэ, мүвафиг мэгамда, зэруријјэт дахилиндэ, чидди бир өлчү һиссилэ истифадэ етдијини ајдын көстэрир.

«Данабаш кэндинин эһавлатлары» демэк олар ки, эввэлдэн ахыра гэдэр зиддијјэтлэрин гаршылашдырылмасы эсасында гурулмушдур. Дөврүн эдалэтсиз ганунларынын, синфи бэрабэрсизлијин һагсызлыг вэ эдалэтсизлијин, зоракылыг вэ өзбашыналығын ифшасында Ҹ. Мэммэдгулузадэ контрастдан эн кэсэрли, эн тэ'сирли бир бэдии васитэ кими истифадэ едир. Контраст Ҹ. Мэммэдгулузадэ сатирасынын үзви вэ ајрылмаз үнсүрүдүр. Эдиб буна тэкчэ һадисэлэрин тэсвириндэ дејил, сурэтлэрин характеристикасында, вэзијјэт, шэраит, портрет, һэтта тэбиэт тэсвириндэ дэ мүрачиэт едир. Эсэрдэ бирибирини тэ'гиб едэн зиддијјэтли сэһнэлэр лап илк сэтирдэн охучунун диггэтини элэ алыб, ону мэтлэб үстүнэ кэтирир...

Јазычы тэкчэ һадисэлэр дејил, сурэтлэри дэ зиддијјэтли планда ачыр вэ сэчијјэлэндирир. Эсэрдэ тэмиз гэлбэ, саф вичдана, садэ вэ сэмими тэбиэтэ малик Мэһэммэд Һэсэн эми икиүзлү, рэзил, алчаг вэ эхлагсыз Худајарбэјэ вэ онун «мэслэк» достлары—Кэрбэлајы Чэфэрэ, Кэрбэлајы Исмајыла, Кэрбэлајы Гафара, Гасымэлијэ, Сэбзэлијэ гаршы гојулдуғу кими, Зејнэб дэ Худајарбэјин кэбинсиз арвадларына, онун ушаглары Худајарбэјин ушагларына гаршы гојулмушдур.

Зиддијјэтлэрин гаршылашдырылмасы үсулундан Ҹ. Мэммэдгулузадэ портрет тэсвириндэ дэ истифадэ едир.

Худајарбэј заһирэн чох чиркин, чох бедһејбэт вэ ејбэчэр олдуғу һалда, Мэһэммэд Һэсэн эми чох јапышыглы, хошсифэт вэ пирани бир кишидир. Худајарбэјин он дөрд јашлы сиғэ арвады энликли, киршанлы, гарагабаг вэ чиркин бир гадын олдуғу һалда, Зејнэб гэшэнк, чазибэли, мэлаһэтли бир гадындыр.

Ҹ. Мэммэдгулузадэнин сэнэткарлыг мэһарэти өзүнү онун јер, эшја, детал, шэраит тэсвириндэ дэ көстэрир. Өз јарадычылығы илэ М. Ф. Ахундов нэсринин нэчиб вэ мүсбэт эн'энэлэрини давам вэ инкишаф етдирэн эдиб, бэдии тэфсилатчылыгда, тэфэррүатчылыгда да онун јолу илэ кедир.

Ҹ. Мэммэдгулузадэ бэдии детала һадисэнин дахили маһијјэтини, сурэтин мэ'нэви алэмини, эһвалатын баш вердији шэраити дэриндэн ачыб ишыгландырмаг һалларында мүрачиэт едир. Онун деталлары чох дэгиг, чанлы вэ реалдыр. Бунлар һеч бир јердэ охучунун диггэтини јоруб ону эсас мэтлэбдэн ајры салмыр. Эксинэ, ону һадисэјэ, сурэтэ, вэзијјэтэ даһа јахындан бағлајыр, онун көзү гаршысында јени һэгигэтлэр ачыр.

Мәһәммәд Һәсән эминин һәјат тәрзи илә бизи таныш етмәк үчүн Ч. Мәммәдгулузадә әсәринин бир јериндә белә чанлы вә пластик бир тәфсилат вермишдир: «Мәһәммәд Һәсәнин еви јекә гыш евидир. Чүнки гышда бу евдә тәндир јаныр. О сәбәбә евин тирләри гапгара гаралыбдыр. Диварларын дәхи јухарылары гаралан кими олуб. Ев көһнә евә охшајыр, чүнки тирләрин чохусу әјилибдир. Сәгфин орталығындан бир «һаммал» верилиб ки, тирләрә тәкјә олуб онлары мөһкәм сахласын. «Һаммалы» алтдан ики сүтун сахлајыр. Һәр сүтунун алтына бир јекә сал гојулуб ки, сүтунлары һәмчинин мөһкәм сахласын. Евин бир тәрәфиндә тәндир үстә дуваг, бир тәрәфдә күрсү, үстә бир гәдәр чөрәк галаныб.

Гаранлыг бучагларда тахча кими дешикләрә дүзүлүб сахсы габ-гашыг. Бир-ики мис габ, күрсүнүн алтында вар үзү гујлу чеврилмиш бир газан. Бир чанаг, ичиндә гатыг, бир гара вә һисли чајдан. Бир тәрәфдә салыныб бир палаз, үстә бир-ики дәст јорған-дөшәк. Бир-ики тахчаја дүзүлүбдү бир нечә бохча, көһнә папаг вә бир-ики мүчрү» (сәһ. 309).

Јазычынын гази Һачы Молла Сәфәрин евинин тәсвириндә дә бәдии деталдан еjни мәһарәтлә истифадә етдији нәзәрә чарпыр. Ч. Мәммәдгулузадә бәдии тәфәррүат васитәсилә Һачынын јашајыш тәрзини елә ајдын, елә реал көстәрмишдир ки, бу лөвһә илә таныш олуркән биз өзүмүзү билаваситә газинин евиндә, онун мүхәлләфатыны сејр едән мәгамда һисс едирик.

Газинин һәјәтинин тәсвириндә дә мүәллиф мүстәсна диггәтә вә мүшаһидә габилијјәтинә малик олдуғуну көстәрмишдир.

Ч. Мәммәдгуулзадәнин деталлары онун әсәринин мәзмуну вә идејасы илә сых бир сурәтдә бағлыдыр вә һәр јердә бир гајда олараг сүжет инкишафына вә сурәтләрин характеринин ачылмасына јахындан көмәк едир. Биз онун повестиндә мәзмунла әлагәдар олмајан, гаршыја гојулмуш мәгсәдин ајдынлашмасына хидмәт етмәјән, әсәрә заһири еффект хатири үчүн салынмыш һеч бир детала раст кәлмирик.

Ч. Мәммәдгулузадә әсәриндә характерләрин ачылмасында, сурәтләрин фикринин, һиссинин, әһвали-руһијјәсинин, арзу вә нијјәтинин ишыгландырылмасында тәшбеһләрдән вә мүгајисәләрдән дә усталыгла истифадә едир. Әдиб тәшбеһ вә мүгајисә васитәсилә охучулары

гәһрәманларынын ән инчә вә дәруни һиссләринә, ән мүрәккәб психоложи вәзијјәтләринә вагиф етмәји бачарыр, онлары да өз гәһрәманларынын һисси илә тә'сирләндирмәјә, севиндирмәјә вә ја кәдәрләндирмәјә вадар едир. Повестдә верилмиш мүгајисә вә тәшбеһә ән парлаг вә характерик мисал олараг Зејнәбин тәсвириндә верилмиш лөвһәни көстәрә биләрик:

«Зејнәб инди бу саат галмышды ики диварын арасында: бири о тәрәфдән сыхырды, бири дә бу тәрәфдән. Нә гәдәр чалышырды бу ики диварын арасындан бир тәһәр илә, бир фәнд илә чыхыб гачсын, әсла мүмкүн олмурду. Бу диварларын бири Худајарбәјә кетмәкди, бири дә кетмәмәкди» (сәһ. 339).

Јазычы Зејнәбин Худајарбәјә бәслədији сонсуз нифрәт вә икраһ һиссини ифадә етмәк үчүн башга, даһа чанлы, даһа габарыг вә тә'сирли бир тәшбеһ вермишдир. «...Зејнәб Худајарбәјдән елә иркәнирди, нечә ки, инсан гурбағадан иркәнир. Пәс нечә ки, инсана гурбағаны әлә алыб гојнуна гатмаг накүвара кәләр, елә дә, бәлкә бундан да артыг, Зејнәбә Худајарбәјин ири бурнуна вә кифир сифәтинә бахыб она әр демәк накүвара вә нахош көрүнүрдү» (сәһ. 339).

Башга бир јердә әдиб јенә дә инсан руһунун, инсан гәлбинин бүтүн инчәликләринә бәләд олан һәссас бир сәнәткар кими һәрәкәт едәрәк, гәһрәманын кәркин психоложи вәзијјәтини мараглы бир бәнзәтмә илә сәчијјәләндирмишдир: «Индики һалында Зејнәб бәнзәјирди бир елә шәхсә һансы ки, зәһәр шүшәсини габағына гојуб бахыр вә билмир нә еләсин: ичсин ја јох. Ичмәсә дәрд-гүссә вә гәм ону өлдүрәчәк, ичсә зәһәр өлдүрәчәк. «Пәс мәсләһәт будур ки, ичим»—дејиб шишәни чәкир башына. Зејнәбә разылыг чавабы вермәк зәһәр ичмәк мәнзиләсиндә иди» (сәһ. 340).

Әдиб тәкчә Зејнәбин дејил, Мәһәммәд Һәсән эминин вә Худајарбәјин дахили аләминин тәсвириндә дә мүгајисәләрдән вә тәшбеһләрдән кениш вә бачарыгла истифадә едир.

Ч. Мәммәдгулузадә реализминин диггәтәлајиг хүсусијјәтләриндән бири дә дил типиклијидир. Мүәллиф бу мәсәләдә дә өз даһи мүәллими М. Ф. Ахундовун јолу илә кедәрәк, сурәтләринин фәрдиләшдирилмәсиндә вә тәшхисиндә дилдән мәһарәтлә истифадә едир. О, типләрин һамысыны бир гәлибдән чыхмыш стандарт диллә дејил,

онларын ичтимаи мөвгејинә, мәишәтинә, синфи мәнсубијјәтинә, шүур сәвијјәсинә, хасијјәтинә мүвафиг ифадә тәрзилә данышдырыр. Бу ҹәһәтдән «Данабаш кәндинин әһвалатлары»нда верилмиш кәндли, мүлкәдар вә руһани сурәтләринин данышығы чох характерикдир. Мәһәммәд Һәсән әми чох садә, ајдын, мүлајим, лаконик бир халг дили илә данышыр.

Худајарбәј өз јыртычы тәбиәтинә ујғун олараг кобуд, гуру, латајыр бир ифадә илә, молла Пиргулу вә гази Һачы Молла Сәфәр исә јалтаглыг, һијләкәрлик, тамаһкарлыг хүсусијјәтләринә ујғун бир дилдә данышыр.

Һачы Молла Сәфәр «мүштәриләринин» көзүнә тоз атмаг вә өзүнү онлара әлламә кими көстәрмәк мәгсәдилә јери кәлдикчә Гур'андан һәдисләр кәтирир, данышығына һеч кәсин баша дүшмәдији әрәб вә фарс сөзләри вә ифадәләри салыр («Зөвчәји-мәнкуһеји-мән Зејнәб бинти-Кәрбәлајы Зејнал әз 16 маһи-сәфәр, әз ханеји-мән харич шүдә вә мәра тәмкин нәдадә») (сәһ. 331).

Өз әсәри илә Азәрбајҹан классик бәдии нәсринә јени мөвзу, јени идеја, јени образлар системи, јени тәсвир вә ифадә васитәләри кәтирән, нәсримизи јени дөврүн тәләбләри сәвијјәсинә галдыран Ҹ. Мәммәдгулузадә өз үслубу вә дили илә дә Азәрбајҹан бәдии нәсриндә әсаслы бир дөнүш јаратмышдыр.

Бүтүн өмрү боју дилимизин тәмизлији, сафлығы, садәлији јолунда јорулмадан мүбаризә апаран әдиб, нәср дилимизи һәгиги мә'нада садәләшдирмиш, хәлгиләшдирмиш, ҹанлы данышыг дилинә јахынлашдырмышдыр. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин бәдии нәсримиздәки бөјүк хидмәтләриндән бири дә данышыг дили илә китаб дили арасындакы сәдди арадан галдырмасындан ибарәтдир. Мирзә Ҹәлил өз гәләм јолдашларыны, мүасирләрини дә садә дилдә јазмаға, ҹанлы халг дилинин көзәл, гијмәтли, орижинал хүсусијјәтләрини әдәби дилә, бәдии әсәрләрә кәтирмәјә чағырмышдыр.

Сүн'илик, ујдурмачылыг, заһири бәр-бәзәк Ҹ. Мәммәдгулузадәнин нәср дилинә јабанчыдыр. О, данышыг дилинә хас олан бүтүн үнсүрләри өз лексикасына салмыр, «лорулуға» јол вермир, бунлара инҹә бир зөвглә, ҹидди бир өлчү һиссилә јанашыр. Онун әсәрини охујаркән биз дүнјакөрмүш, өмүр сүрмүш, ағсаггал бир ел атасынын гаршысында отуруб онун мәзәли, ширин, мараглы сөһбәтини динләдијимизи зәнн едирик.

Халг дилиндән јарадыҹы сурәтдә истифадә едән бөјүк сәнәткар нәср дилимизин бәдии чәрчивәләрини хејли кенишләндирмишдир.

Сөзләрин сечилмәсиндә, бәдии әсәрә јерләшдирилмәсиндә, сатирик вә ја лирик дона кејиндирилмәсиндә вә типин әһвали-руһијјәсинә ујғунлашдырылмасы ишиндә Мирзә Ҹәлил мүстәсна мәһарәт көстәрмишдир.

«Әһвалатлар»ын дили образлы бир дилдир. Бу дил өз динамизми, аһәнкдарлығы илә диггәти ҹәлб едир. Мүәллифин һадисәләрә вә типләрә мүнасибәтиндән асылы олараг, о да чох тез-тез өз ахыныны вә истигамәтини дәјишир. Каһ ачы истеһза, кинајә вә ришхәнд аһәнки гәбул едәрәк кәскин вә сәрт бир шәкил алыр, каһ да һәзин лирика, јумшаг халг јумору руһунда давам едиб кедир. Әдибин һәр кәлмәсиндә бизи дәриндән дүшүндүрән, мүһакимә јүрүтмәјә, охудугларымыздан нәтиҹә чыхармаға вадар едән дәрин бир мә'на вә һикмәт вардыр.

Бир тәрәфдән халга, ҹанлы данышыг дилинә, о бири тәрәфдән исә классик әдәбијјатымызын зәнкин дил ән'әнәләринә әсасланан әдибин нәср дили өзүнә мәхсус бојалара, ҹизки вә хүсусијјәтләрә малик орижинал бир дилдир.

Ҹ. Мәммәдгулузадә өз јарадыҹылығы илә М. Ф. Ахундовдан сонракы нәсримизин инкишаф тарихиндә тамамилә јени, јүксәк бир мәрһәлә јаратдығы кими, нәср дилимизи дә зәнкинләшдирәрәк, онун инкишафы гаршысында кениш үфүгләр вә перспективләр ачмышдыр.

XX әср Азәрбајҹан бәдии нәсримиз М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әсасы гојулан, Ҹәлил Мәммәдгулузадә тәрәфиндән јени инкишаф пилләсинә галдырылан реалист, ингилаби-сатирик нәср ән'әнәләринин гүввәтли тә'сири алтында инкишаф етмишдир.

□□□

«Әһвалатлар»ын јазылмасындан дөрд ил сонра, јә'ни, 1898-ҹи илдә Ҹ. Мәммәдгулузадә мүәллимликдән азад олуб Нахчывана кәлир. Бурада узун мүддәт галмајараг, аиләси илә биркә Ирәван шәһәринә көчүр вә бир мүддәт губернија началникинин диванханасында мүтәрҹим ишләјир. Бу вәзифә јазычыны гәтијјән марагландырмыр. Бурада көрдүјү һагсыз вә әдаләтсиз ишләр,

јерли әһалијә, хүсусилә јохсуллара вә заһмәткешләрә гаршы кобуд вә гејри-инсани мүнасибәт онда бу идарәјә вә бурада ишләјән јекәбаш вә рүшвәтхор чар мә'мурларына гаршы дәрин нифрәт ојадыр.

Мүтәрчимлик вәзифәсиндән әл чәкәрәк мәһкәмә ишинә кечмәји вә һәмишәлик олараг өз талејини бу ишлә бағламағы гәрара алан әдиб, бу мәгсәдлә бир мүддәт мүлки һүгуг ганунларына, әдлијјә ишләринә даир елми китаблары охујуб тәдгиг етмәклә мәшғул олур вә практик тәчрүбә әлдә етмәк үчүн јерли мәһкәмә идарәсиндә ишә кирир.

Чар мәһкәмәләриндәки ганунсуз ишләр, өзбашыналыг вә сатгынлыг әдиби бу ишдән дә нифрәтлә үз дөндәрмәјә вә өзүнә башга бир пешә ахтармаға вадар едир. Ч. Мәммәдгулузадәнин чар идарәләриндәки һәрч-мәрчлијә вә рәсми дөвләт мә'мурларынын чиркин вә јарамаз һәрәкәтләринә гаршы бу дөврдәки тәнгиди мүнасибәти илә јахындан таныш олмаг үчүн онун 1926-чы илин мај ајында «Јени јол» гәзетиндә дәрч етдирдији мәшһур «Јан түтәји»[1] һекајәсинә бахмаг кифајәтдир. Бурада јазычы өзүнә хас олан сатирик бир әда илә, истеһза вә ејһамла чар мә'мурларынын јекәбашлығына, чар үсули-идарәсинин дахили чүрүклүјүнә вә пучлуғуна ачы-ачы күләрәк онлары нифрәтлә гаршыладығыны ачыгча билдирир[2].

Нәтичәдә, һүгуг саһәсиндә ишләмәк нијјәтиндән гәти олараг дашынан вә өзүнә даһа мүнасиб, ичтимаи чәһәтдән даһа фајдалы бир фәалијјәт саһәси ахтаран әдиб, бәдии јарадычылығы өз мәгсәд вә амалына, зөвг вә исте'дадына даһа мүнасиб һесаб етдији үчүн өз талејини һәмишәлик олараг јазычылыгла бағлајыр.

1903-чү илин декабр ајында арвады Назлы ханым хәстәләндији үчүн Ч. Мәммәдгулузадә ону мүаличә етмәк мәгсәдилә Ирәвандан Тифлисә кәлир. Тифлисдә хәстәнин вәзијјәтинин күн-күндән ағырлашмасы јазычыны дәрин мә'јуслуға вә үмидсизлијә салыр. Арвадыны сағалтмаг үчүн о, бүтүн өз имкан вә васитәләрини сәфәрбәр едирсә дә, һеч бир нәтичә әлдә едә билмир. Һәмин илин декабр ајынын ахырында Назлы ханым вәфат едир.

[1] *Ч. Мәммәдгулузадә.* «Драм вә нәср әсәрләри», Азәрбајчан Университети нәшријјаты, Бакы, 1958, сәһ. 545.
[2] Бах: «Јени јол» гәзети, № 120 вә 121, Бакы, 1936.

Бу һадисәдән сонра Мирзә Чәлил бир даһа Ирәвана гајытмамағы вә даими олараг Тифлисдә галмағы гәт едир. Өзүнә икинчи вәтән сајдығы Тифлис шәһәри Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјатында вә бәдии јарадычылығында јени бир сәһифә ачыр.

Мәдәни мүһит, јени адамларла танышлыг онда јени тәәссүрат јарадыр, јени фикирләр, јени нијјәтләр ојадыр. Онун мәтбуата олан һәвәси даһа да күчләнир, јарадычылыг фәалијјәти чанланыр.

О дөврдә Русијанын бүтүн бөјүк шәһәрләриндә, сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзләриндә олдуғу кими, Тифлис шәһәриндә дә сосиал-демократ һәрәкаты вә ингилаби идејалар кениш јајылыр, сосиал-демократ партијасынын тәшәббүсү илә фәһлә тә'тилләри вә нүмајишләри тәшкил олунур. Үмумхалг һәрәкаты бүтүн мүтәрәгги дүшүнчәли гәләм саһибләринин шүурунда дәрин из бурахдығы кими, Ч. Мәммәдгулузадәнин дә дүнјакөрүшүнә мүсбәт тә'сир көстәрир.

Бу заман Загафгазијанын мәдәни вә инзибати мәркәзи һесаб олунан Тифлис шәһәри Загафгазија халгларынын ичтимаи, игтисади, мәдәни һәјатында чох мүһүм рол ојнајырды. Буну бураја тәзәчә кәлмиш вә Тифлис һәјаты илә һәлә јахындан таныш олмаға имкан тапмамыш Ч. Мәммәдгуглузадә дә һисс едирди.

Арвады өләндән сонра Ч. Мәммәдгулузадә илк вахтлар Тифлисдә һарада јашамыш, кимләрлә көрүшмүш вә таныш олмуш, һарада ишләмиш, нә јазмыш, әсәрләрини һансы мәтбуат органларында чап етдирмишдир? Бу суаллара чаваб вермәк үчүн јенә дә јазычынын өзүнү динләјәк.

Әдибин е'тирафына көрә, о, Тифлисә кәлдији лап илк күнләрдә күчәдә тәсадүфән өз һәмјерлиси, 1903-чү илдән Тифлисдә Азәрбајчан дилиндә нәшр олунмаға башлајан «Шәрги-Рус» гәзетинин редактору Мәһәммәд Аға Шаһтахтинскијә раст кәлмишдир. Мирзә Чәлил бу адамдан һәјатында вә јарадычылыг фәалијјәтиндә һәлледичи вә истигамәтверичи рол ојнамыш мәдәни, хејирхаһ, гајғыкеш бир шәхс кими, дәрин еһтирам вә миннәтдарлыг һисси илә данышыр.

Әлдә олан мә'лумата көрә, јазычы Мәһәммәд Аға илә илк дәфә Тифлисдә дејил, һәлә бураја кәлмәздән чох әввәл, Нахчыванда таныш олмушдур. Буну Мирзә Чәлил өзү дә «Хатиратым»да е'тираф едир.

Чох тәәссүф ки, әдибин Мәһәммәд Аға илә Нахчыван танышлығы вә көрүшү һаггында башга мә'лумат, материал вә сәнәд сахланмамышдыр. Анчаг Тифлис көрүшү барәсиндә Мирзә Чәлил бизә мүфәссәл вә мараглы мә'лумат верир. Хүсусилә онун Шаһтахтински илә илк көрүшү бизим үчүн мараглы вә тәдгигатымыз үчүн чох әһәмијјәтлидир. Чүнки бу көрүш Ч. Мәммәдгулузадә нин јарадычылыг талејиндә мүһүм рол ојнамыш, онун гаршысында кениш фәалијјәт мејданы ачмышдыр. Бу барәдә Ч. Мәммәдгулузадә бизә ашағыдакы мә'луматы верир: «...Икимиз дә—мән вә језнәм мүаличәханадан чыхдыг шәһәрә вә наһар еләмәк фикринә дүшдүк, үз гојдуг о вә'дә Тифлисдә биринчилик газанмыш мәшһур јемәк евинә. Бурада чамаатын ичиндә мөһтәрәм Мәһәммәд Аға Шаһтахтлы әјләшмишди, чөрәк јемәкдә иди. Вә бизи узагдан көрән кими дурду ајаға вә бизи хошбеш илә апарды отуртду јанында вә бизим үчүн дә јемәк сифариш верди. Башладыг наһар еләмәјә... Наһары гуртардыг. Һамымыз дурдуг. Мәһәммәд Аға мәнә тәклиф еләди ки, мән һәмишәлик галым Тифлисдә, дәхи Ирәвана гајытмајым вә Тифлисдә галдыгда онун «Шәрги-Рус» гәзетиндә һекајәнәвис, фељетончу олум... Мәһәммәд Аға өз дедијиндә елә бәрк дурмушду ки, күчәјә чыхандан сонра бир дә көрдүм ки, фајтондајам. Кетдик дүшдүјүмүз Гафгаз меһманханасына. Орада језнәм јығышды ки, вағзала кедиб орадан кечә илә Ирәвана јоллансын. Мәни дә вә мәним әшјамы Мәһәммәд Аға гојду фајтона вә һаман күн дә апарды мәнзилинә ки, «Шәрги-Рус»ун идарәси орада иди. Һаман күчәнин ады о вахт Песковски күчә иди, инди билмирәм тәзә нә ад гојублар»[1]. Әдиб бу сөһбәтиндә бизим үчүн сон дәрәчә әһәмијјәтли олан бир мәсәләјә дә тохунур ки, о да онун илк мәтбу әсәри олан мәшһур «Почт гутусу» һекајәсинин јазылма тарихинә даир олан мә'луматдыр.

Мәсәлә бурасындадыр ки, бу әсәрин әлјазмасы әдибин архивиндә сахланмамышдыр, буна көрә дә онун јазылма тарихи һәлә бу күнә гәдәр дәгиг олараг мүәјјән едилмәмишдир. Бу хүсусда јазан мүәллифләр бир гајда олараг өз тәдгигатларында анчаг бу әсәрин чап едилмә тарихиндән данышмагла кифајәтләнмиш, онун јазылма

[1] *Ч. Мәммәдгулузадә.* **«Хатиратым», «Драм вә нәср әсәрләри». Азәрбајчан Университети Нәшријјаты, Бакы, 1958, сәһ. 701—702.**

тарихи әтрафында хүсуси ахтарыш апармамышлар. Мүәллиф бу хүсусда бизә елә аідын ишарәләр верир ки, биз бунларын әсасында бу әсәрин нә заман вә һарада јазылдығыны чәтинлик чәкмәдән, асанлыгла тә'јин едирик. Ч. Мәммәдгулузадә јазыр: «Өврәтимин әһвали хараб иди. Онун сағалмағына мәним күманым чох аз иди. Језнәм дә[1], хејли гәмкин көрсәнирди вә елә јадыма кәлир ки, Ирәвандан та о вә'дә Александропол адланан шәһәрә кими бирчә сөз дә данышмады. Азарлы да өз јериндә узанмышды вә бир сөз данышмырды. Јемәк вә ичмәк дә истәмирди.

Александрополдан Тифлисә тәрәф јола дүшдүјүмүз сүбһ вахты иди. Језнәмин кефи бир гәдәр ачылмышды, буна да сәбәб о олду ки, бачысы да башлады аз-аз данышмаға. Охшујурду ки, азарлынын әһвалы нәдәнсә јахшылыға тәрәфдир.

Бурада Мәһәммәдгулу бәј бир гәдәр ојуздән-бујуздән сөһбәт едәндән сонра мәним кефими сорушду вә буну да сорушду ки, тәзә јазы-позумдан јанымда бир шеј варымдымы? Мән дедим ки, бир шеј јохдур: амма бурада јалан дедим; бир ај бундан габаг тәзә јаздығым «Почт гутусу» һекајәмин әлјазысы голтуг чибимдә иди.

Дедим—бир шејим јохдур. Ондан өтәри белә дедим ки, мән әсәрләрини һәвәс илә она-буна көстәрән јазычылары дост тутмарам, бәлкә ијрәнәрәм вә аллаһ шаһиддир ки, мәним үчүн ондан ағыр бир тәклиф јохдур ки, өзүн јаздығын бир јазыны өз әлинлә чыхардасан вә онун-бунун габағына тутуб нишан верәсән. Мәни танајанларын һеч бирисинин јадына кәлмәз ки, мән асанлыгла өз әсәрими чыхардам, бир кәсә көстәрәм, ја бир кәсә охујам.

Онунчун да језнәмә «јох» чавабыны вердим. Амма көрдүм ки, мәним бу чавабымдан сонра јазыг киши башыны салды ашағы вә кәнә гәм-гүссәјә кетди; чүнки бачысы да көзләрини јумуб дәхи динмирди вә дикәр тәрәфдән дә гатарларын гаранлыг лағымлара кириб чыхмағы да језнәмин вә азарлынын овгатталхлығыны дәхи дә артырырды. Онунчун да доғрусу језнәмә јазығым кәлди вә бу сәбәбдән голтуг чибимдән дәфтәрчәни чыхартдым вә узатдым језнәмә тәрәф. О да дејәсән јуху-

[1] «Хатиратым»да Ч. Мәммәдгулузадә Мәммәдгулу бәји каһ «гајын», каһ да «језнә» адландырыр. Көрүнүр ки, јазычы бу адамла икибашлы гоһум олмушдур.

да иди вә јухудан ајылан кими, куја һаһи-наһахи әлини узатды, дәфтәрчәни алды вә көнүлсүз, јавашча ачды...

Бир вахт јадымдадыр, кәрдүм ки, Мәммәдгулу бәј өз-өзүнә күлүр. Бахдым ки, «Почт гутусу»ну охујур. Бурада мән кәрдүм ки, бу һекајәчијим језнәмин хошуна кәлир вә күлә-күлә мәнә деди: «Сән бу һекајәни чох јахшы јазмысан».

Бу сөзләри дејәндән сонра кәнә охумағында вә оху-ја-охуја күлмәјиндә давам едирди. Вә гатар гаранлыг лағымлара кирәндә језнәмин ачығы тутурду ки, гаранлыг онун охумағына мане олур...»[1]

Кәрдүјүмүз кими, бурада әдиб әсәрин јазылма тарихинә ишарә едәрәк, онун «Тифлис сәфәриндән бир ај әввәл», јә'ни, 1903-чү илин нојабр ајында, һәлә Ирәванда јашадығы вә ишләдији заман гәләмә алындығыны сөјләјир.

Анчаг гејд етмәк лазымдыр ки, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин Тифлисдә «Шәрги-Рус» мүһәррири Мәһәммәд Аға Шаһтахтинскн илә көрүшмәси вә әсәрини она тәгдим етмәси һаггында олан мә'луматда бә'зи зиддијјәтләрә тәсадүф олунур ки, бунлары кәстәрмәдән кечмәк олмаз.

Ҹ. Мәммәдгулузадә «Хатиратым»да дејир ки: «О вә'дә Тифлисдә биринчилик газанмыш мәшһур јемәк евиндә... чамаатын ичиндә мөһтәрәм Мәһәммәд Аға Шаһтахтлы әјләшмишди, чәрәк јемәкдә иди. Вә бизи узагдан кәрән кими дурду ајаға вә бизи хош-беш илә апарды отуртду јанында вә бизим үчүн дә јемәк сифариш верди. Башладыг наһар еләмәјә. Сөһбәт азарлыдан кечди мәтбуата вә әдәбијјата. Бурада језнәм чибиндән «Почт гутусу»-нун дәфтәрини чыхартды, верди Мәһәммәд Ағаја»[2].

1933-чү илдә «Һүчум» журналында дәрч едилмиш «Молла Нәсрәддин өзү һаггында» адлы материалда исә јазылыр ки: «1903-чү илдә хәстә өврәтими Тифлисә кәтириб бурада «Шәрги-Рус» саһиби Мәһәммәд Аға Шаһтахтијә раст кәлдим. Мәһәммәд Аға күчәдә мәни кәрдү, апарды «Анунна» јемәкханасына, орада мәни гонаг еләди вә мәндән сорушду ки, јазыдан-позудан нәјин вар? Мән чибимдән Новрузәлинин почт гутусуна кағыз салмаг һекајәсини чыхардыб вердим Мәһәммәд Ағаја».

«Тәрчүмеји-һал»да әдиб Мәһәммәд Аға Шаһтахтински илә тәкликдә, Тифлис күчәләринин бириндә расртлашдығыны вә онун тәклифи илә «Анунна» јемәкханасына кетмәсини сөјләдији һалда, «Хатиратым»да она тәкликдә дејил, језнәси Мәммәдгулу бәјлә Тифлисин мәшһур јемәкханаларынын бириндә растлашдығыны гејд едир.

Бундан башга «Тәрчүмеји-һал»да јазычы Мәммәд Аға Шаһтахтински илә көрүшүндә онун: «Јазыдан-позудан нәјин вардыр?» суалына чаваб олараг өзүнүн өз әли илә чибиндән «Почт гутусу»ну чыхардыб Мәһәммәд Ағаја вермәси, «Хатират»да исә һекајәнин Мәһәммәд Ағаја онун језнәси Мәммәдгулу бәј тәрәфиндән тәгдим едилмәси сөјләнилир.

Ҹ. Мәммәдгулузадәнин Тифлис һәјатына аид мә'луматда мараглы вә диггәтәлајиг нөгтәләрдән бири дә онун илк мәтбу әсәри олан «Почт гутусу» һекајәсинин чап едилмәси һаггындакы тәфсилатдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу һекајәнин мәтбуатда чап едилмәси Ҹ. Мәммәдгулузадәнин һәјат вә јарадычылығында әламәтдар бир һадисә олмушдур. Бу һадисә онда өз јарадычылыг исте'дадына, гүввә вә бачарығына мөһкәм бир инам јарадараг, ону һәмишәлик әдәбијјата бағламыш, онун гаршысында кениш перспективләр ачараг, бу саһәдә даһа фәал, даһа чидди вә мәһсулдар чалышмаға руһландырмыш, јени јарадычылыг наилијјәтләринә илһамландырмышдыр.

Һекајә 104-чү илин јанвар ајында «Шәрги-Рус» гәзетинин 16 вә 18 јанвар тарихли, 5 вә 6-чы нөмрәләриндә чап едилмишдир. Бу әсәр сонрадан, 1905-чи илдә «Гејрәт» мәтбәәси тәрәфиндән ајрыча китаб һалында бурахылмышдыр[1].

«Почт гутусу»нун мәтбуата чыхмасынын тәшәббүскары «Шәрги-Рус»ун редактору Мәһәммәд Аға Шаһтахтински олмушдур. Мәһәммәд Ағаны бу һекајә илә таныш едән мүәллифин е'тирафына кәрә о өзү дејил, језнәси Мәммәдгулу бәј олмушдур. О өзү исә бу барәдә Шаһтахтинскијә нә илк көрүшдә вә нә дә сонракы көрүшләрдә һеч бир сөз демәмишдир. Үмумијјәтлә јухарыда гејд едилдији кими, јаздығы әсәр һаггында орда-бурда

[1] *Ҹ. Мәммәдгулузадә.* «Хатиратым», «Драм вә нәср әсәрләри». Азәрбајҹан Университети Нәшријјаты, Бакы, 1958, сәһ. 700—701.
[2] Јенә орада, сәһ. 701—702.

[1] Совет дөврүндә бу һекајә јазычынын «Сечилмиш әсәрләри»ндән башга мүхтәлиф вахтларда бир чох гәзет вә мәчмуәләрдә, китаб вә мүнтәхәбатларда да чап едилмишдир.

данышмаг, ону танышларына, достларына, редаксија ишчиләринә охумаг, өзү һаггында рә'ј сорушмаг, јазычылыг адындан истифадә едиб өзүнү көзә сохмаг өмрүнүн ахырына кими Ч. Мәммәдгулузадәјә јабанчы олмушдур. Бу чүр сифәтләр онда һәмишә икраһ һисси вә нифрәт ојатмышдыр.

«Хатиратым»ын башга бир јериндә Мирзә Чәлил јенә дә бу мәсәләјә тохунараг көстәрир ки: «Белә ишләр мәним мәзағымдан кәнардыр. Нечә ки, мәни јавуг таныјанлар биләрләр ки, нә дејирәм. Өз јаздығым јазыны нә бир кәсә охумаг истәрәм, нә дә әләлхүсус мәчлисләрдә өз јазымы әл-әлә көстәрмәјә разы оларам»[1].

Јухарыда гејд етдијимиз кими, «Почт гутусу»ну Мәһәммәд Ағаја Мирзә Чәлил өзү дејил, Мәммәдгулу бәј тәгдим едир. Әсәри елә орадача, јә'ни «Анунна» јемәкханасында охујан Мәһәммәд Аға ону чох бәјәндијини билдирир. Јазычынын өз е'трафына көрә, Шаһтахтински бу әсәри ахыра гәдәр шиддәтли бир гәһ-гәһә илә охујур: «Мәһәммәд Аға «Почт гутусу»ну охуја-охуја елә бир гышгырыгла күлмәјә башлады ки, бурада гејри чәрәк јејәнләрин диггәтини чәлб еләди. Мән јавугдакы һовузда үзән рәнкарәнк балыглара тамаша едәјирдим. Вә јахшы јадымдадыр ки, Мәһәммәд Аға күлдүкчә балыглар сујун ичиндә елә атылыб-дүшүрдүләр ки, дејәсән о аллаһын балача һејванларынын да Новрузәлинин авам вә садәлијинә күлмәји тутур»[2].

□□□

Лап илк күндән Ч. Мәммәдгулузадәнин јазычылыг истe'дадыны јүксәк гијмәтләндирән Мәһәммәд Аға «Почт гутусу»ну өз гәзетиндә дәрч едир. Бунунла Мәһәммәд Аға Мирзә Чәлилин мәтбуат аләминә чыхмасы вә бәдии јарадычылыг саһәсиндә чидди вә ардычыл чалышмасы үчүн мүвафиг шәраит јарадыр. Һекајәнин, о заман Азәрбајчан дилиндә јеканә мәтбуат органы олан «Шәрги-Рус»да чап олунмасы Ч. Мәммәдгулузадәни тез бир заманда бир јазычы кими кениш охучу күтләсинә танытдырыр. Бундан сонра о, Шаһтахтинскинин тә'киди

[1] *Ч. Мәммәдгулузадә.* «Хатиратым», «Драм вә нәср әсәрләри», Азәрбајчан Университети Нәшријјаты, Бакы, 1958, сәһ. 702.
[2] Јенә орада

илә һәмишәлик олараг, Тифлисдә галыб «Шәрги-Рус» гәзетиндә ишләмәјә башлајыр.

Тифлисә көчмәсини вә «Шәрги-Рус» да ишә дүзәлмәсини өз һәјатында вә јарадычылыг фәалијјәтиндә һәлледичи вә истигамәтверичи бир һадисә һесаб едән Ч. Мәммәдгулузадә, һәмишәлик Тифлисдә галыб, «Шәрги-Рус»да чох һәвәслә ишә башлајыр вә ону кејфијјәтчә јахшылашдырмаг үчүн әлиндән кәләни едир.

«Шәрги-Рус» үмумијјәтлә мүтәрәгги бир гәзет иди. О, өз сәһифәләриндә рәсми дөвләт хәбәрләри илә јанашы, маариф, мәдәнијјәт, әдәбијјат, дил мәсәләләринә дә кениш јер верирди. Бурада ичтимаи-сијаси игтисади мәсәләләрә, јохсул кәндли күтләләринин ағыр вә дөзүлмәз вәзијјәтинә, мүлкәдарларын, буржуа вә капиталистләрин зәһмәт адамларына гаршы гејри-инсани мүнасибәтинә даир мәгаләләр дә дәрч едилирди.

□□□

«Почт гутусу» Ч. Мәммәдгулузадәнин илк мәтбу әсәри вә «Шәрги-Рус»да дәрч едилән илк һекајәсидир. Бу әсәр әдибин јалныз илк мәтбу һекајәси кими дејил, ејни заманда дәрин мә'налы, камил формалы, сәнәткарлыг маһарәтилә гәләмә алынмыш әсәрләриндән бири кими диггәти чәлб едир. Әсәр әдибин өзүнүн гејд етдији кими, 1903-чү илин нојабр ајында јазылмышдыр. Һекајә јазыландан тәхминән ики ај сонра «фелјетон» башлығы алтында «Чәлил Мәммәдгулузадә» имзасы илә, «Шәрги Рус»-ун 1904-чү ил 16, 18 јанвар, 5, 6-чы нөмрәләриндә чап едилмишдир[1]. Әсәр 1905-чи илдә, Тифлисдә «Гејрәт» мәтбәәси тәрәфиндән ајрыча китабча шәклиндә бурахылмышдыр.

«Почт гутусу»нун әлјазмасы Ч. Мәммәдгулузадәнин архивиндә сахланмамышдыр. Буна көрә дә әсәр јазыландан сонра әдибин онун үзәриндә нә кими дәјишикликләр апардығыны мүәјјән етмәк чәтиндир. Анчаг әсәрин ајры-ајры вахтларда, ајры-ајры мәтбуат органларында чап олунан вариантларыны бир-бири илә вә

[1] Һәмин илин ијун ајында «Шәрги-Рус» гәзети сәһифәләриндә әдибин «Кишмиш ојуну» адлы бир һекајәси дә дәрч едилмишдир. Анчаг бу әсәр әввәлчә пјес һалында јазылдығы, сонрадан исә һекајә шәклинә салындығы үчүн бунун үзәриндә хүсуси олараг дајанмағы лазым билмәдик.

«Шәрги-Рус»да дәрч едилән илк вариантла тутушдурдугда арада бир сыра нүсхә фәргләри олдуғу мејдана чыхыр.

Бу фәргләр өз характеринә көрә мүхтәлифдир. Бунларын бир гисми сырф имла вә корректура сәһвләриндән ибарәтдир ки, чап просесиндә мәтнә кирмишдир. Бунлар бир чох јердә чүмлә вә ифадәнин сәлислијини позурса да, мәтндә әсаслы дәјишиклик әмәлә кәтирмир.

Нүсхә фәргләринин икинчи гисми мәтндә бир сөзүн башга бир сөзлә, бир ифадәнин башга бир ифадә илә әвәз едилмәсиндән, чүмлә дахилиндә бә'зи сөзләрин јерләринин дәјишдирилмәсиндән ибарәтдир.

Бунлар нисбәтән чидди, мәтндә мүәјјән дәјишиклик әмәлә кәтирән фәргләрдир.

Мәсәлән, әсәрин биринчи вариантында биз белә бир чүмләјә раст кәлирик: «Вә бир дә ки, горхурду гар јаға, һава дәхи дә сојуја вә нахош үчүн јола чыхмаг гејри мүмкүн ола». Бу чүмлә бүтүн сонракы чапларда бу чүр кетмишдир: «Вә бир дә ки, горхурду ки, гар јаға, һава даһа да сојуја вә нахош үчүн чөлә чыхмаг даһа чәтин вә бәлкә ағыр мүмкүн ола». Илк вариантда верилмиш: «Гапыны ачыб бир јүклү улағы сүрдү һәјәтә «чошә, чошә» дејә-дејә»—чүмләси сонракы нүсхәләрдә: «Гапыны ачыб бир јүклү улағы «чоша-чоша» дејә-дејә сүрдү һәјәтә» шәклиндә; «Хан, башына дөнүм, гој бу улағын башына торба кечирдим, һејванды, ач галмасын, јолдан кәлиб»—чүмләси: «Хан, башына дөнүм, гој улағын башына торба кечирдим, һејванды, ач галмасын, јолдан кәлиб, јорулуб» шәклиндә; «Ај јарымдан сонра Новрузәлини дивана кәтириб гуллугчуну биһөрмәт еләмәк барәсиндә үч ај навахт кәсдиләр; амма Новрузәли күнаһыны бојнуна алмады. Һәлә үч ај да кечди,. анчаг бу хәбәр Ирәванда Вәлихана чатды. Хан бир гәдәр фикир еләди» чүмләси: «Ај јарымдан сонра Новрузәлини дивана кәтирдиб гулугчуну биһөрмәт еләмәк барәсиндә үч ај дустаг кәсдиләр, амма Новрузәли күнаһыны бојнуна алмады. Үч ај кечди, анчаг бу хәбәр Ирәванда Вәлихана чатды. Хан бу хәбәри ешидиб бир гәдәр фикрә кетди»—шәклиндә кетмишдир.

Диггәтлә јохладыгда мәтн дахилиндә апарылан бу дәјишиклијин мәзмуну корладығы, фикри гарышдырдығы, јазычынын бәдии нијјәтини поздуғу нәзәрә чарпмыр. Әксинә, бә'зи јерләрдә бунлар ифадәнин даһа да дәгигләшмәсинә, мә'напын ајдынлашмасына, мәзмунун дәринләшмәсинә сәбәб олмушдур. Бизим фикримизчә бу дәјишикликләр вахты илә мүәллифин өзү тәрәфиндән апарылмышдыр.

□□□

«Почт гутусу» әдибин илк бөјүк нәср әсәри олан «Данабаш кәндинин әһвалатлары»ндан доггуз ил сонра гәләмә алынмышдыр. Әсәр һәчмчә чох кичик вә јығчам олмасына бахмајараг, дәрин мәзмуна, актуал идејаја, орижинал бәдии хүсусијјәтләрә маликдир. Һекајә «Әһвалатлар»дан сонракы мүддәт әрзиндә әдибин һәјат тәчрүбәсинин нә гәдәр зәнкинләшдијини, јарадычылыг габилијјәтинин нечә камилләшдијини, һәјата вә һадисәләрә мүнасибәтинин нечә ајдынлашдығыны көстәрир.

Ч. Мәммәдгулузадә хырда һекајә-новелла јарадычылығына бу әсәрлә башламышдыр. Өз јазычылыг талејинин бу жанрла мөһкәм бағлајан әдиб гырхдан артыг хырда һекајә јаратмышдыр. Бу һекајәләр ичәрисиндә «Почт гутусу»нун хүсуси јери вардыр. Әсәр јетмиш ил бундан әввәл јазылмасына бахмајараг, бу күнә гәдәр өз бәдии-идракы әһәмијјәтини сахламагдадыр.

«Почт гутусу» өз идеја, фикри истигамәти е'тибары илә «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестинин давамы һесаб едилә биләр.

Әсәрин мә'на дәринлијиндән вә мүстәсна бәдии хүсусијјәтләриндән бәһс едән мәшһур совет јазычысы Мариетта Шакинјан һаглы олараг «Почт гутусу»ну дүнја әдәбијјатынын ән парлаг нүмунәләри илә мүгајисә едир. Шакинјан јазыр: «Бүтүн дүнја әдәбијјатында истәрсә дә тәр сәнәткарлыг гүввәсинин дәринлијинә вә истәрсә дә ичтимаи тә'сирлилијинә көрә бу һекајә илә јан-јана дура биләчәк новеллалар чох дејилдир»[1].

«Почт гутусу»нун хүсусијјәти—онун бәдии тә'сир гүдрәтиндә, јығчамлығында, мә'на дәринлијиндә, садәлијиндә вә реализминдәдир.

«Почт гутусу» бизи әдибин нәср јарадычылығынын илк дөврү илә, бу дөврдә ону марагландыран вә мәшғул едән ичтимаи мәсәләләрлә, онун бәдии үслуб вә дил хү-

[1] *М. Шакинјан.* «Азәрбајчан нәсри проблемасы», «Азәрбајчан әдәбијјаты декадасы», Азәрнәшр, 1940, сәh. 236.

сусиjјәтләри илә вә еләчә дә көһнә дүнjаjа, көһнә гуру-лушa, ичтимаи әдаләтсизлиjә вә бәрабәрсизлиjә гаршы апардығы мүбаризәнин характери вә истигамәти илә jахындан таныш едир.

«Әһвалатлар»да олдуғу кими, бурада да Ч. Мәммәдгулузадә ингилабдан әввәлки Азәрбаjҹан кәндиндән, jохсул кәндли күтләләринин ағыр вә изтираблы вәзиjјәтиндән, варлы синифләрин вә һаким тәбәгәләрин әмәкчи кәндлиләрә гаршы вәһши, геjри-инсани мүнасибәтиндән данышмышдыр.

Әввәлки әсәрләрдә олдуғу кими, бурада да әдиб ҹанлы һәjатла, халг мәишәти илә jахындан бағлы олдуғуну, зәһмәткеш халгын тәрәфиндә дурдуғуну, онун һүгугуну мүдафиә етдиjини билдирмиш, онун сәсинә сәс вермәjә чалышмышдыр.

Чох характерикдир ки, әдиб истәр jарадыҹылығынын илк дөврләриндә вә истәрсә дә сонралар тарихи мөвзуда һеч бир әсәр jазмамышдыр.

Халгла гаjнаjыб-гарышан, онун еһтиjаҹ вә мәһрумиjјәтләрини дәриндән дуjан, онунла гәлбән бағлы олан jазычыны һәjатилик, мүасирлик һисси өмрүнүн сонуна гәдәр тәрк етмәмишдир. Онун илк бөjүк мүәллими халг олмушдур. О, өз илһамынын гидасыны һәjатдан, халг мәишәтиндән алмышдыр. Реализм вә мүасирлик онун үчүн сон күнә гәдәр jарадыҹылыг мәрамнамәси олмушдур.

Ч. Мәммәдгулузадәнин кәнд вә кәндли мәсәләси илә хүсуси мәшғул олмасы һеч дә тәсадүфи деjилдир. Чүнки «Әһвалатлар» дөврүндә олдуғу кими «Почт гутусу»нун jазылдығы илләрдә дә кәндли мәсәләси ичтимаи һәjатын ән актуал, ән ҹидди вә ваҹиб мәсәләләриндән бири олараг галырды вә тәкҹә Ч. Мәммәдгулузадәни деjил, о дөврүн халга jахын олан бүтүн габагҹыл фикирли адамларыны вә демократик әһвали-руһиjјәли гәләм саһибләрини дәриндән дүшүндүрүр вә нараһат едирди.

Бу мәсәләдә Ч. Мәммәдгулузадә даһа да ирәли кедәрәк, өз әсәриндә кәндин ики дүшмән гүтбә аjрылдығыны вә бунунла бағлы олараг мүлкәдар зүлмүнүн, истисмарын артдығыны, jохсул, зәһмәткеш кәндлиләрин вәзиjјәтинин ағыр, дөjүлмәз бир шәкил алдығыны көстәрмиш, варлылара jохсуллары, түфеjлиләрә әмәк адамларыны гаршы гоjараг биринчиләрә нифрәт, икинҹиләрә исә дәрин мәһәббәт бәсләдиjини ачыгдан-ачыға, ҹәсарәтлә билдирмишдир.

«Әһвалатлар»да олдуғу кими «Почт гутусу»нда да әдиб лап илк сәтирдән охуҹунун диггәт вә марағыны әлә алыб, ону ахыра гәдәр кәркин вәзиjјәтдә сахламаға мүвәффәг олмушдур. Ч. Мәммәдгулузадә бурада да, өзүнү реал һәjаты дәриндән вә һәртәрәфли билән, адамлары бүтүн онларын мүрәккәб вә зиддиjјәтли психоложи хүсусиjјәтләри илә таныjан бир сәнәткар кими көстәрмишдир. Әдиб бурада да өз jарадыҹылыг принсипләринә садиг галараг, әдәбиjјаты ҹанлы һәjата jахынлашдырмаға, халгын азадлығы вә хошбәхтлиjи уғрунда мүбаризә васитәсинә чевирмәjә чалышмышдыр.

Онун реализминә хас олан објектив тәсвир үсулу «Почт гутусу»нда өзүнүн ән парлаг ифадәсини тапмышдыр. Биз әсәри охуjаркән мүәллифи гәтиjјән көрмүрүк, онун әлавә бир ҝеjдинә, һашиjәсинә, репликасына белә раст кәлмирик. О, демәк истәдикләринин һамысыны һадисәләрә вә сурәтләрә дедирдир. Тәсвир едилән әһвалатын тәбии ахыны һеч өзүмүз дә һисс етмәдән бизи өз архасынҹа апарыр, бир мүһитдән башга бир мүһитә, бир шәраитдән башга бир шәраитә көчүрүр, биздә jени фикирләр, jени һиссләр, jени емосиjалар jарадыр. Һәjат вә һадисәләр бизә о гәдәр тәбии, елә һәгиги вә ҹанлы көрүнүр ки, биз бунлары көзүмүз гаршысында баш верән һәгиги бир вагиә кими гәбул едир, бунларын сәнәт лөвһәси олдуғуну тамамилә унудур, бунларла jашаjырыг.

Ч. Мәммәдгулузадәнин реализми тәсвирчи, изаһ вә шәрһедиҹи реализм деjил, һәjатын аjры-аjры фактлары архасында кизләнән һәгигәтләри вә типик ҹәһәтләри кәшф едән, бунларын ичтимаи маһиjјәтини ачыб көстәрән, тәсдиг вә тәсбитедиҹи реализмдир.

Онун әсәринин һәр бир лөвһәсиндә, сурәтләринин һәр бир һәрәкәтиндә вә давранышында тәнгид, ачы күлүш вә истеһза илә jанашы, инҹә лирика, дәрин ичтимаи мә'на, фәлсәфи фикир вардыр. Әдиб өзүнә мәхсус оријинал үсулларла охуҹуну дүшүнҹә вә тәфәккүр аләминә салыб, охудугларындан фаjдаланмаға вадар едир. Онлары һәjата вә һадисәләрә фәал мүнасибәт бәсләмәjә чағырыр.

Ч. Мәммәдгулузадә, «Әһвалатлар»да олдуғу кими, «Почт гутусу»нда да һәjатын мадди вә мә'нави не'мәтләриндән мәһрум едилмиш jохсул вә зәһмәткеш күтлә-

ләрин тәрәфиндә дурдуғуну, онларын һүгугунун мүдафиәчиси кими чыхыш етдијини билдирмишдир. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, әдибин әсәрләриндә чиркин вә јарамаз, рәзил вә алчаг сифәтләри тәмсил едән сурәтләрин һамысы онун дәрин нифрәт бәсләдији түфејли синиф нүмајәндәләри—бәјләр вә ханлар, мүлкәдар вә голчомаглар, чар мә'мурлары вә руһаниләрдир. «Данабаш кәндинин әһвалатлары»нда өз сатира низәсини чар мә'мурларына, глава вә началникләрә, гази вә моллалара гаршы чевирән әдиб «Почт гутусу»нда инсанлыг сифәтини итирмиш вә јохсул кәндлини адам һесаб етмәјән, она алчаг нәзәрлә бахан мүлкәдар вә ханлара гаршы чыхмыш, онларын вәһши вә јыртычы симасыны ифша етмишдир.

Тәнгид објектинә өз дүшмән мүнасибәтини, нифрәт вә гәзәбини Ч. Мәммәдгулузадә, әввәлки әсәрләриндә олдуғу кими, бурада да ачыгдан-ачыға, мүстәгим јолла дејил, үстүөртүлү ишарәләр, ачы вә тиканлы кинајәләр, дүшмәни үрәјиндән јаралајан ејһамлар, додагалты күлүшләр васитәсилә билдирмишдир. «Почт гутусу»нда биз тенденсијаны гүввәтләндирмәк үчүн әдибин һеч бир сүн'и бојаја, изаһата, гејдә, һашијәјә әл атдығыны, артыг сөз ишләтдијини, мүәјјән һадисә вә факт һаггында фикир сөјләдијини гәтијјән көрмүрүк. Онун гәзәб вә нифрәти, рәғбәт вә мәһәббәти сүжетә вә сурәтләрин хәтти- һәрәкәтинә елә мәһарәтлә һопдурулмушдур ки, биз буну ачыг көрмүрүк, анчаг һисс едирик.

□□□

«Почт гутусу» чох садә, анчаг ингилабдан әввәлки Азәрбајчан кәнди үчүн олдугча характерик бир һадисә үзәриндә гурулмушдур. Тәсвир едилән әһвалат бир-биринә гаршы дурмуш ики мараглы сурәт арасында—зүлмкар, рәһмсиз, кобуд вә азғын Вәли хан вә өз әлинин зәһмәти илә күзәран кечирән јохсул, һүгугсуз, авам кәндли Новрузәли арасында чәрәјан едир.

Итгапан кәндинин сакини Новрузәли вачиб бир мәсәләдән өтрү шәһәрә кәлмәли олур. О, шәһәрдә өз ишинин далынча кетмәздән әввәл кәндләринин саһиби олан мүлкәдар Вәли ханы көрмәји, она өз мүт'илијини вә сәдагәтини бир даһа билдирмәји вачиб һесаб етдији үчүн онун евинә кәлир Новрузәли белә һесаб едир ки, о өмрү боју Вәли хана борчлудур, онун торпағында јашадығы, мадди чәһәтдән бүтүнлүклә ондан асылы олдуғу үчүн һәјаты боју она баш әјмәли, нөкәрчилик етмәли, гул олмалыдыр.

Бир дәфә дә олмамышдыр ки, о, Вәли ханын гапысына әлибош, үзүгара кәлсин, ундан, ериштәдән, тојугдан, јумуртадан кәтирмәсин. Бу дәфә дә Новрузәли онун јанына әлибош кәлмәмишдир. Вардан-јохдан чыхыб, өзүндән, өзкәдән тапыб она пешкәш кәтирмишдир: «Новрузәли гапыны ачыб бир јүклү улағы «чоша-чоша»—дејә-дејә сүрдү һәјәтә вә јүкүн арасындан үч-дөрд тојуг-чүчәни чығырда-чығырда јерә гојду, јүкү ачыб долу чуваллары салды јерә. Вә ханын үзүнә бахыб икигат әјилиб салам верди. Хан саламы алыб деди:

— А киши, Новрузәли! Кәнә бу нә зәһмәтди чәкмисән?

Новрузәли чувалларын кәндирини ача-ача чаваб верди:

— Бу нә сөздү ај хан? Мән өлән күнә кими сәнә гулам», (сәһ. 371).

Новрузәли кәтирдији совгаты сәлигәјә салмаг вә улағы раһатламаг истәркән хан ону дајандырыб ирәванлы досту Чәфәр Ағаја јаздығы мәктубу она верир вә тә'чили олараг апарыб почт гутусуна салмағы әмр едир.

Новрузәли мәктуб вә почт гутусунун нә олдуғуну билмирди. Хан бу барәдә она әтрафлы мә'лумат вериб баша салыр ки, мәктубу һеч кәсә вермәсин вә итирмәсин. Ханын сөзләринә диггәтлә гулаг асан Новрузәли горха-горха кағызы хандан алыб голтуғуна гојур вә әл ағачыны көтүрүб ушаг кими почтханаја сары гачмаға башлајыр. О, узун ахтарышдан сонра, нәһајәт, ханын нишан вердији почт гутусуну тапыб кағызы ораја салыр. Анчаг билмир ки, мәктубу бурада гојуб гајытсын, јохса дајаныб онун кешијини чәксин. Хејли фикирләшдикдән сонра Новрузәли бу гәрара кәлир ки, кетмәсин, дајаныб көзләсин.

Узун заман күчәнин бир күнчүндә дајаныб көзүнү почт гутусундан чәкмәјән Новрузәли, бир нечә нәфәрин бир-биринин ардынча гутуја јахынлашыб әлләриндәки мәктубу ораја салдыгларыны вә һеч фикирләшмәдән кери гајытдыгларыны көрүр. Бу, Новрузәлини чох тәәччүбләндирир. О күман едир ки, јәгин белә лазымдыр, мәктубу бурада гојуб кери гајытмаг олар. Новрузәли

отурдуғу јердән галхыб евә тәрәф һәрәкәт етмәк истәјирсә дә, кизли бир гүввә ону сахлајыр. О, ханын јанында үзүгара вә хәҹаләтли олмагдан, данланмагдан, сөјүлүб дөјүлмәкдән горхур. Буна көрә дә бу фикирдән тез ваз кечир вә дајаныб ишин ахырыны көзләмәји гәрара алыр.

Бу заман һеч көзләнилмәдән почт идарәсиндән бир нәфәр чыхыб дүз гутуја сары кәлир. Новрузәли бу адамын гутуја јанашыб әлиндәки ачарла ону ачдығыны вә гутудакы бүтүн мәктублары бир торбаја јығышдырыб чәсарәтлә кери гајытмаг истәдијини көрүр. Бу адамын почт хидмәтчиси олдуғуну билмәјән вә ону оғру һесаб едән Новрузәлинин һирс вурур тәпәсинә; о, «һәрифә» јанашыб јапышыр чијниндән вә үзү үстә јерә елә чырпыр ки, ағзындан вә бурнундан ган фышгырыр. Бу заман «началник диванханасындан солдатлар төкүлүб» ону дөјә-дөјә апарыб дама салырлар. Ај јарымдан сонра Новрузәлини дивана кәтириб гулугчуну биһөрмәт етмәк барәсиндә үч ај дустаг кәсирләр.

Бүтүн бу әһвалат Новрузәлинин дөрд саатдан артыг вахтыны алыр. Бу вахт әрзиндә нә онун ешшәјини ачыб јемләјән, нә дә ки, гапы-гапы кәзиб һәр евдән бир-бир топладығы јумурталары, тојуг-чүчәни вә уну ичәријә апарыб сәһмана салан олур.

Беләликлә, күн баша чатыр, һава гаралыр. Новрузәли ач-ачына, бош ун чуваллары ач улағын үстүнә салыб, гатыр габағына вә зоғал ағачы илә дөјә-дөјә кедир кәндләринә... Үч күндән сонра хана Ирәвандан телеграф чыхыр ки, кағызы јетишиб вә отаглар һазырдыр. Хан јығышыб кедир Ирәвана.

Көрүндүјү кими, әһвалат чох садә вә заһирән күлмәлидир. Авам бир кәндлинин почт гутусуна кағыз салмасы, онун кешијини чәкмәси вә онун учбатындан диванханаја дүшмәси заһирән о гәдәр дә бөјүк вә фөвгәл'адә бир һадисә кими көрүнмүр. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин мәһарәти орасындадыр ки, о, бу кичик вә илк нәзәрдә әһәмијјәтсиз көрүнән һадисәдә бөјүк бир һәјат һәгигәти ачмышдыр. О, ингилабдан әввәлки Азәрбајҹан кәндинин, кәнддә һөкм сүрән ичтимаи әдаләтсизлијин, мүлкәдар-кәндли мүнасибәтинин һәгиги вә реал мәнзәрәсини јаратмышдыр. О, адамларын гәлбиндәки көләлик, мүтилик, ачизлик әһвали-руһијјәсини газыјыб атмаг, мәһв етмәк истәмиш, даим горху вә һәјәҹан ичәрисиндә өмүр

сүрмәјә мәҹбур олан новрузәлиләри ајаға галхмаға, һәрәкәтә кәлмәјә, өз инсанлыг һүгугуну дәрк етмәјә чағырмышдыр.

□□□

Кәндин зәһмәткеш тәбәгәләри ичәрисиндән чыхан Новрузәли тәмизүрәкли, садә, меһрибан бир кәндлидир. Өз нәҹиб инсани хүсусијјәтләри илә о, бизә «Әһвалатлар»ын баш гәһрәманы Мәһәммәд Һәсән әмини хатырладыр. Һәр ики сурәтин талејиндә бир јахынлыг, үмумилик вардыр.

Новрузәли дә Мәһәммәд Һәсән әми кими јохсул, таванасыз, авам кәндлидир. О да јумшаг хасијјәти, хош рәфтары, сәмимијјәт вә садәгәти илә фәргләнир.

О да Мәһәммәд Һәсән әми кими, өмрүндә бир кәсә јаманлыг етмәмиш, бир кәсин фәлакәтинә сәбәб олмамыш, пис күнүнә севинмәмиш, пахыллығыны чәкмәмишдир. Һәрчәнд јазычы бизи онун шәхси һәјаты вә тәрҹүмеји-һалы илә јахындан таныш етмир. Анҹаг әһвалатын кедишиндән биз баша дүшүрүк ки, Новрузәли дә Мәһәммәд Һәсән әми кими, өмрүндә хош бир күн көрмәмиш, һәјаты јохсуллуг вә еһтијаҹ ичәрисиндә, онун-бунун гапысында муздурлуг етмәклә кечмишдир.

Варлы синифләрин—ханларын, бәјләрин, голчомагларын зүлм вә истисмары, јерли һакимләрин вәһши вә јыртыҹы мүнасибәти, мөвһумат вә хурафат Новрузәлинин зеһнини тамамилә күтләшдирмиш, ону шәхси ләјагәт һиссиндән мәһрум едәрәк, дүнја ишләриндән ајырмыш, сәрбәст дүшүнмәк, сәрбәст һәрәкәт етмәк габилијјәтини әлиндән алмыш, онда мүтилик, көләлик әһвали-руһијјәси јаратмышдыр.

Новрузәлијә көрә, дүнјада анҹаг ики гадир гүввә вардыр: көјдә аллаһ, јердә исә хан, бәј, мүлкәдар. Она белә кәлир ки, аллаһын ризасы, хан вә бәјләрин һөкмү олмадан о, бу ишыглы дүнјада бир күн белә өмүр сүрә билмәз; онун күндәлик рузисини верән өз намуслу әмәји вә габарлы әлләри дејил, аллаһ вә онун јер үзүндәки көлкәси олан вәлиханлардыр.

Буна көрә дә Новрузәли Вәли хана даим: «Башына доланым, хан», «Ајагларынын алтында өлүм, хан», «Сәнә гурбан олум», «Анд олсун сәнин башына», «Гурбан олсун сәнә мәним јетим-јесирим» нидалары илә мү-

рачиәт едир, бир дәфә олсун башыны галдырыб онун үзүнә бахмаға чәсарәт етмир, онун гаршысында икигат әјилир.

Новрузәли һәр ишдә өзүнү күнаһкар билир, һеч бир тәгсири олмадығы вахт белә өзүнү ханын гаршысында мүгәссир һесаб едир, данлајыр, лә'нәтләјир. Ханын мәктубуну почт ишчисинин гутудан чыхардыб апармасына бөјүк бир чинајәт кими бахан Новрузәли, хана өз сәдагәтини вә мүтилијини сүбут етмәк үчүн почталјонун үзәринә атылыб онунла әлбәјаха олур вә кағызы онун әлиндән алмаг истәјир. Хана сонсуз сәдагәт ифадә едән бу һәрәкәти үчүн Новрузәли јалвара-јалвара ағлаја-ағлаја хандан үзр истәјир: «Башына доланым хан, Мәни чевир балаларынын башына, мәни бағышла» (сәһ. 374).

Өз һәрәкәтини Новрузәли өзү үчүн елә әфедилмәз бир гәбаһәт еһесаб едир ки, һәтта әјилиб ханын ајағындан өпмәјә разыдыр. Новрузәлини хана баш әјмәјә вә онун гаршысында икигат олмаға вадар едән тәкчә онун мадди чәһәтдән хандан асылы олмасы дејилдир. О, ејни заманда Вәли хандан, онун гәзәбиндән вә кәтәјиндән од-дан горхан кими горхур. О, бүтүн һәрәкәтләрини, бүтүн данышыгларыны дәфәләрлә өлчүб-бичир, јохлајыр ки, ханын хошуна кәлсин, онун ганыны гаралтмасын, гејз вә гәзәбинә сәбәб олмасын: «Хан... бир кағыза бахдым, бир гутуја бахдым, доғрусу горхдум ки, сәнин мәнә гејзин тута» (сәһ. 375).

Башга бир јердә Новрузәли јенә дә хандан горхуб чәкиндијини хүсуси олараг гејд едир вә она билдирир ки, мәктубу гутуја салмаздан әввәл истәдим гајыдыб кәлиб сәндән соруşум. Сонра доғрусу горхдум ки, сәнин гәзәбин тута, өз көнлүндә дејәсән ки, «Новрузәли чох һејван адамды, чох ешшәк адамды».

Мүлкәдарларын, бәј вә ханларын јохсул кәндлиләрә гаршы вәһши вә јыртычы мүнасибәтини даһа кәскин, даһа габарыг бир шәкилдә нәзәрә чарпдырмаг үчүн јазычы әсәриндә бу мәсәлә үзәринә дәфәләрлә гајыдыр вә кетдикчә өз бојаларыны түндләшдирир. Вәли ханла сөһбәт заманы Новрузәли гәлбиндәки ваһимә, һәјәчан вә әндишә һиссини даһа ајдын ифадә едәрәк она дејир: ...Нә гәдәр јалвардым, јапышдым ки, мәним ханым мәни өлдүрәр, деди ки... вермәрәм» (сәһ. 377)

Гара бир кабус кими Новрузәлинин башынын үстүнү алан горху вә ваһимә һисси она көрә онун әл-голуну бағлајыб, шүуруну күтләшдириб һәрәкәт вә мүбаризәдән сахламышдыр ки, бу һисс онун гәлбиндә даһа горхунч бир һисслә—аллаһ хофи, ахирәт горхусу илә бирләшмишдир. Мәһәммәд Һәсән әми кими, Новрузәли дә белә күман едир ки, дүнјанын бүтүн ишләри аллаһдандыр, һәр шеј аллаһын һөкмү илә баша кәлир, һәр кәсин алнына нә јазылыбса, гисмәти нәдирсә, о олачагдыр. Саһибкарын, бөјүјүн, ағанын үзүнә ағ олмаг, аллаһа аси олмаг кими бир шејдир. Мөвһум гүввәләрдән горхдуғу үчүндүр ки, Новрузәлинин дилиндән «аллаһа шүкүр», «бунлар һамысы аллаһдандыр» «аллаһын һөкмү белә имиш» сөзләри дүшмүр. О һәтта кичик бир мәктубу, әл бојда кағыз парчасыны белә почт гутусуна саларкән «бисмиллаһ» дејир, почт ишчисини кафир адландырыр, ону шәриәт ганунлары илә горхудур.

Ҹ. Мәммәдгулузадә Новрузәлинин бүтүн зәиф вә чатышмајан чәһәтләрини—авамлығыны, савадсызлығыны, диндарлығыны, мүтилијини вә ачизлијини ачыб көстәрмәклә вә она күлмәклә бәрабәр ону ејни заманда нәчиб инсани һиссләрә, саф гәлбә, тәмиз әхлага малик бир адам кими көстәрир, онун тәрәфиндә дурдуғуну, ону мүдафиә етдијини билдирир.

Бүтүн өмрүнү әлинин рәнчи илә доланан Новрузәли өз намуслу әмәји илә фәхр едир. Онун бүтүн данышыглары, дүшүнчә вә мүһакимәләри, һәрәкәт вә давранышлары јохсул, әмәкчи кәндли үчүн чох сәчијјәвидир. Бүтүн зәһмәткеш кәндлиләр кими, о да тәсәррүфата, әкин вә бичинә, мал-гараја, кәндә, торпаға үзви вә ајрылмаз бир сурәтдә бағлыдыр. Хан күлмәк вә нәш'әләнмәк үчүн Новрузәлини башына кәлән әһвалаты тәфсилаты илә данышмаға мәчбур едиркән, о, ағасынын сөзүнү кәсир, чүнки онун фикри хандан чох јүк алтында әзијјәт чәкән улагда, она һәдијјә кәтирдији ач-сусуз тојуг-чүчәдә иди. Буна көрә дә о, хана јалварыр ки, улаға алаф, тојугчүчәјә дән сәпмәјә она ичазә версин.

Новрузәли һејванларын гејдинә галдығы кими, минбир мүсибәтлә әлдә едиб хана пешкәш кәтирдији ун вә јумурталарын да гејдинә галыр, сыныб тәләф олмасыны, јағышда исланмасыны истәмир. Чүнки бу шејләр хан үчүн әһәмијјәтсиз олса да јохсул бир кәндли үчүн бөјүк дөвләтдир.

Новрузәли тәкчә өз малы үчүн дејил, өзкә малы үчүн дә гајғы чәкир вә чан јандырыр, һеч кәсин әбәс јерә зә-

рәр чәкмәсини, евинин, тәсәррүфатынын позулмасыны истәмир. Улағыны һәјатдә гојуб почтханаја кедиркән о, хана бәрк-бәрк тапшырыр ки, бирдән улаг ачылар вә бағчасындакы тәнәкләри сындырар, көј-көјәртини ајаглајар.

Новрузәли чох чалышган, чох ишкүзар вә тәшәббүскар бир кәндлидир. О, бир дәгигәсинин белә бош кечмәсини истәмир. О, һарада олурса-олсун, нә едирсә-етсин, фикри анчаг кәнддә, өз евиндә, тәсәррүфатындадыр. Вәли хан ону әлә салыб күлмәк үчүн нә гәдәр өз јанында сахламаг истәјирсә, мүмкүн олмур. О, башына кәлән әһвалаты мүхтәсәр бир шәкилдә хана данышыб, тез өзүнү кәндә, өз евләринә јетирмәк истәјир.

Әсәрин башга бир јериндә о јенә дә хана мүрачиәт едиб јалварыр ки, мәни мүрәххәс елә, гој кедим, бивахтдыр, һава гаранлыглајыр.

Новрузәлинин охучуда дәрин рәғбәт вә мәһәббәт һисси ојадан хүсусијјәтләриндән бири дә онун үрәк сафлығы вә садәлијидир. Мәһәммәд Һәсән әми кими, о да һамыја инаныр вә е'тибар едир, һамыны өзүнә дост билир. Онун гәлбиндә ушагчасына бир садәлөвһлүк вардыр. Новрузәли инчә тәбиәтли, тәмиз гәлбли, һәссас бир адам олдуғу үчүн ән хырда бир мәсәләдән рәнчидә олур, инчијир, бә'зи һалларда исә ушаг кими ағлајыр. Вәли хан ондан башына кәлән әһвалатын тәфәррүатыны сорушдуғда, о, данышмаг әвәзинә һөнкүр-һөнкүр ағламаға башлајыр вә чухасынын әтәји илә көзүнүн јашыны силәрәк, ондан кәндләринә гајытмаға ичазә истәјир.

Хан ону һәбсдән азад етдириб евә көтүрмәк үчүн началник диванханасына кедәркән «акошкадан дустағларын дамына бахыб көрдү ки, јазыг Новрузәли бир нечә гејри дустағлар илә отуруб дамын бучағында вә ушаг кими ағлајыр, көзүнүн јашыны чухасынын әтәји илә силир...» (сәһ. 374).

Новрузәлинин мүсбәт инсани хүсусијјәтләрини габарыг бојаларла, севә-севә тәсвир едән, онлары варлы синиф нүмајәндәләринин, али мәнсәб вә рүтбә саһибләринин сатгынлығына, ријакарлығына, алчаглығына вә мә'нәви позғунлуғуна гаршы гојан бөјүк демократ, ејни заманда гәһрәманынын авамлығына, мүтилијинә, ачизлијинә достчасына күлүр. Лакин бу күлүш һеч дә тәсвир едилән һадисәнин драматик кәркинлијини, тә'сир гүввәсини вә ичтимаи мә'насыны азалтмыр, әдибин Новрузәлијә олан мүнасибәтини дәјишмир. Чүнки бу күлүш һүчум характери дашыјан, ифшаедичи, нештәрләјичи күлүш дејилдир. Бунун нәш'ә вә сәрмәстликдән доған күлүшлә һеч бир әлагәси јохдур. Бу, мә'јуслуг, кәдәр вә пешманчылыг һиссилә долу күлүшдүр. Инсаны һәрәкәтә, фәаллијјәтә, мүбаризәјә сәсләјән, ислаһедичи күлүшдүр. Бунда бөјүк бир мә'на, дәрин бир һикмәт вардыр. Бу, биздә тәкчә Новрузәлини дејил, бүтүн әмәк адамларыны, зәһмәткеш халгы гәфләт јухусунда сахлајыб вәһшичәсинә инчидән, истисмар едән, ән ади инсан һүгугларындан мәһрум едән вә һејван јеринә гојан бүтүн түфејли синифләрә вә онларын тәмәил етдији ичтимаи гурулуша гаршы чеврилмиш күлүшдүр.

□□□

Гәлби инсанпәрвәрлик вә вәтәнпәрвәрлик һиссилә дөјүнән Чәлил Мәммәдгулузадә өз доғма халгынын һәјат вә мәишәтини, јашајыш тәрзини, милли хүсусијјәтләрини дәриндән билирди. Әдибин зәнкин һәјат тәчрүбәсини, мүшаһидәчилик габилијјәтини, инсан руһунун дәринликләринә нүфуз етмәк бачарығыны биз онун әсәринин ән хырда үнсүрләриндә белә һисс едирик. Ч. Мәммәдгулузадә јалныз әзилән кәндли күтләләринин, јохсул вә зәһмәткешләрин һәјатыны дејил, феодал кәндинин бүтүн ичтимаи групларынын һәјатыны, әһвали-руһијјәсини, дүшүнчә тәрзини дәриндән билирди. Буну биз «Әһвалатлар»да көрдүјүмүз кими «Почт гутусу»нда да көрүрүк.

Бу өзүнү хүсусилә әдибин голчомаг, бәј, хан, тачир сурәтләринин тәсвириндә көстәрир.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары»нда јохсул кәндли сурәтләри илә јанашы кобуд, јекәбаш, вәһши вә әхлагсыз бир кәндхуда типи јарадан бөјүк сәнәткар, «Почт гутусу»нда бизи типик бир хан сурәти илә таныш етмишдир.

Әсәрдә Вәли хан ады илә чыхыш едән бу тип, бәдии нәсримиздә јени планда ишләнмиш илк хан сурәтидир. Ч. Мәммәдгулузадә бундан сонра да Нәзәрәли хан («Ханын тәсбеһи»), Әзиз хан («Гузу») кими хан сурәтләри јаратмышдыр. Анчаг Вәли хан өз фәрди хүсусијјәтләри илә бу сурәтләрдән муәјјән дәрәчәдә фәргләнир. Нәзәрәли ханы јохсул кәндлинин ганыны ичән рәһмсиз бир чәл-

лад, Әзиз ханы зәһмәткеш халгын һесабына күнләрини кеф мәчлисләриндә сәрхошлугла кечирән бир әјјаш кими тәсвир едән јазычы, Вәли ханы бир-биринә зидд хүсусијјәтләрә вә мејлләрә малик мүрәккәб бир сурәт кими чанландырмышдыр.

Вәли хан илк бахышда бизә чох нәзакәтли, хошрәфтар, тәкмилли бир адам кими көрүнүр. Биз онда нә Нәзәрәли хан Икрамүддөвләнин јыртычылығыны, нә дә Әзиз ханын әјјашлығыны көрүрүк. О бүтүн һәрәкәтләри вә давранышлары илә өзүнү кәндлинин, јохсулун, муздурун досту, һимајәчиси кими көстәрмәк истәјир. Анчаг бу заһирән беләдир. Әслиндә исә Вәли хан да типик бир Азәрбајчан мүлкәдарыдыр. О да башга мүлкәдарлар, бәјләр кими намуслу әмәјин нә олдуғуну билмир, зәһмәткеш халгын һесабына түфејли һәјат сүрүр, кәндлини, муздуру адам јеринә гојмур, анчаг өзүнү дүшүнүр, анчаг өз аиләсинин раһатлығы үчүн чалышыр, шәхси мәнафеји үчүн һамыны ајагламаға һазырдыр.

Хан пешкәшлә узаг бир кәнддән онун көрүшүнә кәлән Новрузәлинин јорғунлуғуну вә ачлығыны гәтијјән нәзәрә алмадан, әһвалыны сорушмадан, аиләсинин вәзијјәти илә марагланмадан, узаг јолу шәһәрә нә үчүн кәлдијини өјрәнмәдән әлиндәки кағызы она узадыб әмр едир ки, тә'чили сурәтдә апарыб почт гутусуна салсын. Новрузәли почтхананын нә олдуғуну баша дүшмәдијини хана билдирмәк, улағын вә пешкәш кәтирдији тојуг-чүчәнин ач олмасындан данышмаг, өзүнүн вә јохсул кәндлиләрин вәзијјәтиндән шикајәтләнмәк истәјирсә дә, хан она гулаг асмыр, онун варлығыны белә һисс етмир. Ханы анчаг бирчә мәсәлә марагландырыр ки, о да өз шәхси ишини јолуна гојмаг, мәктубу вахтында јола салыб сәфәрә һазырлашмагдыр.

Вәли ханы Новрузәлинин аиләсинин вә ушагларынын боғазындан кәсиб кәтирдији совгатлар да гәтијјән марагландырмыр. Улағын үстүндәки ун чувалы, јумурталар вә тојуг-чүчәләр бүтүн күнү ачылмадан һәјәтдә галыр. Ач-сусуз, саатларла почтхананын габағында дајаныб мәктубун кешијини чәкән, онун үстүндә даваја дүшән, һәбсханаја салынан, ағлајыб изтираб чәкән бәдбәхт кәндлини һәбсдән азад етдириб евинә кәтирәндән сонра белә, Вәли хан онун һалына галмыр, вәзијјәти илә һесаблашмыр, гәһгәһә чәкиб күлмәк вә ләззәт алмаг үчүн ону ағлаја-ағлаја башына кәлән әһвалаты дөнә-

дөнә данышмаға мәчбур едир. Әдиб јазыр: «Хан чох күлдү, гәһгәһә чәкиб күлдү».

Вәли хан Новрузәлини вә онун улағыны сәһәрдән ахшама кими ач-сусуз сахлајыб һава гараландан сонра әлибош, үзүгара кәндә јола салыр. «Новрузәли ач-ачына, бош ун чувалларыны улағын үстүнә салыб, гатды габағына вә зоғал ағачы илә дөјә-дөјә кетди кәндинә». (сәһ. 377).

Јазычы Вәли ханын дахили аләмини бүтүн инчәликләринә гәдәр ачыб көстәрир. Онун сон дәрәчә ловға, тәкәббүрлү, худбин олдуғуну, өзүндән башга һеч кәси сајмадығыны, һеч кәсә пәсәнд етмәдијини, рәијјәт јанында өзүнү һакими-мүтләг кими апардығыны Ч. Мәммәдгулузадә хүсуси олараг гејд едир. Новрузәли она салам вериб гаршысында икигат олур, она јалварыр, ајагларыны өпмәјә һазыр олдуғуну билдирирсә дә, Вәли хан өз тәкәббүрүнү позмур, јумшалмыр, даһа да сәртләшир, азғынлашыр, амиранә бир вәзијјәт алыр.

Вәли ханын чиркин вә гејри-инсани сифәтләрини тәнгид атәшинә тутан әдиб, ахыра гәдәр өзүнү охучудан кизли сахлајыр, ачыг данышмыр, бир кәлмә олсун мәзәммәт сөзү ишләтмир, реплика вермир, гәзәб вә нифрәт билдирән ифадәјә әл атмыр; ахыра гәдәр өз сојугганлылығыны, «објективлијини» сахлајыр. «Биз «Почт гутусу»ну охујанда көрүрүк ки, мүәллиф там мә'насы илә бир һашијә дә чыхмамыш, јалныз тенденсијаны гүввәтләндирмәк үчүн дејил, һабелә әсәрдәки шәхсләрә гијмәт характеристикасы вермәк үчүн бир сөз белә ишләтмәмишдир. Бу һекајәдә нәтичә һаггында, мүәллифин һадисәләрә вердији гијмәт һаггында бир ишарә белә јохдур. Мүәјјән һәрәкәтләри писләмәк вә ја бәјәнмәк һаггында бир сөз белә јохдур. Мүәллифин дүнјакөрүшү, һекајәнин тенденсија вә дидактика чәһәтләри бүтүнлүклә сүжетә вә шәхсләрин һәрәкәтләринә гатылмыш, бу һәрәкәтләр ән гыса вә һәтта санки сојуг сөзләрлә тәсдиг едилмишдир»[1].

«Почт гутусу»нда фикир вә идеја сүжет инкишафынын мәнтигиндән, характерләрин маһијјәтиндән доғур. Бу һеч дә тенденсијаны өлдүрмүр, тәсвирин сојуг вә тә'сирсиз чыхмасына сәбәб олмур. Әксинә, бу «објекти-

[1] *М. Шакинјан.* «Азәрбајчан нәсри проблемасы» «Азәрбајчан әдәбијјаты декадасы», Азәрнәшр, 1940, сәһ. 231.

визм» охучуну даһа дәриндән дүшүндүрүр, сурәтин маһиjјәтинә даһа дәриндән нәзәр салмаға вадар едир, онда силинмәз изләр бурахыр, вәлиханлара, онларын рәһмсизлијинә, залымлығына вә вичдансызлығына гаршы аловлу бир нифрәт, ачы бир кин вә һиддәт ојадыр.

Ч. Мәммәдгулузадә Вәли ханын характерини мүчәррәд шәкилдә дејил, Новрузәли илә гаршылыглы мүнасибәт шәраитиндә ачыр. Бу, онун хәбис вә чиркин сифәтләринин охучунун нәзәринә даһа кәскин, даһа габарыг шәкилдә чатдырылмасына көмәк едир.

«Әһвалатлар»да олдуғу кими, бу әсәриндә дә мүәллиф бәдии үмумиләшдирмә јолу илә кетмишдир. О, Вәли ханы бир нәфәрин сурәти кими дејил, көһнә кәнддә ағалыг едән рәһмсиз бәјләрин, мүлкәдарларын, ханларын үмумиләшмиш сурәти кими вермишдир. О, Вәли хана нифрәтини бүтүн варлы синифләрә вә һаким тәбәгәләрә гаршы нифрәт кими мә'наландырмышдыр. Бу, сурәтин идракы әһәмијјәтини даһа да артырмыш, бәдии тә'сир гүввәсини хејли күчләндирмишдир.

Тәнгид вә ифша пафосу истәр «Әһвалатлар»ын вә истәрсә дә «Почт гутусу»нун мәғзини, чөвһәрини тәшкил едир. Ч. Мәммәдгулузадә реализминин күчү дә бу пафосладыр. Бу, јазычынын идеја мәгсәдинин ајдынлығындан, кәләчәјә сарсылмаз инамындан вә көһнәлијә гаршы гәзәб вә нифрәтинин амансызлығындан доған пафосдур.

Истеһзалы күлүш, кинајә вә ришхәнд Ч. Мәммәдгулузадә сатирасынын әсасыны тәшкил едир. Кәсәрли бир тәнгид вә ифша васитәси кими јазычы бундан чох кениш вә мәһарәтлә истифадә едир. «Почт гутусу»нда биз заһири васитәләрлә јаранан күлүшә раст кәлмирик. Јазычы әввәлдән ахыра кими көзләнилмәз вәзијјәтләрин, гаршылыглы мүнасибәтләрин, характерләрин вә шәраитин комизми јолу илә кетмишдир.

«Әһвалатлар»да олдуғу кими «Почт гутусу»нда да биз тәнгид һәдәфини күлмәли көстәрмәк үчүн әдибин ону гәсдән һәддиндән артыг шиширтдијини, мүбалиғәјә әл атдығыны, типин дилинә вә ја һәрәкәтләринә комик үнсүрләр салдығыны, ону јөндәмсиз вә күлүнч вәзијјәтә салдығыны көрмүрүк. Онун күлүшү охучуну дәриндән дүшүндүрән, онда гүввәтли психоложи-фикри реаксија јарадан мә'налы, тә'сирли фәал күлүшдүр. Бу, дүшмәни гәлбиндән јаралајан, досту исә ајаға галхмаға сәсләјән, һәрәкәтә вә мүбаризәјә руһландыран тенденсијалы күлүшдүр.

Һекајәдә сатирик күлүш, истеһза, мәсхәрә ифша едилән вәлиханлара; јумшаг, кәдәрли, достанә күлүш исә әдибин дәрин рәғбәт бәслədији, һалына јандығы бәдбәхт новрузәлиләрә гаршы чеврилмишдир. Ч. Мәммәдгулузадә өз һүгугуну мүдафиә етмәкдән ачиз галан, «аллаһа тәвәккүл» дејиб әли гојнунда, бојну чијниндә дуран јохсул кәндлиләрә ағлаја-ағлаја, үрәји јана-јана күлүрдү, онлары ојатмаг, ајаға галдырмаг, мүбаризәјә чәлб етмәк үчүн күлүрдү.

«Почт гутусу»нун сүжети ахыра гәдәр бир-биринә гаршы дурмуш ики сурәт әтрафында дөвр едир. Феодал-патриархал чәмијјәтин ики антогонист синфини—варлылары вә јохсуллары, һакимләри вә мәһкумлары тәмсил едән бу сурәтләр шәхси мүнасибәтләр, аилә-мәишәт әлагәләри чәрчивәсиндә һәрәкәт едир вә фәалијјәт көстәрирләр. Әсәрин мүсбәт гәһрәманы мүәјјән мүддәт бу чәрчивәдән кәнара чыхырса да, мүәллиф ону тәкрар бу мүһитә гајтарыр вә әһвалата бурада јекун вурур. Ч. Мәммәдгулузадә һадисәни елә мәһарәтлә давам етдирир ки, гәһрәманларын фәалијјәт саһәсинин дарлығы онларын характеринин ачылмасына гәтијјән мане олмур.

Әдиб кичик һекајәнин бүтүн тәләбләринә риајәт едәрәк хырдача бир таблода бөјүк бир аләм ачмыш, кичик бир ишарә, өтәри бир гејдлә охучунун фикрини бөјүк һәјати һәгигәтләрә чәлб етмишдир.

«Онун ән гыса новелласы Гәрбин бир Боборикин кими јазычысынын онларча чилдлик әсәринә дәјәр. Нә үчүн? Онун үчүн ки, Јевропанын јашајышыны тәсвир едән натуралист јазычыларын әсәрләриндә минләрлә сәһифә јер тутан характеристикалар, психоложи анализләр, тәсвирләр, деталлар Мәммәдгулузадә тәрәфиндән һәр чүр артыг материаллардан тәмизләнмиш, сырф сүжет чәрчивәсиндә, мүәјјән даирәли бир балача таблода јерләшдирилир. Бу таблонун балачалығы исә нәсри касыб етмир, «инсан гәлбинин мүһәндислијини» онун башлыча хүсусијјәтиндән—психолокијасындан мәһрум етмир. Әксинә олараг бу табло характерләри бүтөв верир, гәлб һәјәчанларынын бүтүн тәрәннүмләрини ифадә едир, лакин, мәсәлән, мисирлиләрин портрет чәкдикләри кими верир: ики-үч әсас чизки вә нөгтәләрлә, сон дәрәчә гыса-

вә ејни заманда унудулмајачаг дәрәчәдә ифадәли вә чанлы сурәтдә верир»[1].

Јазычынын сөзә нечә тәләбкарлыгла, нечә еһтијатла вә гәнаәтлә јанашдығыны «Почт гутусу»нун бүтүн бәдии үнсүрләриндә, хүсусилә диалогларында ајдын көрүрүк.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары»нда көрдүјүмүз гыса, ајдын, конкрет диалоглара бу әсәрдә даһа тез-тез раст кәлирик. «Почт гутусу» демәк олар ки, башдан-баша диалог әсасында гурулмушдур. Бурада әдиб өз диалогларына даһа јығчам, даһа лаконик, даһа тәбии вә чанлы бир шәкил вермишдир. Бурада биз сурәтләрин һәјатилијини, чанлылығыны, реализмини поза биләчәк һеч бир штрихә раст кәлмирик. Сурәт нечә дүшүнүр, нечә данышыр, нечә һәрәкәт едирсә, јә'ни, нечә варса, еләчә дә, бүтүн һәјати әламәтләри илә көрүнүр. Бурада артыг сөзә, јерсиз вә лүзумсуз ифадәјә, заһири бәзәк характери дашыјан ишарәјә белә тәсадүф едилмир. Биз әсәри охујуркән өзүмүзү конкрет бир мәсәлә барәдә бир-бирилә гыса, ајдын вә мүхтәсәр данышан ики нишкүзар адамын јанында, онларын сөһбәтини динләјән мәгамда һисс едирик.

«Әһвалатлар»да олдуғу кими, бурада да бөјүк сәнәткар диалогу әсәринә үч мәгсәдлә салыр:

1. Мүмкүн гәдәр тәсвирчиликдән гачмаг, тәһкијәјә лаконик характер вермәк, охучуну нәгл едилән һадисәјә даһа јахындан бағламаг, ону әсәри ахыра гәдәр зәифләшмәјән бир мараг вә кәркин диггәтлә охумаға вадар етмәк;

2. Һәр сурәтин өзүнә хас олан дил хүсусијјәтини даһа габарыг бир шәкилдә нәзәрә чарпдырмаг, онлары бу јолла фәрдиләшдирмәк, типикләшдирмәк;

3. Бизи сурәтләрин конкрет бир заман вә мәкан дахилиндәки психоложи вәзијјәти илә таныш етмәк. Мәсәлән, әсәр боју Вәли ханын ваһимәси бир кабус кими Новрузәлини тә'гиб етдијиндән онун данышығында даими бир еһтијат вә горху һисс олунур. Буна көрә дә о, гыса данышыр, чүмләбашы она «Гаданы алым, хан», «Башына дөнүм, хан», «Ајагларынын алтында өлүм, хан»—дејә мүрачиәт едир.

Ејни вәзијјәти биз Вәли ханын данышыгларында да

[1] *М. Шакинјан.* «Азәрбајчан нәсри проблемасы», «Азәрбајчан әдәбијјаты декадасы», Азәрнәшр, 1940, сәһ. 235.

һисс едирик. О, өз һаким, аға, саһибкар психоложисини ахыра гәдәр мүһафизә едәрәк, Новрузәли илә сөһбәтиндә өз сөзләринә әмр, һөкм характери верир, тәһгирамиз нидаларла данышыр: «Узун данышма», «Чапараг кет», «Кағызы чиркләндирмә», «Тез тәрпән», «Ләнкимә» ифадәләри онун дилиндән дүшмүр.

«Почт гутусу»нун композисијасы садә бир тәрздә, һекајәнин характеринә тамамилә ујғун бир шәкилдә гурулмушдур. Бурада бир-биринә мүвази вә ја бир-бирилә чарпазлашан сүжет хәтләри олмадығы кими, көзләнилмәз дөнүшләр, чыхышлар, рич'әтләр, һашијәләр дә јохдур.

Јалныз бир хәтт үзрә инкишаф едән тәһкијә композисијада мүрәккәблик вә паралелизм јаратмыр. Ахыра гәдәр тәдричи инкишаф јолу илә бәситдән мүрәккәбә доғру һәрәкәт едән әһвалат өз кулминасија нөгтәсинә чатараг ачылыр. Әсәрин һеч бир јериндә биз бир вагиәнин башга бир вагиәјә, бир һадисәнин башга бир һадисәјә гарышдығыны, тәһкијәјә јени бәдии үнсүрләрин, јени мүнагишәләрин, јени сурәтләрин дахил едилдијини көрмүрүк. Һекајә бир һадисә илә башлајыб ејни һадисә илә дә гуртарыр. Әсәрин композисијасында бәдии вәзифә дашымајан, јерсиз, лүзумсуз һеч бир тәфсилата тәсадүф олунмур. Бүтүн үнсүрләр идејанын ачылмасына, сон нәтичәнин ајдын бир шәкилдә мејдана чыхмасына, әсәрин бәдии тә'сир гүввәсинин артырылмасына хидмәт едир. Һекајәнин башланғычында експозисија характери дашыјан кичик мәктуб нәзәрә алынмаса, әсәрдә биз һеч бир әлавә гејдә, көмәкчи хәттә раст кәлмирик.

Һекајәдә верилән һәр ики сурәт өз шүуруна, ичтимаи мәншәјинә, чәмијјәтдә тутдуғу мөвгејә мүнасиб бир шәкилдә данышдырылыр. Мүәллиф онларын нитгиндән фәрдиләшдирмә васитәси кими истифадә едир. Јазычы кичик һекајәнин бүтүн тәләбләринә риајәт едәрәк, әсәриндә бәдии сөзә чидди гәнаәт вә өлчү һисси илә јанашмыш, узун, јоручу тәсвирләрдән гачмыш, аз сөзлә, бир нечә әламәтдар чизки вә ишарә илә дәрин мәтләб ифадә етмәјә мүвәффәг олмушдур. О, Азәрбајчан дилинин зәнкин сөз еһтијатындан, чанлы данышыг дилинин тәләффүз хүсусијјәтләриндән кениш истифадә етмишдир. О, елә сечмә сөзләр тапмыш, бунлары елә мәгамында ишләтмишдир ки, бу сөзләри башга сөзләрлә әвәз етмәк

вә башга јердә, башга шәкилдә ишләтмәк гәтијјән мүмкүн дејилдир.

Мүәллиф, әввәлки әсәриндә олдуғу кими, бурада да сөзләри сечмәкдә вә ишләтмәкдә јалныз бир мәгсәд изләмишдир ки, о да мәтнин сәлислији вә ајдынлығы, фикрин охучуја тез, дүзкүн вә асан јолла чатмасыдыр.

□□□

Ч. Мәммәдгулузадәнин истәр илк нәср әсәри олан «Данабаш кәндинин әһвалатлары» вә истәрсә дә илк мәтбу әсәри олан «Почт гутусу» классик бәдии нәсримизин инкишафында тамамилә јени вә әламәтдар һадисәдир. Бу әсәрләр бәдии нәсримизи јени идеја-бәдии мәрһәләјә галдырараг она јени истигамәт вермишдир. Азәрбајчан реалист бәдии нәсринә јени, орижинал, гүдрәтли бир гәләм саһибинин кәлдијини көстәрән бу әсәрләр нәсримизи дөврүн ичтимаи вә сијаси тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаг, она мүасирлик руһу вермәк, ону реализм јолуна салмаг саһәсиндә атылмыш ән чидди, ән чәсарәтли аддымдыр. Бәдии нәср жанрыны өзү үчүн әсас јарадычылыг јолу сечән Ч. Мәммәдгулузадә ону гүввәтли бир тәканла ирәлиләтмиш, әдәбијјатымызда она фәхри бир мөвге газандырмышдыр.

Ч. Мәммәдгулузадә өз дөјүшкән реализми, сатира үсулу, бәдии әдасы, үслубу вә дили илә классик бәдии нәсримизин инкишаф тарихиндә тамамилә јени бир јол ачмыш, она јени руһ, јени характер вермишдир. Классик нәсримизин мүсбәт ән'әнәләрини мәнимсәјәрәк, онлары јени хүсусијјәтләрлә зәнкинләшдирән әдиб, онун кәләчәк инкишафы гаршысында јени имканлар вә перспективләр ачмышдыр.

Мирзә Чәлил бу жанра әдәбијјатымызда вәтәндашлыг һүгугу газандырараг, ону азадлыг вә ишыглы кәләчәк уғрунда мүбаризә силаһына чевирмишдир.

Ч. Мәммәдгулузадә классик нәсримизә дөврүн ичтимаи һадисәләриндән доған јени мөвзу, јени мәзмун, јени идеја кәтирмиш, ону феодал-патриархал чәмијјәтин мүхтәлиф тәбәгәләриндән алынмыш јени вә камил инсан сурәтләри илә зәнкинләшдирмишдир. Ч. Мәммәдгулузадә бәдии нәсрә бир новатор кими кәлмишдир.

М. Ф. Ахундовдан сонракы нәсримиздә повест жанрынын инкишафы билаваситә Ч. Мәммәдгулузадәнин ады илә бағлыдыр. Мирзә Чәлил хырда һекајә-новелла формасынын мисилсиз устадыдыр. Өз јарадычылыг талејини хырда һекајә илә бағлајан әдиб, мүасирләрини вә гәләм достларыны да бу формаја руһландырмышдыр. Шедринин реалист рус һекајәнәвислији үчүн көрдүјү иши Ч. Мәммәдгулузадә Азәрбајчан реалист һекајәнәвислији үчүн көрмүшдүр.

Классик нәсримиздә јохсул вә зәһмәткеш кәндлини илк дәфә севә-севә, үрәкдән, кениш вә мүсбәт планда тәсвир едән, онун нәчиб инсани хүсусијјәтләрини парлаг бојаларла әкс етдирән Ч. Мәммәдгулузадә олмушдур.

Бир тәрәфдән классик нәсримизин мүсбәт ән'әнәләринә, о бири тәрәфдән исә реалист рус бәдии нәсринин нәчиб вә мүтәрәгги хүсусијјәтләринә әсасланан бөјүк јазычы XX әср Азәрбајчан нәсринә тәнгиди реализмин јени форма вә үсулларыны кәтирмишдир. Дамғалајычы, нештәрләјичи, өлдүрүчү сатира илә халгы һәрәкәтә, фәалијјәтә, мүбаризәјә сәсләјән ислаһедичи, инчә, достанә јуморун имтизачындан әмәлә кәлмиш бу үсул бизим бүтүн XX әср реалист насирләримиз үчүн јарадычылыг мәктәби олмушдур.

XX әср реалист-сатирик Азәрбајчан бәдии нәсринин јени дөврү Ч. Мәммәдгулузадәнин ады илә ајрылмаз бир сурәтдә бағлыдыр.

М. Ф. Ахундов реалист-сатирик нәсринин нәчиб вә мүтәрәгги ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирән јазычылар ичәрисиндә Ч. Мәммәдгулузадә өзүнә хүсуси јер тутур.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Кириш 3

Биринчи фәсил

М. Ф. Ахундов нәсринин илк давамчысы Һәсән бәј Зәрдаби 7

Икинчи фәсил

Нәчәф бәј Вәзиров бир һекајәнәвис кими 17

Үчүнчү фәсил

Сејид Әзим Ширванинин һекајәләри 31

Дөрдүнчү фәсил

Солтан Мәчид Гәнизадәнин нәср јарадычылығы . . . 47

Бешинчи фәсил

Классик Азәрбајчан бәдии нәсриндә ичтимаи роман жанрынын јаранмасы 86

Алтынчы фәсил

Реалист-сатирик нәсрин чанланмасы вә инкишафы . . 105
Чәлил Мәммәдгулузадәнин илк нәср әсәрләри 105

Редактору *З. Гијасбәјли.* Рәссамы *М. Нәчәфов.*
Бәдии редактору *Н. Нәсиров.* Техники редактору *С. Әһмәдов.*
Корректорлары *М. Күлүшова, Ф. Нуријева.*

Јығылмаға верилмиш 3/IX-1973-чү ил. Чапа имзаланмыш 23/I-1974-чү ил. ФГ 08546
Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Кағыз № 2. Физики чап вәрәги 5,37. Шәрти чап вәрәги 9,03. Учот нәшр. вәрәги 9,3. Сифариш № 346. Тиражы 7000. Гијмәти 75 гәп.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси.
Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.
„Гызыл Шәрг" мәтбәәси, Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80,